

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 22

Частина I

Серія:

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ
(мовознавство)

Кіровоград – 2000

ББК 83, 3Ук
Н 37
УДК 8У

Наукові записки. – Випуск 22. Частина I. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – 304 с.

ISBN 966-7401-43-X

До наукових записок увійшли статті і матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Мови і світ: дослідження та викладання», у яких розглядаються актуальні проблеми українського, слов'янського, германського і загального мовознавства.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів і студентів філологічних факультетів, учителів-словесників.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Білоус О.М. – кандидат філологічних наук, доцент.
2. Дворжецька М.П. – кандидат філологічних наук, професор.
3. Клочек Г.Д. – доктор філологічних наук, професор.
4. Лучик В.В. – доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор).
5. Манакін В.М. – доктор філологічних наук, професор.
6. Ожоган В.М. – доктор філологічних наук, професор.
7. Паращук В.Ю. – кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар).
8. Прокопова Л.І. – доктор філологічних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Пр. № 7 від 28.02.2000 р.).

*Адреса редакції: 25006 м. Кіровоград, вул. Шевченка, 1,
тел. 22-56-74*

ISBN 966-7401-43-X

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ МОРФОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Світлана Авдєєва

У статті розглядаються морфологічні парадигми змінних лексико-граматичних класів сучасної української літературної мови, зокрема основні чинники, що впливають на структуру цих парадигм. Члени морфологічної парадигми об'єднуються на основі спільності флексивних рядів, однотипності акцентних особливостей, тотожності морфологічних чергувань голосних і приголосних фонем, спільності словотвірного суфікса чи фіналі основи, наявності суплетивних форм, однотипності орфографії, спорадично вибору прийменника.

The article investigates the problem of morphological paradigms of the variable lexico-grammatical forms of modern Ukrainian literary language, particularly the main factors which influence the paradigm form. The morphological paradigm components are united on the basis of common inflexion rows, similar accent type peculiarities, morphological alternations identity of vowel and consonant phonemes, similar word-forming suffixes, availability of suppletive forms, identical orthography, preposition sporadic choice.

Під терміном “парадигма” традиційно розуміють сукупність форм змінних частин мови. А.Мейє, досліджуючи граматичні системи індоєвропейських мов, писав, що справою психолога є визначити, яким чином здійснюються підстановки (так автор називає індоєвропейські корені, суфікси, флексії, які підставляються один замість іншого залежно від комунікативного завдання) у свідомості мовців. А завдання граматиста – визначити ці елементи, класифікувати і прослідкувати їх зміни. Лінгвіст має справу з мовою як об'єктом, а тому йому не можна забувати, що елементи підстановки, які він виділяє, являють собою складні психічні процеси [Мейє 1938: 168-169]. Морфологічні елементи індоєвропейського слова – це не абстракції граматистів, а символи, за допомогою яких виражаються системи асоціацій, спільні для мовців одного колективу.

Парадигма, на думку А. Мейє, є граматичним зображенням сукупності психічних фактів, які виявляються приблизно тотожними у цілої групи людей. З одного боку, індоєвропейське

слово з морфологічної точки зору обмежене коренем, а з іншого – закінченням. Крім додавання морфологічних елементів, індоєвропейська мова мала ще два способи граматичної характеристики: підвищення тону і чергування (альтернації) голосних [Мейє 1938: 169, 172].

У сучасній українській літературній мові парадигматичні системи змінних частин мови складаються на основі ряду факторів, у першу чергу, на основі граматичних значень морфологічних категорій, характерних для цих частин мови, та семантики.

Більшість змінних слів має складні за структурою парадигми. Сукупність усіх форм слова утворює повну парадигму, що у свою чергу складається із кількох часткових парадигм, які деякі вчені пропонують називати підпарадигмами. П.І. Сигеда та М.Г. Сердюк дають таке визначення підпарадигми: "... це дві (або більше) граматичні форми даної парадигми, об'єднані одним спільним граматичним значенням, однією спільною підкатегорією" [Сигеда, Сердюк 1992: 24].

Наприклад, відмінкову парадигму іменника *земля* становлять 14 словоформ, що у свою чергу поділяються на дві підпарадигми: форми однини (*земля, землі, землі, землю, землею, на землі, земле*) та форми множини (*землі, земель, землям, землі, землями, на землях, землі*). Відмінкова парадигма іменника *Карпати* складається з однієї підпарадигми (у подібних випадках межі парадигми і підпарадигми збігаються), бо це іменник, що вживається лише у формі множини (*Карпати, Карпат, Карпатам, Карпати, Карпатами, у Карпатах*).

Більшість прикметників, дієприкметників, порядкових числівників, займенників прикметникового типу утворюють 24-членну відмінкову парадигму, яка складається із чотирьох підпарадигм: чоловічого, жіночого, середнього родів та форм множини:

прикметники

шкільний	шкільна	шкільне	шкільні
шкільного	шкільної	шкільного	шкільних
шкільному	шкільній	шкільному	шкільним
шкільний	шкільну	шкільне	шкільні
(шкільного)		(шкільного)	(шкільних)
шкільним	шкільною	шкільним	шкільними

Найскладнішою є парадигма дієслова. В.М. Русанівський зазначає: “У сучасній українській мові особово-числова парадигма як єдине ціле є варіантом трьох окремих, структурно і функціонально відмінних особово-числових парадигм: теперішньо-майбутнього часу, минулого часу і наказового способу. Перша парадигма є морфологічною, друга – синтаксичною, третя – морфолого-синтаксичною” [Русанівський 1971: 240].

Таким чином, повна парадигма дієслів недоконаного виду становить 56 словоформ. Вона включає 10 підпарадигм: теперішнього, минулого часу, аналітичну та синтетичну форми майбутнього часу, наказового, умовного способу, чоловічого, жіночого, середнього родів та форм множини дієприкметника. Парадигма дієслів доконаного виду включає 43 граматичні форми і складається з 8 підпарадигм: минулого, майбутнього часу, наказового, умовного способу, чоловічого, жіночого, середнього родів та форм множини дієприкметника. Форми інфінітива та дієприслівника визначаються як незмінювані.

Для визначення формальних словозмінних парадигм дієслова достатньо з’ясувати форми таких підпарадигм — для доконаного виду: минулого часу (*виїв, виїла, виїло, виїли*), простої форми майбутнього часу (*виїм, виїси, виїсть, виїмо, виїсте, виїдять*), наказового способу – лише друга особа однини та перша і друга особи множини (*виїж, виїжмо, виїжете*); для недоконаного виду: минулого часу (*їв, їла, їло, їли*), теперішнього часу (*їм, їси, їсть, їмо, їсте, їдять*), складної форми майбутнього часу (*їстиму, їстимеш, їстиме, їстимемо, їстимете, їстимуть*), наказового способу (*їж, їжмо, їжете*).

До формальної парадигми умовно не включаються аналітичні форми майбутнього часу дійсного способу (*буду їсти, будеш їсти, буде їсти, будемо їсти, будете їсти, будуть їсти*), бо вони повторюють флексійний ряд форм теперішнього часу; форми умовного способу (*їв би, їла б, їло б, їли б; виїв би, виїла б, виїло б, виїли б*), адже вони мають тотожні закінчення із дієсловами дійсного способу минулого часу; аналітичні форми третьої особи однини та множини наказового способу (*хай (нехай) їсть, хай (нехай) їдять; хай (нехай) виїсть, хай (нехай) виїдять*), тому що особові закінчення такі ж, як у формах третьої особи однини та

множини теперішнього часу чи простої форми майбутнього часу. Відмінкові парадигми дієприкметника повторюють флективні ряди прикметникової парадигми твердої групи, тому формально краще розглядати словозміну дієприкметника та прикметника в одній системі.

Отже, структура морфологічних парадигм визначається частиномовною приналежністю слів, а також інвентарем граматичних категорій, властивих кожній частині мови. Це категорії роду, числа, відмінка, істоти/неістоти іменників; співвідносні з іменниковими категорії роду, числа та відмінка прикметників, дієприкметників, порядкових числівників та займенників прикметникового типу; категорії відмінка, частково – роду та числа займенників і числівників; дієслівні категорії часу, виду, способу, особи, числа роду.

Члени морфологічної парадигми (грамеми) ґрунтуються на єдності лексичного значення словоформ і протиставленні, розмежуванні їх граматичних значень. Лексичне значення зосереджене у кореневій морфемі, граматичне значення найчастіше виражається за допомогою флексії. Для визначення набору флективних рядів кожної морфологічної парадигми істотне значення має матеріальне вираження закінчень, графічне позначення їх, співвідношення у парадигмі (кількість флексій, фонемна значущість та буквене позначення, наявність чи відсутність паралельних або варіантних форм в одному чи декількох відмінках, наявність або відсутність нейтралізації числа чи відмінка). Наприклад, іменники чоловічого роду у формі родового відмінка однини *комісара, долара, варвара, панцира, бригадира, буксира, кобзаря, аптекаря, пустиря, козиря, володаря, димаря* закінчуються фонемою /a/, та в цьому випадку важливіше буквене позначення флексії, бо іменники *комісар, доллар, варвар, панцир, бригадир, буксир* відмінюються за зразком твердої групи, про що свідчить закінчення *-а* в родовому відмінку однини. Іменники ж *кобзар, аптекар, пустир, козир, володар, димар* належать до м'якої групи відмінювання, на що вказує флексія *-я*. Іменники чоловічого та середнього роду другої відміни (в основному назви істот, хоча це явище поширюється і на категорію неістот) у формі давального відмінка однини мають паралельні закінчення *-у (-ю), -ові (-еві, -єві): директору – директорові, кочегару – кочегарові, ювіляру – ювілярові, гімназисту – гімназистові, коню – коневі,*

каченятку – каченяткові, дитятку – дитяткові, дубу – дубові, екземпляру – екземплярові, плугу – плугові, сонцю – сонцеві, лиху – лихову, серцю – серцеві. В орудному відмінку множини деяких іменників фіксуються варіанти флексії *-ами – -има* та *-ми*: *гостями – гістьми, ушима – вухами, плечами – плечима, очами – очима, крилами – крильми, сльозами – слізьми, чоботами – чобітьми.* Відмінкова парадигма займенника *себе* не має форми називного відмінка (*себе, собі, себе, собою, на собі*).

Отже, флективний ряд, або флективна парадигма, являє собою набір словозмінних афіксів, що використовуються для утворення словозмінних форм.

Флексія не може бути єдиним засобом вираження граматичних значень відмінка, тим формантом, що приводить у відповідність план вираження з планом змісту. Закінчення не залишається незмінним, відбувається фонемне варіювання, можливі омонімічні та варіантні різновиди. Флексія як одиниця узагальненого значення не спроможна передати всі особливості змісту висловлювання, численні й різноманітні у всіх деталях відношення між фактами дійсності. Тому в сучасній українській літературній мові використовуються ще й інші, супровідні до флексії засоби вираження відмінкових значень: наголос, чергування фонем, афікси, вживання прийменника тощо.

Нові форми слів можуть утворюватися за участю суфіксальних і префіксальних морфем, що взаємодіють із закінченнями, внаслідок чого у структурі відповідних словоформ виділяються комплексні форманти. З допомогою суфіксальних морфем утворюються прості (синтетичні) форми вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*довгий – дов-ш-ий, веселий – весел-іш-ий, швидко – швид-ш-е, мокро – мокр-іш-е*), дієслова минулого часу (*голосува-в, голосува-л-а, голосува-л-о, голосува-л-и*), дієприкметники як особливі форми дієслова (*працю-юч-ий, побілі-л-ий, пошкодж-ен-ий, да-н-ий, зби-т-ий*), дієприслівники як незмінювані форми дієслова (*засліплю-ючи, гуркот-ячи, переміг-ши, сказа-вши*), інфінітив (*сподіва-ти-ся, літа-ти*). Префіксальні морфемати беруть участь при творенні синтетичної форми найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*мудріший – най-мудріший, новіший – що-най-новіший, смачніший – як-най-смачніший, присмніше – най-присмніше, зручніше – що-най-зручніше, дужче – як-най-дужче*), при творенні

видових пар дієслів (*будувати – з-будувати, лити – на-лити, колоти – про-колоти, нести – при-нести, чути – по-чути, програмувати – за-програмувати*).

Як комплексні розглядаються форманти, утворювані поєднанням морфем різних типів – суфіксів і закінчень. Це стосується, наприклад, форм дієслова минулого часу, ступенів порівняння прикметників, утворення дієприкметників.

Грамматичне значення аналітичних форм виражається також за участю окремих допоміжних слів. Наприклад, дієслова складеної форми майбутнього часу дійсного способу (*буду рахувати, будеш рахувати, буде рахувати, будемо рахувати, будете рахувати, будуть рахувати*), умовного способу (*мандрував би, мандрувала б, мандрувало б, мандрували б*), дієслова третьої особи однини і множини наказового способу (*хай (нехай) буде, хай (нехай) будують*), складені форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників (*більш глибокий, найбільш глибокий*).

Спорадично функціонують суплетивні форми, що утворюються від різних кореневих морфем. Явище суплетивізму зустрічається при творенні ступенів порівняння прикметників і прислівників (*гарний – кращий, великий – більший, погано – гірше*), при відмінюванні займенників (*я – мене, ми – нас*), при творенні видових пар дієслів (*шукати – знайти, брати – взяти, ловити – піймати*).

Досить часто морфологічні парадигми змінних частин мови представлені у вигляді таблиць, де рядки відповідають об'єктам, а колонки – ознакам. На перетині рядків і колонок визначають наявність чи відсутність ознаки. Таким чином, морфологічна парадигма являє собою матрицю, але не завжди усі клітини такої матриці бувають заповненими. Іменники *singularia tantum* не мають числової форми множини. А.А. Залізник (слідом за Р.І. Аванесовим та В.М. Сидоровим) визначає їх як такі, що потенційно можуть мати форму множини, але практично ця форма майже не вживається, при потребі форми множини можуть утворитися і їх правильно зрозуміють [Залізник 1987: 5].

М. Затовканюк вважає, що таке формулювання стосується транспозиції, де відбуваються семантичні зсуви [Затовканюк 1975: 77].

Наприклад, Отави пахнуть п'янко, хоч і не так, як перші сіна (Ю.Мушкетик). Земля підставляла сонцеві нахолі за зиму чорні

ріллі та **сірі стерні** (І. Цюпа). **Жита** пахли, бузина розцвітала білими сузір'ями цвіту (О. Донченко).

Це мовне явище супроводжується виникненням у формах множини додаткових відтінків змісту. О.К. Безпояско зазначає: “Не змінюючи лексичного значення, ці відтінки називають інший ступінь абстрагованої якості або дії, а отже, фіксують нове слово, де закінчення виконує морфолого-дериваційну функцію, бо утворює спочатку відсутній парний член числової парадигми, але дещо іншого лексичного наповнення” [Безпояско 1995: 13].

Множинна парадигма може бути утворена від іменників з речовинним значенням для назви типів, сортів, видів, гатунків (**бензини, сталі, вина, масла, пшениці, шовки**); від власних назв на позначення кількох однорідних понять (сім'я **Коцюбинських**; в Україні багато **Іванівок, Мар'янівок, Вербівок**); від власних імен для позначення переходу до категорії загальних назв (Наш люд має в собі багато сили, щоб родити **Шевченків, Федьковичів і Франків** (В. Стефаник). Є святині, яких не діткнути ні **монбланами** жовтої преси, ані хитрим ефіроблудом політичних ерзац-**дантесів** (Л. Забашта). Не всі стародавні греки були **афродітами, геркулесами, аполлонами**, але в них був ідеал краси, і вони бачили її в різних проявах, увічнювали її (О, Довженко)); від власних назв з певною стилістичною метою (Хто ж вам сльози, матері, витре із обличчів, солоних, як моря п'ятисот **Одес?** (В. Коротич). Мусимо визнати: якби зберегти все те, що посаджено в місті за останні п'ять років, то зелені вистачило б на три **Кисви...** (Газета “Вечірній Київ”). Зате в київській землі є те, чого немає ні в яких **ню-йорках, лондонах і сингапурах** (П. Загребельний) та деяких інших.

Іменники *pluralia tantum* з граматичної точки зору не повинні мати числа однини, але ці форми позначають не тільки багато певних предметів, але й один (наприклад, **кілька граблів – одні граблі, декілька дверей – одні двері**). Таким чином, маємо омонімію чисел: **джинси** (у формі однини) – **джинси** (у формі множини).

Крім цього, множинні іменники залишаються поза межами категорії роду. Логічно необхідно виділити четвертий рід, оскільки категорія роду повинна охоплювати усі іменники [Залізняк 1967: 75-78]. Цей четвертий рід умовно називають парним, тому що багато плюральних іменників позначають предмети, що складаються з двох частин: **ковзани, ножниці,**

итани, сани [Милославский 1989: 407-408]. Подібні множинні іменники у кожному відмінку мають омонімічні словоформи обох чисел.

Деякі плюральні іменники не можуть мати словоформ однини відповідно до семантики: *іменини, оглядини, дріжджі, фінанси, канікули, кошти, проводи, посиденьки* тощо. Такі іменники поряд з тими, що вживаються лише в однині, мають дефектну, або неповну, парадигму.

Семантично обмежену, неповну парадигму мають деякі дієслова. Як правило, не мають форм першої особи однини, лише умовно вживаються у першій особі множини так звані фаунонімічні дієслова у прямому значенні: *телитися, мукати, гарчати, жеребитися, іржати* та інші. Тільки в третій особі однини і множини засвідчуються дієслова, що позначають різні процеси у неживій природі та фізіології, хімічні реакції: *окислюється – окислюються, ржавіє – ржавіють, запилюється – запилюються, болить – болять* та інші. Безособові утворення, які не можна пов'язати з виконавцем дії, не утворюють форм першої та другої особи, мають закінчення третьої особи однини: *світає – світало – світитиме, вечоріє – вечоріло – вечорітиме, дощить – дощило – дощитиме*. Частина префіксальних дієслів з дистрибутивним значенням позбавлена форм однини: *ми поприходимо, ви поприходите, вони поприходять; ми попідводимося, ви попідводитеся, вони попідводяться*.

Невідміювані іменники – власні та загальні назви іншомовного походження, основа яких закінчується на *-а (-я), -у(-ю), -е(-є), -о, -і: ампула, Золя, рагу, шоу, Гейне, фойє, Марокко, івасі, Гавайї*; буквені та комбіновані аббревіатури: *ФІФА, райвно, АТС, МАГАТЕ, ДАІ*, а також ті, другим елементом яких є іменник у непрямому відмінку: *завкафедрою, компроти, комвзводу, заввідділом*; назви машин і механізмів, до складу яких входять цифрові позначення: *ДТ-54, СКГ-6, Ту-154*; українські жіночі прізвища на *-о* та приголосний: *Ткаченко, Ткачук, Гайдай, Лебідь, Гнатюк, Іванько, Івашкевич*; російські прізвища на *-их, -ово, -ого: Белих, Мирських, Дурново, Живаго*; іншомовні жіночі імена на приголосний та жіночі прізвища на *-ін, -ов: Долорес, Зейнаб, Аліс, Дженет, (Ельза) Вірхов, (Джеральдіна) Чаплін* – становлять нульову парадигму, тобто характеризуються омонімічними відмінковими формами однини і множини.

Історичні зміни в системі форм різних частин мови невіддільні від явищ словотворення. На думку З.Т. Франко, “сам словотворчий тип вже майже апріорно забезпечує закріплення за певними суфіксальними утвореннями тих, а не інших генетичних закінчень відповідно до такої ж їх диференціації у системі іменників української мови” [Франко 1979: 137].

С.П. Самійленко зауважував: “Наявність того чи іншого суфікса вже визначає певне закінчення іменника (хлопець, хлопчина, хлопцюга, хлопчище, хлопчисько)” [Самійленко 1964: 6]. Процеси словотворення і процеси формотворення щільно між собою переплітаються, а способи і засоби словотворення та способи і засоби формотворення збігаються в найістотніших моментах. У сучасній українській літературній мові поділ іменників на відміни частково залежить від наявності певних суфіксів при словозміні. Наприклад, іменник третьої відміни – *мати* – *матері*, та більше це стосується іменників четвертої відміни: *слоненя* – *слоненяти*, *маля* – *маляти*, *курча* – *курчати*, *коліща* – *коліщати*, *плем'я* – *племені*, *тім'я* – *тімені*.

Поділ іменників першої та другої відмін на групи визначається характером кінцевого приголосного звука основи, тобто залежить від фіналі основи.

Оскільки наголос в українській мові динамічний, виконує смислорозрізнявальну, форморозрізнявальну і лексико-граматичну функції, то значна частина словозмінних парадигм з'являється внаслідок появи акцентних відмінностей. Серед іменників найбільшою розмаїтістю акцентуаційних парадигм характеризується друга відміна. Наприклад, іменники з однаковими суфіксами мають різне наголошування у відмінкових формах: *учѣтель* – *учителн*, *виховѣтель* – *виховѣтелі*, *воднй* – *водії*, *злудій* – *злудії*, *мудрйць* – *мудреци*, *хлупець* – *хлупці*, *апѣйкар* – *апѣйкарі*, *корчмѣр* – *корчмарн* тощо.

Серед дієслівних словозмінних парадигм розрізняються, наприклад, парадигми з ненаголошеним флективним рядом: *вѣшию*, *вѣшиєш*, *вѣшиє*, *вѣшиємо*, *вѣшиєте*, *вѣшиють*, *вѣшиє*, *вѣшила*, *вѣшило*, *вѣшили*, *вѣший*, *вѣшиймо*, *вѣшийте*; парадигми з наголошеним флективним рядом: *застережѣ*, *застережйш*, *застережй*, *застережѣму*, *застережѣтй*, *застережѣть*, *застернѣ*, *застерегѣ*, *застерегѣ*, *застерегѣ*, *застережѣ*, *застережѣ*.

застережнть; парадигми із частково наголошеним флективним рядом: *допоможэ, допомужеш, допомуже, допомужемо, допомужете, допомужуть, допомнз, допомоглб, допомоглу, допомогль, допоможъ, допоможнмо, допоможнть* тощо.

Одним із критеріїв побудови морфологічних парадигм є тотожність морфонологічних змін (чергувань голосних та приголосних фонем). Наприклад, в іменникових відмінкових словоформах відбуваються такі чергування – /z/, /k/, /x/ із /ж/, /ч/ , /ш/: *друг – друже, козак – козаче, Явтух – Явтуше*; /z/, /k/, /x/ із /з/, /ц/, /с/: *крига – кризі, сорока – сороці, свекруха – свекрусі*; /o/, /e/ з нульовою фонемою: *сосна – сосон і сосен, півень – півня, зіздочок – зіздочка*; м'які та тверді приголосні фонemi: *кінь – конем, мороз – на морозі, поле – у полі, море – моря, вода – воді*; одна приголосна фонема з двома однаковими чи навпаки: *сіль – сіллю, піч – піччю, галузь – галуззю, знання – знань, стаття – статей*; одна фонема з двома різними: *матір – матір'ю, любов – любов'ю, кров – кров'ю* та інші.

Для дієслів характерні чергування, альтернантами яких є приголосні фонemi – /z/ – /ж/: *возиш – вожу*; /t/ – /ч/: *хотіти – хочу*; /c/ – /ш/: *носиш – ношу*; /z/ – /ж/: *могти – можуть*; /d/ – /дж/: *водиш – воджу*; /zd/ – /ждж/: *їдиш – їджу*; /st/ – /шч/: *мастиш – мащу*; одна приголосна фонема чергується з двома однаковими: *лити – лєш*, але частіше одна приголосна фонема чергується з двома різними – /b/ – /бл/: *любиш – люблю*; /n/ – /пл/: *купиш – куплю*; /v/ – /вл/: *мовиш – мовлю*; /f/ – /фл/: *графиш – графлю*; /m/ – /мл/: *стомишся – стомлюся*; /b/ – /бй/: *бити – б'ю*; /n/ – /нй/: *пити – п'ю*; /v/ – /вй/: *вити – в'ю* та інші.

Спорадично на вибір відмінкової флексії іменників має вплив прийменник. Це явище стосується словоформ місцевого відмінка однини іменників чоловічого та середнього роду другої відміни. Із прийменником *по* засвідчується закінчення *-у(-ю)*, прийменники *у (в), на* вимагають флексії – *і(-ї)*: *по Києву – у Києві, по краю – у краї, по коридору – у коридорі, по Львову – у Львові, по селу – у селі, по морю – на морі, по полю – на полі, по небу – на небі*.

Таким чином, морфологічні парадигми змінних частин мови визначають такі чинники:

- частини мовна приналежність (віднесеність до певного лексико-граматичного класу);

- граматичні значення морфологічних категорій, характерних для певних частин мови;
- наявність чи відсутність паралельних форм;
- спільність флективних рядів (словозмінних афіксів);
- однотипність орфографії (буквене позначення флексій);
- участь префіксальних чи суфіксальних морфем у творенні нових форм слова;
- вживання окремих службових слів для утворення аналітичних форм;
- наявність суплетивних словоформ;
- утворення дефектних, або неповних, парадигм;
- тотожність усіх словозмінних форм, тобто виникнення нульових парадигм;
- вплив словотворчого суфікса чи фіналі основи;
- однотипність акцентних парадигм;
- тотожність морфологічних змін (чергування голосних і приголосних фонем);
- вплив прийменника на вибір відмінкового закінчення.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско 1995 – Безпояско О.К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – №2 – 3. – С. 12-16.
- Зализняк 1987 – Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка: Словоизменение, 3-е изд. – М.: Русский язык, 1987. – 880 с.
- Зализняк 1967 – Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М.: Наука, 1967. – 370 с.
- Затовканюк 1975 – Затовканюк М. Словоизменение существительных в восточнославянских языках. – Прага: Univerzita Karlova, 1975. – 194 с.
- Мейе 1938 – Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М. – Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. – 510с.
- Милославский 1989 – Милославский И.Г. Морфология // Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой, 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 380-531.
- Русанівський 1971 – Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 315 с.
- Самійленко 1964 – Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови, ч. I. – К.: Радянська школа, 1964. – 236 с.
- Сигеда, Сердюк 1992 – Сигеда П.І., Сердюк М.Г. Морфологічна парадигматика і дієслівна парадигматика в сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1992. – №3. – С. 23-27.

Франко 1979 – Франко З.Т. Граматична будова українських гідронімів. – К.: Наукова думка, 1979. – 185 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Авдєєва Світлана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: морфологічна парадигматика сучасної української літературної мови.

ПИТАННЯ-ПЕРЕПИТИ В ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Антоніна Артеменко (Київ)

Питання-перепити являють собою повторення попередньої діалогічної репліки, що може виражати той внутрішній стан, в якому перебуває мовець. Перепити – це особливий тип питальних речень, що відіграє важливу роль у мовленні. Їх вживання в непрямих мовленнєвих актах – одна із проблем лінгвістики. Ми досліджуємо питання-перепити як окрему групу питальних речень. Вони вживаються в діалогічному дискурсі, який характеризується особливою діалогічною модальністю.

Echo-questions are the repetition of the previous in the reply which can express the inner state of the speaker. Echo-questions are a specific type of interrogative sentences and they play an important role in speech. We treat echo-questions as a separate group of interrogative sentences used in dialogic discourse which is characterized by a specific dialogue modality.

Питання-перепити – це такий тип питальних речень, який реалізує повторення відповідної інформації з питальною інтонацією, яка забезпечує реалізацію відповідної інтенції.

Насамперед доцільно розглянути питання-перепити стосовно структурно-семантичного аспекту, де ми поділяємо питання-перепити на такі три групи:

1) перепити із строгими відповідними параметрами, тобто перепити, які повністю повторюють попередню репліку попереднього висловлення:

Chorus. Why are we born to die?

Crond. Why are we born?

Soldier's Voice. His eyes laugh, Cesar! He is dying! He would speak!
[O'Neil: 452].

2) перепити з гнучкими відповідними параметрами, тобто перепити, які повторюють певну тематичну чи рематичну частину попереднього висловлення, яке може бути виражене словом, словосполученням чи реченням:

Ellie. We all got new clothes and moved into another house. And I went to another school for two years.

Mrs. Hushabye. Only two years?

Ellie. That was all for at the end of two years. My father was utterly ruined. [B. Shaw: 152-153].

3) перепити з нульовими відповідними параметрами, до яких належать перепити-заповнювачі комунікативних пауз:

Jonathan. I don't know. It seems that my being here...

Patrica. Yes?

Jonathan. You know... Things..., seem a little. I don't know... [D. Margulies: 350].

А тепер детальніше розглянемо структуру перепитів.

У процесі аналізу діалогічних єдностей ми бачимо, що питання-перепити можуть складатися з одного слова, яке виражається практично будь-якою частиною мови, тобто іменником, дієсловом, прикметником, прислівником, числівником, займенником, сполучником, часткою, вигуком, модальними словами, а також словосполученням та реченням. Наприклад:

Shnabel. This is true, but we have there a very bad union for three years. We tried to elect good men, but Jake comes to these meetings with gunmen.

Leo. Gunmen?

Rogo. Oh, you sleep, Boss. [Odets: 186].

У даному прикладі питання-перепит, яке вжите в другій репліці, виражається іменником. Відомо, що питання-перепити вживаються в основному в діалогічних мовленнєвих актах.

Теорія мовленнєвих актів [Падучева 1985; Серль 1986; Грайс 1985.; Булигіна, Шмельов 1997] виходить з того, що основною одиницею комунікації є не речення чи який-небудь мовленнєвий вислів, а виконання відповідного роду дій, таких, наприклад, як підтвердження, прохання, вимога, наказ, висловлення вдячності, вибачення, поздоровлення і тому подібне. У типовому випадку

мовець виконує одночасно одну чи декілька дій шляхом вимови речення чи декількох речень. Це можна сказати і про перепити.

У теорії мовленнєвих актів іде розрізнення прямих і непрямих мовленнєвих актів.

Дж. Серль першим робить спробу відокремити непрямі мовленнєві акти від прямих. Він вважає, що прямим висловленням буде в тому випадку, коли мовленнєва структура співпадає з комунікативною інтенцією мовця, а у випадку неспівпадання здійснюється “непрямий мовленнєвий акт” [Серль:1986].

Питальні речення, які в англійській мові привертали до себе увагу багатьох авторів і були предметом дослідження не тільки в теоретичних граматиках, але і в інших дослідженнях, можуть мати 2 типи значень, які протиставляються їм у системі мови, тобто на рівні семантичного опису: головне, пряме значення питання і одне чи декілька непрямих значень типу “прохання”, “вимоги” і т.д., тобто здійснюється непрямий мовленнєвий акт.

За своєю природою питальне речення є організатором і стимулятором мовленнєвого спілкування: воно активно діє на співбесідника, спонукаючи його до відповіді. Саме тому питальне речення часто використовується як засіб встановлення контакту між співбесідниками.

Питальне речення, яке реалізує контактоустановлюючу чи фатичну функцію, вживається як у монологі, так і в діалозі, в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування і при наявності якого-небудь інформативно важливого висловлення, правильне сприйняття якого необхідне для здійснення конкретних завдань комунікації. Таке речення не призначене для запиту нової інформації: воно, активно діючи на співбесідника, є засобом, що забезпечує правильне сприйняття попереднього висловлення і виражає прохання пояснити, уточнити чи закінчити попереднє висловлення. Дуже часто таке речення служить засобом вираження емоцій співбесідника і характеризуються емпатичною інтонацією і різними конотативними значеннями.

Обумовлена комунікативною природою питального речення, фатична функція перетворює даний тип речення в ефективний стимулятор мовленнєвого спілкування.

Є.В. Падучева, Л.П. Чахоян та інші до питальних речень із нестандартною семантикою відносять перепити [Падучева 1985; Чахоян 1983].

Дж. Ліч до питань-перепитів відносить такий тип питального речення, яке просить мовця повторити деяку інформацію [Leech 1983].

С. Левінсон вважає, що питання-перепити – це повторення проблематичних питань з логічним наголосом на проблематичних словах [Levinson 1987].

В.В. Бузаров робить наголос на тому, що характерною рисою діалогічних єдностей, репліки яких пов'язані відношеннями “повідомлення-питання” є використання питання як відгуку на зміст попередньої репліки-стимулу і називає таку питальну репліку перепитом [Бузаров 1984].

Репліку з перепитом потрібно розглядати як повторення попереднього висловлювання або його частини, яке з певної причини не було сприйняте адресатом відповідним чином, хоч і було вимовлене співбесідником.

Питання-перепити, як і питання можуть відображати той внутрішній стан, у якому знаходиться перепитуючий при запитанні. Так на питання можуть нашаровуватися різного роду додаткові відтінки і нюанси, які безпосередньо не відносяться до вираження питання: ставлячи своє питання, той, хто запитує, керується повністю відповідним наміром, а саме – спонукати співбесідника вступити в мовленнєве спілкування, тобто відповісти на поставлене запитання, надати тому, хто запитує, ту чи іншу інформацію з приводу проблеми, яка його цікавить, переконати співбесідника в чомусь, підтвердити свою точку зору і т.д... Але одночасно той, хто запитує, по-різному ставиться до очікуваної відповіді, що виражається у формі питального речення. Вживання питальної конструкції для вираження значень здійснюється за рахунок затушовування питального значення, яке відходить на другий план.

Питання-перепити, як і питальні речення, можуть використовуватися для вираження широкого діапазону комунікативних функцій. До них, як і до питань, в основному відносять мовленнєві акти, які спрямовані на отримання вербальної і невербальної реакції адресата мови, що володіє потрібною інформацією.

Стандартним типом перепиту, як і питання, є мовленнєвий акт, який має місце в ситуації, коли мовець не знає відповіді, хоче її знати і припускає, що адресат мови знає відповідь:

(1) Ella. [...] You didn't – you didn't – you didn't pass, did you?

Jim. [...] Pass? Pass? [O'Neil: 122].

У даній мовленнєвій ситуації адресат знає відповідь на поставлене запитання, а перепити вживає з метою заповнення комунікативної паузи. Наведемо ще один приклад:

(2) Miss Gilpin. [...] She'll die. And it wouldn't do any good to keep her here, either. She'll die here. She'll die anywhere, because lately she's given up hope, she hasn't wanted to live any more. She's let herself go – and now it's too late.

Murray. Too late? You mean there's no chance – how? [...]

Miss Gilpin / sadly /. I don't know. [...] [O'Neil: 114].

У даному діалозі питання-перепит виражає здивування, у якому поєднується печаль, душевний біль з приводу того, що кохана Мурей Ейлін може через короткий час померти і він її більше ніколи не побачить. Він не хоче у це повірити і перепитує місс Гілпін тому, що хоче, щоб вона сказала, що хвора Ейлін не помре, а буде з ними завжди поряд. У своєму питанні-перепиті він ніби одночасно хоче просити її не говорити йому правду і хоче, щоб вона, незважаючи на реальну дійсність, все зробила для того, щоб врятувати кохану.

Із вищесказаного випливає, що питання-перепити можуть виражати як позитивні емоції, так і негативні, вживатися для уточнення інформації і для заповнення комунікативних пауз. Наприклад:

(3) Conover / with a smile /. There have been some rumors about you.

Mary. [...] There have?

Conover. Yes. [...] [Lindsay, Crouse: 470].

Тут перепит *there have* вжитий з метою вираження радості з приводу того, що сповістив Коновер Мері і це було для неї найкращою новиною:

(4) Sue. I was talking about the schooner-telling him she sails tomorrow.

Nut. [...] Tomorrow? [...] It can't be. How do you know? Who told you?

Sue. Ma. Pa. Told her? [O'Neil: 149].

У даній діалогічній ситуації розмова відбувається між братом і сестрою. Нет розгніваний з приводу того, що йому не сказали

про те, що одна з героїнь твору відпливає завтра і не бере його з собою. Свій гнів він виражає, вживаючи перепит *tomorrow*.

Отже, мета перепитів, які належать до мовленнєвих актів експресивного типу – це вираження психологічного відношення мовця до суті справ.

Питання-перепити також можна поділити на мовні та метамовні і об'єднати їх в три інтенційні класи:

1) питання-перепити, кінцева інтенція яких полягає у здійсненні акту мовного характеру, чи локутивного акту;

2) питання-перепити немовного характеру, кінцева інтенція яких полягає у здійсненні акту немовного характеру, чи ілокутивного акту.

Питання-перепити, які належать до першого класу, будемо називати локутивними, а ті, що до другого – ілокутивними. (Почепцов 1979: 20). Залежно від того, що є агентом акту кінцевої інтенції, він поділяє запитання на адресантивні, адресативні та адресантивно-адресативні. Питання-перепити також поділяються на адресативні та адресантивні. Питання-перепити адресантивно-адресативного типу нам не зустрічалися у мовленні. Тоді, коли одним із агентів акту кінцевої інтенції є той, що запитує, перепит називається адресантивним, якщо адресат чи інша особа – адресативним.

The Lady. Are you Augustus Highcastle?

Augustus. Madam. I am. The Lady (with awe) The great Lord Augustus? (Shaw: 125).

У даному діалозі перепит виражає захоплення. Видно, що ця жінка зрозуміла, хто перед нею. І вона не могла приховати свого захоплення, яке виразила таким чином. Даний перепит належить до адресантивних. Питання-перепит адресативного типу частіше зустрічається в мовленні, ніж питання-перепити адресантивного типу. Наведемо приклад:

Elline. Nobody knows. Just fancy! He was found in an antique chest.

Mrs. Hushebye. *A what?*

Elline. An antique chest... (Shaw: 157).

Перепит *a what* у дискурсивному діалозі вжитий з метою уточнення інформації, яка була виражена Еллею, і тому вона перепитала її.

Розглянувши питання-перепити стосовно прагматичної сторони висловлення, ми також поділяємо їх на такі групи:

1) “некоректні”, тобто метакомунікативні питання-перепити, які виражають позитивні та негативні емоції і почуття:

- I'm afraid it's too late.

- Too late? – Yes?

- Yes. She's married someone else. (Waugh: 192).

Один із співбесідників здивований тією новиною, що йому вже пізно думати про одруження із нею. Це здивування ми бачимо в перепиті.

2) перепити-заповнювачі комунікативних пауз:

- I wonder if you know this place. I'd never heard of it before, Angel Paverment.

- *Angel Paverment?* No, I never heard of that. (Priestly:453).

3) перепити-уточнення.

Наприклад:

- “Dorian Gray's good looks-we shall suffer for what the gods have given us, suffer terribly”.

- “Dorian Gray? Is that his name? – asked Lord Henry... (Wild: 10).

Отже, у процесі комунікації учасники мовленнєвого акту (відправник інформації та адресат), постійно міняючись ролями, декодують зміст висловлення, який виявляється частково чи повністю не зрозумілий адресатові. Передбачаючи можливість бути неправильно розтлумаченим чи реагуючи на явне непорозуміння, адресат може намагатися “зняти” непорозуміння, використовуючи такий прийом, як уточнення.

Зміст мовленнєвого знака нерідко виявляється затемненим у силу того, що крім власне семантичного аспекту воно може включати імплікації, що породжують можливість неоднозначного трактування самого знака і всієї ситуації. У цьому змісті уточнення пов'язане не тільки із семантичною, але й із прагматичною стороною висловлення.

Отже, питання-перепити в залежності від характеру акту кінцевої інтенції можна поділити на локутивні та ілокутивні. У залежності від того, що є агентом акту кінцевої інтенції перепити поділяються на адресантивні та адресативні. Стосовно прагматичної сторони висловлення питання-перепити поділяються на ‘некорективні’, тобто перепити, які виражають

позитивні та негативні емоції, перепити-уточнення, тобто такі, що вживаються для уточнення інформації, перепити – заповнювачі комунікативних пауз, тобто перепити, які вживаються в тих випадках, коли співбесідник не знає, що відповісти співбесіднику і перепити вживає для того, щоб подумати, як прореагувати на репліку мовця. Відмітимо, що прагматична класифікація дуже важлива в комунікації і носить конкретний характер.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бузаров 1984 – Бузаров В.В. Некоторые аспекты взаимодействия грамматики говорящего и слушающего в английской речи. – П.: Пятигорск. гос. пед. ин-т иностр. яз., 1984. – 111с.
- Булигіна 1997- Булыгина Т.В., Шмелёв А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 374с.
- Грайс 1985 – Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – М. Прогресс, 1985. – Вып. 16. – с.217 – 237.
- Королькова 1981 – Королькова И.А. Семантико-синтаксические свойства вопросительного предложения: На мат. англ. языка. Автореф. канд. фил. наук. – Москва, 1981. – 14 с.
- Падучева 1985 – Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – М.: Наука, 1985. – С.19-48.
- Почепцов 1986 – Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения... – К.: Вища школа, 1986. – 116 с.
- Серль 1986 – Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С.195 – 222.
- Чахоян 1983 – Чахоян Л.П. О признаках высказывания // Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул, 1983. – С.121 – 126.
- Leech 1983- Leech G.N. Principles of pragmatics. – London, New York: Longman, 1983. – 250 p.
- Levinson 1987- Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1987. – 420 p.
- Plays From South Coast Repertory. – New York: Broadway Play Publishing Inc, 1992. – 330 p.
- Simon 1986 – Simon N. Collected Plays. – New York: Plum Book, 1986. – 737 p.
- Shaw 1973-Shaw B. Four Plays. – М.: Foreign Language Publishing House. 1973 – p. 137 – 239.
- Waugh 1980 -Waugh E. Work Supended // Prose, memoirs, essays: – М: Progress Publishers, 1980. – P. 261 – 338.
- Wild 1978 – Wild O. The Picture of Dorian Gray. – Kiev Dnipro Publishers, 1978. -232с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Артеменко Антоніна Іванівна – викладач кафедри граматики та історії англійської мови КДЛУ.

Наукові інтереси: питання-перепити у дискурсі.

CONCEPTUAL INTEGRATION IN POETIC TEXT INTERPRETATION

Larissa Belekhova (Kiyv)

У статті йдеться про когнітивну операцію концептуальної інтеграції, результатом якої є вилучення нового значення поетичних образів під час інтерпретації віршованих текстів. Поетичний текст розглядається як текстовий світ, образний простір якого є домінантою смислу тексту. Поетичні тексти відрізняються один від одного тим, як поетичні словесні образи вплетені в тканину тексту. Освоєння образного простору – шлях до більш адекватної інтерпретації поетичного тексту.

The paper focuses on cognitive function of verbal images in a poetic text and on conceptual integration as a cognitive operation within image spaces which leads to identification of new meanings. The poetic image space underlies a textual world, which is seen as a midst of images' formation and functioning. The image landscapes of poetic texts differ from each other by the way how they are interwoven in the verses. Image space exploration is recognized as the main cognitive tracks, which show how poetic images interact within the space illuminating the paths of interpretative strategies of the text.

The change of paradigms in the study of a text as a verbal object – from language-centered through text-centered to knowledge-centered – has brought to the forefront the assumption that text formation as well as the function of textual elements is regulated by some cognitive mechanisms.

The primary goal of this research is finding an adequate interpretation of a poetic text on the basis of exploring cognitive models of verbal poetic images and their spaces applying the theory of conceptual integration (blending). Conceptual blending is a part of conceptual analysis of linguistic units that operates over mental spaces as inputs [Fauconnier, Turner 1996:113]. In blending, structure from two input spaces is projected to a separate space, the “blend”. The blend inherits partial structure from the input spaces, and has a new, emergent structure of its own. Blending analysis of image spaces can show how different interpretations of one poetic text arise.

It is assumed that verbal poetic images constitute the dominant of a poetic text message and that in the text there exists a program of its interpretation, the strategies and tactics of correlation of text semantics with the knowledge about the structure of communication that are embodied

in the text [Vorobyova 1996:165]. It is claimed that 'image space exploration' can be treated as cognitive strategy in poetic texts interpretation.

The paper intends to demonstrate cognitive mechanisms underlying the formation of new poetic images. It is hypothesised that a verse represents a *poetic image space* that can be regarded as the medium where everyday concepts undergo modifications and become poetic images. The image landscapes of poetic texts differ from each other in the way poetic images are interwoven in them.

Such an approach makes it possible to penetrate into image relations within the text and to define the types of images in textual worlds, which in its turn will lead to more adequate interpretation of the message of a poetic text, to its deep hermeneutic understanding. This assumption is drawn while investigating the mechanisms of verbal poetic images' formation and functioning in a verse from a cognitive viewpoint in terms of prototypes semantics. In this light a poetic image is seen as a cognitive structure which has two planes – conceptual and verbal. The conceptual plane of the image is understood as a unity of the eidetic (holistic) and the logic (discrete). The idea of discreteness has been laid at the basis of conceptual analysis of verbal poetic images within the frameworks of idealized cognitive models or image-schemas [Lakoff, Johnson 1980; Langacker 1987, 1990; Lakoff 1987].

A verbal poetic image is a result of verbalization of conceptual model, which is a schematic representation of structures of knowledge. It is a language embodiment of a certain concept of real or imaginary world with the help of various stylistic devices and expressive means. In a poetic text it is manifested as a lexical and syntactical configuration of linguistic units and perceived by a reader via cognitive operation of embodied understanding through the process of analogical reasoning. Analogies are drawn using different skills of seeing similarity between objects, or attribute mapping, sensitivity to relations between objects, or relational mapping, and recognition of patterns created by object relations which enables generalization to more abstract structure, or system mapping [Holyoak, Thagard 1995]. This process is based on the general cognitive ability of a human being to map elements of one conceptual domain onto another, to create different levels of identification across various domains [Freeman 1997: 13]. Mappings from entities in one domain to entities in another domain are understood in terms of image-schemas [Lakoff 1987: 283], which in this paper are treated as conceptual models of verbal poetic

images. The entities of the model are the concepts of the left and right elements of the verbal image. For example, the verbal poetic images: “*It is the ride of their tiny lives*” (NA, Eady, 89); “*Days marching single in an endless file*” (NA, Emerson, 108); “*the tossing turbulence of life*” (NA, Whittermore, 1085) – have similar conceptual structure based on cognitive metaphor LIFE IS MOVEMENT.

Conceptual analysis of rich empirical data obtained from contemporary American poetry suggested figuring out two groups of poetic images: the old (**archetypes and stereotypes**) and new ones (**idiotypes and kainotypes**).

The *archetype* is regarded as a concept shared by all humans irrespective of their nationality, race, and cultural code [Jung 1991; Wierzbicka 1996]. Archetypal poetic image is a dehermetized field, the source of numerous extensions of ideas incorporated in the core of conceptual archetype. *Stereotype* is an idealized image recognized by everybody, a socially coloured prototype. A *prototype* is understood as a culturally dependent “best representative” of the category [Rosch 1977: 32; Lakoff 1987: 45-49; Taylor 1995: 12]. The latter is regarded as a set of poetic *isotypical* (similar) images. All these images are presumed to descend to a definite archetype. An archetype can be embodied in several prototypical images. Each of them underlies a number of idiotypes. An *idiotype* is a prototype’s modification preferred by a particular writer. It is a complex image which reflects idiolect and idiostyle of the author, his peculiarities of world perception. Idiotype is built on the basis of a certain prototype and a set of isotypes.

To create a new image means to go far from a prototype. The images are assigned membership in a category by virtue of their similarity to the prototype; the closer the image to the prototype, the more central is its status within the category. The similarity of the images is drawn on the basis of basic and superbasic attributes they share. The isotypical images share a certain number of attributes with the prototype. The latter has both basic and superbasic attributes. It is the superbasic attribute and an archetypal background that give the poetic image the status of the prototype. Archetype underlies prototype. The further transformation of prototype image leads to the formation of isotypical and idiotypical images. A clash between mental spaces of an archetype and an idiotype gives birth to a kainotype.

The elaboration of prototypical categorization as an alternative to a classical theory of categories made it possible to put forward the idea of

the image space categorization in terms of prototypical semantics. Within the framework of the classical approach to categories its members were seen as entities which stood in opposition to one another and shared a conjunction of necessary and sufficient features [Lakoff 1987: 13; Taylor 1995: 23]. These features according to Aristotle must follow the law of contradiction and the law of the excluded middle. The law of contradiction states that a thing cannot both be and not be, it cannot both possess a feature and not possess it, it cannot both belong to a category and not belong to it. The law of excluded middle states that a thing must either be or not be, it must either possess a feature or not possess it, it must either belong to a category or not belong to it [Taylor 1995: 23]. In classical category features of the category members are binary, primitive, universal, abstract and innate, all members of the category have equal status and the categories have clear boundaries [Langacker 1987: 34-45; Taylor 1995: 30].

Challenging classical view on the categories “the prototype theory and basic-level categorization” [Rosch 1977] allows fuzzy boundaries and flexibility of their categories. A prototypical category is not structured in terms of shared criterial features, but rather by a criss-crossing network of similarities, which are attributes typically associated with the category [Taylor 1995:38].

In this paper it is assumed that a set of similar (isotypical) images falls into a prototypical category by virtue of common conceptual model (image-schema) that underlies each of them. The prototypical poetic image is defined on the criteria of function and frequency of usage. In poetic texts the prototypical image-schema is actualized as a verbal poetic image and acquires the status of stereotype due to the frequency of its use in a community and the well-established identity of its authorship. It must be entrenched into the community conscience through generalization as a cognitive procedure and stereotyped intertextually as a result of its frequent use by other poets. E.g. Homer’s “river of life” that descends to archetypal image “the river of Lethe” has been frequently cited by poets through centuries.

The cognitive procedure of specification leads to deviation from the prototype, to emergence of a new poetic image – idiom. For instance, specification of the prototypical image-schema LIFE (whole) is MOTION (part) results in the sub-schema HUMAN LIFE is AN INTENDED MOTION. The latter develops into the idioms: HUMAN LIFE IS A RACE (*and half*

his lifetime lapsed in the hot race: Owen), LIFE is A JOURNEY (two roads diverged in a wood, and I – I took the one less traveled by: Frost). Frost's idiom was further modified into the kainotype – a principally new image: but I have promises to keep and miles to go before I sleep, where the image of INTENDED MOVEMENT overlaps with the image of DUTY to be carried out by all humans.

Thus, a poetic image is a verbal embodiment of the configuration of various conceptual image-schemas. The core of conceptual plane of a verbal poetic image is prototypical schema.

In this article prototypical categories of verbal poetic images are seen as sets of isotypical or similar images. We arrived at this conclusion after the following considerations. The idea of image space presupposes that each image exists in poetic worlds not by itself but in the row of similar (isotypical) images, which differ from each other by their surface syntactic structures and lexical embodiment but can be united into one and the same group by virtue of the identical cognitive image schema underlying each image. For example, the image “*a two-horn silver moon*” (Sandburg, 286) enters a row of similar images: “*the candles of the moon*” (Sandburg, 261), “*when the moon was a hammock of gold*” (Sandburg, 406), “*a cradle moon rides*” (Sandburg, 89). In all of the images the moon is compared to a THING on the ground of FORM. The lexical embodiment of the elements of the image may change, but all the images are united into one category by virtue of the same prototypical image-schema MOON is THING which underlies each image. Prototypical schema is a core of conceptual structure of a verbal poetic image. It is represented as a proposition the entities of which express the general meaning of the elements that constitute a syntactic structure of an image. The prototypical image-schema STARS – CONFIGURATION unites the row of the following poetic images by C.Sandburg: “*a monkey of stars climbed up and down*”, “*across the changing triangles of stars*”, “*across the cattle-horns of early stars*”, “*There are a tree of stars sprang out*”, “*and was gone in a big door of stars*”, “*Let a bag of shooting stars fall*”, “*came in points and crystals a shovel of stars*”, “*a bridge of stars*”, “*a spray of stars*”, “*a spatter of stars*”, “*there were deer feet and horns of stars on the sky*”, “*the stars make sevens and sixes*”.

The present paper argues that ‘image space exploration’ as interpretative strategy is based on the general principle of analogical reasoning which maps elements of one cognitive domain onto another [Langacker 1993], on the

theory of mental spaces as conceptual integration that explains the process by which the human mind creates and relates abstract conceptualization [Fauconnier 1994]. It also includes the theory of cognitive metaphor and metonymy [Lakoff 1987] and recognizes the theory of system analogical mapping [Holyoak, Thagard 1995; Freeman 1999].

The empirical data obtained from contemporary American poetry provide a strong evidence for such an assertion. The cognitive tracks of image space exploration can be illustrated on the examples from W.Stevens' "Thirteen Ways of Looking at a Blackbird". The poetic image "*It was evening all afternoon*" is a configuration of three image-schemas: prototypical image-schemas "EVENING IS DARKNESS", "DAY IS LIGHT" and an archetypal schema "DARKNESS IS SORROW, GRIEF". The oxymoronic and metonymic interactions of three conceptual image spaces give rise to a blend where the message of this poetic image emerges – the mood was down all day, or one experienced grief and sorrow the whole day.

The message of the poetic image: "*A man and a woman/are one. A man and a woman and a blackbird/ are one*" – is explicated by virtue of the interaction of two underlying archetypal images: TRINITY and HARMONY. The meaning arises from the unconscious collective belief (Jung 1991: 114) that 3 is a sacred number denoting harmony, wholeness and that harmony is completeness, wholeness, blessed feeling. Conceptual blend (integration) of two mental spaces of the archetypes TRINITY IS COMPLETENESS and HARMONY IS COMPLETENESS give rise to the meaning of the above mentioned image.

It is claimed in this article that interaction of different image spaces leads to conceptual integration or blending. Blended spaces are sites for central cognitive work. As a result of the blend new meanings appear and different interpretations may arise. The following interpretations of C. Sandburg's poem may serve as an illustration of conceptual integration in image space exploration:

GUARANTEED ANTIQUE

Life is just a bowl of cherries.

Death is a kiss and an ashtray.

*Suppose Judas Iscariot
had written Mary Magdalene:*

*“I love you, I love you.”
Would Mary have answered:
“You? ... You? Since when?”
Life is just a bowl of cherries.
Death is a kiss and an ashtray.
(Sandburg, 660)*

Image space exploration of the verse one should start with identification of stereotypical images LIFE IS A BOWL, DEATH IS A KISS, DEATH IS AN ASHTRAY. They are based on the commonly recognized associations of a funeral ritual of kissing a deceased on the forehead, and an urn used for ash. All these stereotypes descend to archetypes of LIFE and DEATH. The latter give rise to prototypical image schemas LIFE IS A FRUIT OF KNOWLEDGE, LIFE IS A CONTAINER which are variously verbalized by different authors, depending on the archetypal symbols that exist in this or that cultural community. Thus the prototype LIFE IS A FRUIT can be verbalized in different verbal poetic images: *“Life is just a bowl of cherries”* (Sandburg), *“the apple of life”* (Willbur), *“her days like a pomegranite”* (Lowell). The Biblical archetypal symbol *“apple”* has been transformed in historical tradition into *“grapes”* (Roman culture), *“cherries”* (anglo-saxon and scandinavian cultures) [Холл 1997: 345; Тресиддер 1999:57] and other fruit. The prototype LIFE IS A CONTAINER entails various verbal poetic images besides mentioned above C.Sandburg’s, for instance, *“the cup of her life”* (Tylor),

The further track of image space exploration leads to explication of symbolic poetic allusions to the Biblical names of Judas Iscariot and Mary Magdaline. The second stanza of the verse is presented in the form of a supposed dialogue between Judas and Mary. The Subjunctive Mood of the predicates gives no offer of the reference time of the event described. The author’s intention presupposes an ideal reader who is familiar with the Bible and its various interpretations. He gives the reader a choice of possible interpretations.

The repetition of the first stanza at the end of the verse serves as a device to create a circle and thus to activate an archetype of HARMONY. This archetype dominates the whole text and the clue to it is in the title of the verse. The title *“Guaranteed Antique”* can be seen as an avenue of the text interpretation, the coded program of image space interpretation. It can be read as *“ensured by the traditions*

in world culture". Hence the images should be interpreted in conformity with all existing cultural schemas and schemata.

Thus, a comparative blending analysis can discriminate among what readers provide from their own knowledge domains, and it is possible to discover how the writer's own vision can be distinguished. An analysis of mappings across the entire domain of a poet's work can point to a consistent conceptual world view.

BIBLIOGRAPHY

Freeman 1997 – Freeman M. Poetry and the Scope of Metaphor: Toward a Cognitive Theory of Literature // State of the Art and Applications to English Studies, ESSE 4, Debrecen, Hungary. – P. 6-24.

Freeman 1999 – Freeman M. Metaphor and Metonymy as Conceptual Blending Abstracts of the 6th International Cognitive Linguistics Conference. 10-16 July 1999, Stockholm, Sweden. – P. 58-59.

Fauconnier 1994 – Fauconnier G. Mappings in Thought and Language. – Cambridge (Mass.): Cambridge University Press. – 190 p.

Fauconnier, Turner 1996 – Fauconnier G., Turner M. Blending as a Central Process of Grammar // Conceptual Structure, Discourse and Language, ed. by A. E Goldberg. Stanford: CSLI Publications. 113-131.

Langacker 1987 – Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical prerequisites. Stanford: Stanford University Press. – 506 p.

Langacker 1990 – Langacker R. W. Concept, Image and Symbol, the Cognitive Basis of Grammar. – Berlin – New York: Mouton de Gruyter. – 395 p.

Lakoff, Johnson 1980 – Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago and London: The University of Chicago Press. – 306 p.

Lakoff 1987 – Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind. – Chicago: University of Chicago Press. – 614 p.

Holyoak, Thagard 1995 – Holyoak K. J. and Thagard P. Mental Leaps: Analogy in Creative Thought. – Cambridge, MA: The MIT Press / Bradford Books. – 186 p.

Rosch 1997 – Rosch E. Principles of Categorization. // E. Rosch and B. B. Lloyd (Eds.), Cognition and Categorization. – Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates. – P. 27-48.

Taylor 1995 – Taylor J. R. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. – London, New York: Routledge. – 310 p.

Vorobyova 1996 – Vorobyova, O. 'Linguistic Signals of Addressee-Orientedness in the Source and Target Literary Text: A Comparative Study' // The Parasession on Theory and Data in Linguistics. – Chicago: Chicago Linguistic Society. – P. 165-180.

Wierzbicka 1996 – Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. Universal human concepts in culture specific configurations. – New York, Oxford: Clarendon Press. – 487 p.

Тресиддер 1999 – Тресиддер Дж. Словарь символов. – М.: Фаир-Пресс. – 448 с.

Холл 1997 – Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве / Пер. с англ. А. Майкапара. – М.: КРОН-ПРЕСС. – 656 с.

Юнг 1991 – Юнг К.Г. Архетипы и символ. – М.: Renaissance. – 306 с.

SOURCES OF ILLUSTRATION

NA – Norton Anthology of Modern American Poetry.– New York: Penguin Books, 1989. – 1896 p.

Sandburg Carl. The complete Poems. – San-Diego, New York, London: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, 1970.– 736 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бєлєхова Лариса Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри лексикології та стилістики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: теорія образу в когнітивній поетиці.

ЧАСТОТА ЯК ОСНОВА ВИЗНАЧЕННЯ ЛІНГВОСТАТИСТИЧНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ АНТОНІМІВ

Світлана Белова (Луцьк)

Стаття присвячена дослідженню функціональних характеристик антонімічних іменників та прислівників просторово-часового континууму в текстах художньої прози. Аналіз здійснюється за допомогою статистичних методів. Визначено, що частота є основним параметром розмежування членів антонімічних пар. Члени антонімічних пар з “активною”, “позитивною”, “сильною” у психологічному плані характеристикою мають вищу частоту, ніж члени антонімічних пар з “пасивною”, “негативною” і “слабкою” характеристикою.

The paper deals with the analysis of functional characteristics of English antonymous temporal and spatial nouns and adverbs. The analysis is carried out with the help of statistical methods. It is determined that frequency is the main parameter of differentiating the members of antonymous pairs. The members of antonymous pairs with “active”, “positive” and “strong” in psychological aspect characteristics have higher frequency in fiction texts than members of antonymous pairs with “passive”, “negative” and “weak” characteristics.

Будь-яке лінгвостатистичне дослідження починається з фіксації явищ, які досліджуються, і подальшого їх підрахунку. Отримані частоти опрацьовуються відповідно до мети

статистичного дослідження. Статистичні методи вивчають кількісні характеристики мовних явищ і виражають їх у своїх числах-показниках для того, щоб показати конкретну міру явищ, виявити, як у зміні числових характеристик у певних умовах проявляються закони мовного розвитку.

Частота – головний критерій при класифікації різних мовних явищ, показник спільних чи відмінних ознак при порівнянні одиниць, що досліджуються. Виходячи із частотних характеристик слова, ми можемо судити про його структурні, семантичні, стилістичні та етимологічні особливості. Досліджено, що коли слово є високочастотним, то воно, як правило, є одноморфемним, полісемантичним та стилістично нейтральним. Етимологічно воно переважно належить до власне англійської лексики чи до ранніх запозичень [Ginzburg 1979: 180].

Частота допомагає виявляти особливості функціонування мовних одиниць. Доведено, що система не повністю визначає функціонування одиниць мови, тобто воно має свої особливості, обумовлені в тому числі й будовою тексту [Тіменко 1990: 7]. Саме частота слова дає можливість зіставити вагу лексичної одиниці в словнику й тексті. Серед причин, які впливають на частоту слова в тексті, крім суто лінгвістичних факторів, мовознавці визначають й екстралінгвістичні: вікова, статева приналежність мовця [Вайлерт 1978: 99].

Використання статистичних методів при вивченні антонімів ґрунтується на тому, що всякий матеріал мовлення (тобто текст) є результатом відбору певних одиниць із загальної народної мови. Б.М. Головін вважає, що однією з підстав застосування статистики при вивченні як мови, так і мовлення потрібно визнати об'єктивну притаманність мові кількісних ознак, кількісних характеристик [Головін 1971: 11]. Встановлено, що різні мовні елементи (слова, словосполучення, граматичні форми і т.д.) мають різну частоту. Чим частіше елемент мовної системи зустрічається, тим більш потрібним є його знання. Тому слова, словосполучення, фразеологізми повинні вивчатися у мірі зменшення їх частоти вживання в мовленні (тексті).

На нашу думку, дослідження функціонування антонімів також неможливе без аналізу їх частоти. Існує така

лінгвостатистична закономірність: частота одного елемента антонімічної пари, що має “активну”, “позитивну”, “сильну” у психологічному аспекті характеристику перевищує у переважній більшості частоту елемента пари, що має “пасивну”, “негативну”, “слабку” характеристику [Перебийніс 1985: 118]. Перевіримо, чи підтвердиться дана закономірність на нашому матеріалі.

Мета даної статті – довести, що частота є важливим параметром розмежування функціональних характеристик антонімів.

Об’єктом спостережень стали антонімічні пари, члени яких за даними укладачів “Частотного словника сполучуваності сучасної англійської мови” [Частотний словник сполучуваності 1971:19-27] входять до першої тисячі найуживаніших слів. Це антонімічні пари іменників: bottom – top, day – night, east – west, evening – morning, north – south, summer – winter, тріада future – present – past та антонімічні пари прислівників: always – never, back – forward, close – far, early – late, here – there, now – then, тріада tomorrow – today – yesterday. Усі досліджувані іменники та прислівники відносяться до просторово-часового континууму.

Матеріалом для роботи слугувала вибірка з 57 текстів англійських та американських авторів загальним обсягом 5 мільйонів 517 тисяч слововживань. Оскільки вибірки мають однаковий обсяг, то цей факт дає нам право користуватися абсолютними величинами.

У загальному масиві текстів зафіксовано 15080 слововживань з досліджуваними іменниками та 23892 слововживання, до якого входять аналізовані прислівники-антоніми (див. таблицю 1). Зауважимо, що іменник past та прислівник yesterday не належать до 1000 найчастотніших слів сучасної англійської мови [Частотний словник сполучуваності 1971:19-27], але, оскільки вони разом з іменниками future, present та прислівниками tomorrow, today утворюють тріадні антонімічні ряди, ми вирішили використати їх при дослідженні антонімів просторово-часового континууму.

Таблиця 1.

Абсолютні частоти досліджуваних антонімів

Іменник	Абсол. част.	Ранг	Прислівник	Абсол. част.	Ранг
day	4417	1	now	3316	1
morning	2655	2	then	3001	2
night	1853	3	never	2783	3
evening	1807	4	back	2720	4
top	787	5	here	2316	5
summer	766	6	there	1780	6
future	496	7	late	1424	7
bottom	472	8	far	1363	8
winter	465	9	always	1246	9
north	350	10	forward	982	10
south	280	11	close	794	11
east	271	12	tomorrow	692	12
west	161	13	today	679	13
present	118	14	early	633	14
past	82	15	yesterday	163	15
Всього	15080			23892	

Проаналізуємо показники абсолютної частоти кожного антоніма, встановивши попередньо зони за частотою. Крок порогів зон був виділений шляхом поділу на кількість зон (5) різниці між найвищою та найнижчою частотою. Для іменників цей крок становить 867 $(4417-82)/5$, для прислівників отримуємо крок 630,6 $(3316-163)/5$. За виділеними зонами розподіляємо досліджувані антоніми (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

Розподіл досліджуваних антонімів за зонами по частоті

Зона частотності	Пороги	Іменники	Пороги	Прислівники
висока	4417-3550	day	3316-2686	now, then, never, back
вище середньої	3549-2682	-	2685-2055	here
середня	2681-1814	night, morning	2054-1424	late, there
нижче середньої	1813-946	evening	1423-793	always, far, forward, close
низька	945-78	top, summer, future, bottom, winter, north, south, east, west, present, past	792-162	tomorrow, today, early, yesterday

Загалом іменники характеризуються великою кількістю членів антонімічних пар, віднесених до зони низької частотності. Це пояснюється специфікою слів-антонімів просторово-часового континууму. Хоча всі (окрім іменника *past*) належать до високочастотних слів англійської мови, проте кількість слововживань таких іменників як *east, west, south, north, present* у досліджуваних текстах порівняно невелика. Члени антонімічних пар *top – bottom, summer-winter, south-north, east-west, future-present, future-past, present-past, now-then, far-close, tomorrow-today, tomorrow-yesterday* входять до однієї зони. Пари *here-there, morning-evening* граничать за участю в зонах частотності. Лише антоніми *day-night, back-forward, never-always, late-early* різняться зонами частотності. Особливістю поділу на зони за частотою іменників просторово-часового континууму є той факт, що всі просторові іменники входять до однієї зони.

Проведемо попарний аналіз частоти кожного члена антонімічної пари та з'ясуємо, чи існує залежність між частотою досліджуваних іменників-антонімів та прислівників-антонімів просторово-часового континууму в текстах художньої прози. З цією метою обчислимо коефіцієнт рангової кореляції за формулою:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d^2}{N(N^2 - 1)} \quad (1),$$

де ρ – коефіцієнт кореляції, d^2 -квадрат різниці рангів, N – число пар, що корелюються. Вважається, що якщо $\rho < 0,3$, то кореляція відсутня при будь-якому N .

Таблиця 3.

Частота членів антонімічних пар іменників

Іменник	Частота	Ранг	Іменник	Частота	Ранг	d^2
day	4417	1	night	1853	1	
morning	2655	2	evening	1807	2	
top	787	3	bottom	472	3	
summer	766	4	winter	465	4	
future	496	5,5	present	118	7	2,25
future	496	5,5	past	82	8,5	9
south	280	7	north	350	5	4
east	271	8	west	261	6	4
present	118	9	past	82	8,5	0,25

$$\sum d^2=19,5$$

Показник кореляції ρ для іменників становить 0,83, тобто значно перевищує критичну величину кореляції рангів (0,75), що вказує на наявність кореляції, тобто функціонування іменників просторово-часового континууму повністю підтвердило лінгвостатистичну закономірність про розмежування частот кожного елемента антонімічної пари.

Визначимо коефіцієнт рангової кореляції частоти членів антонімічних пар для прислівників. Дані таблиці 4 показують, що для прислівників коефіцієнт кореляції $\rho = 0,75$, при критичному показникові 0,75. Отже, це нульова гіпотеза: ми не можемо ні стверджувати, ні заперечувати той факт, що у прислівників частота члена антонімічної пари з “активною”, “позитивною”, “сильною” у психологічному аспекті характеристикою перевищує у переважній більшості частоту елемента пари, що має “пасивну”, “негативну”, “слабку” характеристику.

Таблиця 4.

Частота членів антонімічних пар прислівників

Прислівник	Частота	Ранг	Прислівник	Частота	Ранг	d^2
now	3316	1	then	3001	1	
here	2316	2	there	1780	4	4
always	1246	3	never	2783	2	1
forward	982	4	back	2720	3	1
close	794	5	far	1363	6	1
tomorrow	692	6	yesterday	163	8,5	6,25
today	679	7,5	tomorrow	692	7	0,25
today	679	7,5	yesterday	163	8,5	1
early	633	9	late	1424	5	16

$$\sum d^2=30,50$$

Для того, щоб визначити наявність чи відсутність відмінностей між розподілом частот явищ, що спостерігаються, у статистиці використовується критерій χ^2 . Обчислення критерію χ^2 проводиться за формулою:

$$\chi^2 = \sum \frac{(O - E)^2}{E} \quad (2),$$

де O – величини, які фактично спостерігаються, E – величини, які теоретично можливі.

Для того, щоб визначити, чи є суттєвим розходження при обрахунку показника χ^2 , слід обрахувати ступінь свободи (f), який дорівнює добутковій кількості стовпчиків без одного на кількість

рядків без одного: $f = (t - 1)(c - 1)$. Далі у таблиці критичних значень χ^2 знаходимо рядок з показниками критерію χ^2 для визначеного ступеня свободи. Якщо отриманий показник χ^2 менший від першого числа, то це означає, що розходження між зіставлюваними частотами несуттєві. Здійснюється нульова гіпотеза. Якщо ж один показник більший від другого числа, то розходження слід вважати суттєвим. Коли ж одержаний показник знаходиться між вказаними в таблиці числами, то це говорить про невизначеність: гіпотезу про однорідність прийняти не можна, але й не можна відкинути її, а, отже, остаточних висновків про суттєвість розходжень між вибірками робити не слід.

Проведене обчислення показало, що показник χ^2 як для іменників, так і для прислівників, значно перевищує гранично допустимий при ступеню свободи $f=8$. Отже, існує розходження між частотами досліджуваних слів. За допомогою чотирипільних альтернативних таблиць з'ясуємо, у яких саме пар існує така особливість.

При статистичному дослідженні часто доцільнішим буде подання даних для аналізу у вигляді альтернативного розподілу, тобто у вигляді чотирипільних таблиць. Це таблиці, які складаються з двох стовпців та двох рядків. Саме на основі чотирипільних таблиць може бути обчислений χ^2 за формулою:

$$\chi^2 = \frac{(ad - bc)^2 N}{(a + c)(b + d)(a + b)(c + d)} \quad (3),$$

де N – загальна кількість спостережень; a, b, c, d – емпіричні величини.

Як показало проведене обчислення, розходження між частотністю членів антонімічних пар спостерігаємо в усіх (окрім present – past) парах іменників з досить високими показниками критерію χ^2 .

За допомогою критерію χ^2 можна встановити лише ступінь зв'язку між ознаками, але не його характер. Для визначення останнього доцільно використати коефіцієнт спряженості, у формулу якого входить χ^2 .

$$K = \sqrt{\frac{\chi^2}{N \sqrt{(r-1)(c-1)}}} \quad (4),$$

де r – число стовпчиків у таблиці; s – число рядків. Для чотирипільних таблиць, у котрих число рядків і стовбців однакове, вищенаведена формула трансформується:

$$K = \sqrt{\frac{\chi^2}{N(2-1)(2-1)}} = \sqrt{\frac{\chi^2}{N}} \quad (5),$$

Для кожної досліджуваної пари обрахуємо коефіцієнт спряженості, який визначить характер розходжень між частотами аналізованих слів.

Таблиця 5.

Показники критерію χ^2 для досліджуваних іменників

	Іменники	χ^2	K
1	day – night	126,21	0,089
2	morning – evening	87,38	-0,074
3	top – bottom	4,36	-0,016
4	summer – winter	5,20	-0,018
5	east – west	49,34	-0,055
6	south – north	115,55	-0,085
7	future – present	68,32	0,065
8	future – past	112,36	0,080
9	present – past	3,43	-

Найвищі показники коефіцієнта спряженості K у пар south – north (-0,085) та future – past (0,080), day – night (0,089), у антонімів morning – evening (-0,074) та future – present $K=0,065$. Показники критерію χ^2 при порівнянні частот прислівників теж значно перевищують критичний показник 3,84. Це означає, що між частотами членів цих антонімічних пар існує суттєве розходження. Показники ступеня розходження і його характер для досліджуваних пар прислівників-антонімів відображені в таблиці 6.

Як показують дані таблиці 6, показники критерію χ^2 для прислівників-антонімів просторово-часового континууму є досить високими (емпіричні величини набагато більші від теоретично очікуваних) і вказують на істотне розходження між частотами членів досліджуваних антонімічних пар. Проте показники характеру цього розходження порівняно невеликі й коливаються в межах від 0,05 до 0,015.

Таблиця 6.

Показники критерію χ^2 для досліджуваних прислівників

№	Прислівники	χ^2	К
1	now-then	211,38	0,09
2	forward-back	573,39	-0,15
3	always-never	362,81	-0,12
4	here-there	287,22	0,11
5	close-far	57,39	-0,05
6	early-late	173,41	-0,08
7	tomorrow-yesterday	472,60	0,14
8	tomorrow-today	14,17	0,02
9	today-yesterday	457,61	0,13

Отже, на нашому матеріалі був підтверджений факт, що частота є важливим параметром розмежування антонімів. Частота членів антонімічних пар просторово-часового континууму з “активною”, “позитивною”, “сильною” у психологічному аспекті характеристикою перевищує у переважній більшості частоту елемента пари, що має “пасивну”, “негативну”, “слабку” характеристику. Проте, частина досліджуваних антонімічних пар порушує цю закономірність: частота прислівників *late*, *never*, *far*, *back* значно перевищує частоту протилежних їм за семантикою *early*, *always*, *close*, *forward*. Цей факт можна пояснити специфікою текстів художнього стилю: художня проза описує події, які вже відбулися, звідси й більша частота слів (особливо прислівників) на позначення просторово-часового континууму, більш віддаленого від мовця. Ще однією особливістю текстів художньої прози є те, що слова з умовно негативною оцінкою зустрічаються частіше в мові персонажів.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вайлерт 1978 – Вайлерт А.А. О некоторых факторах, определяющих частоту слова в тексте // Вопросы языкознания. – 1978. -№2. – С. 99-103.
- Головін 1985 – Головін Б.Н. Язык и статистика. – М.: Просвещение, 1971. – 191 с.
- Перебийніс 1985 – Перебийніс В.І., Муравицька М.П., Дарчук Н.П. Частотні словники та їх використання. – К.: Наукова думка, 1985. – 204 с.
- Тіменко 1990 – Тіменко И.В. Глаголы перемещения предмета в системе языка и речи: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1990. – 211 с.
- Частотний словник сполучуваності – Частотный словарь сочетаемости современного английского языка. Принципы составления словаря / Волкова Н.О., Гинзбург Р.З., Перебийнос В.И., Санкин С.С. – Ч.1. – М.: МГПИИЯ, 1971.–76с.

Ginzburg 1979 – Ginzburg R.S., Khidekel S.S., Knyazeva G.V., Sankin A.A. A Course in Modern English Lexicology. – М.: Vyssaya Skola, 1979. – 269 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бєлова Світлана Вікторівна – викладач кафедри іноземних мов гуманітарних дисциплін Волинського державного університету імені Лесі Українки.

Наукові інтереси: функціональна семантика.

З ІСТОРІЇ СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Олександр Білих (Кіровоград)

У статті описується словотвірна система складних іменників української літературної мови кінця XVIII – середини XIX століття, а також з'ясовуються деякі основні тенденції в розвитку словотвору цієї групи слів. Робиться висновок про ріст продуктивності способів словотворення складних іменників після середини XIX ст.

The paper discusses the word formation system of compound nouns of the literary Ukrainian language of the end of the 18th - middle of the 19th century. It also clarifies some major tendencies in the development of this word group word-formation. The conclusion is made about the increase increase of productiveness of noun word-building types in the second half of the 19th century.

Завдання пропонованої статті – описати стан словотвірної системи складних іменників української літературної мови кінця XVIII – середини XIX століття, а також виявити деякі основні тенденції розвитку цієї групи слів у наступні періоди функціонування української літературної мови. Матеріалом для дослідження послужили складні іменники із творів І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка й Т. Г. Шевченка. Для з'ясування тенденції розвитку словотвору досліджуваних одиниць використовувався матеріал Словника української мови в 11-ти томах (далі СУМ), а також інформація про особливості словотвору складних слів, яка міститься в науковій літературі.

Творення іменників шляхом об'єднання двох або, значно рідше, більше основ здавна було відоме всім слов'янським мовам, зокрема

й українській (Бевзенко 1960: 137; Вступ 1966: 124, 164). Але, незважаючи на давність цього способу, продуктивність його протягом історії української літературної мови була обмеженою. Так, у мові творів указаних письменників кінця XVIII – середини XIX століття серед 3482 похідних іменників виявлено всього 188 складних, що становить приблизно 5,4 %. У наступні періоди функціонування української літературної мови кількість складних іменників зростала, особливо активно, за свідченням мовознавців (Муромцева 1986: 55), в другій половині XIX ст., продовжувався цей ріст і в XX ст., про що свідчать матеріали СУМ, в якому складні слова становлять уже 11,7 % усіх похідних іменників (4365 із 37572).

Усі розглянуті складні іменники з української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. утворені шляхом об'єднання двох слів. Таке об'єднання може супроводжуватись суфіксацією, відповідно до чого серед проаналізованих складних дериватів виділяємо два способи словотворення: чисте складання і складно-суфіксальний спосіб. Розглядаючи похідні цих способів, беремо до уваги не лише морфологічні особливості компонентів, але й відношення між ними (Клименко 1984: 29), відповідно до чого в межах способів складні іменники поділяються на похідні із семантично рівноправними (сурядними) основами та на похідні із семантично нерівноправними (підрядними) основами.

Іменники, утворені способом чистого складання, серед проаналізованих дериватів становлять невелику групу слів (87 із 3482; 2,5 %). У СУМ відносна кількість похідних способу чистого складання більша приблизно в три рази (2888 із 37572; 7,7 %). Отже, після середини XIX ст. в українській літературній мові відбулася активізація творення іменників цим способом. Високопродуктивним він є і на сучасному етапі розвитку української літературної мови (Віняр 1992: 13).

Чисті складання із сурядними основами становлять меншість похідних цього способу (19 із 87). Такі іменники називають істот, предмети або явища, які суміщають у собі ознаки істот, предметів або явищ, позначених мотивуючими: *генерал-губернатор*, *суддя-грошозаплід*, *сіроми-волики*, *пиво-мед*. Усі іменники цього типу утворені без допомоги сполучних голосних, у більшості випадків обидві частини таких похідних змінювані: *пивом-медом*, *суддю-грошозапліда*.

У СУМ відносна кількість іменників-словоскладань із сурядними відношеннями основ значно менша (123 із 2888; 4,3 %), причому переважна більшість їх виникла за допомогою сполучних голосних і містить незмінювані окремо компоненти: *лісотундра*, *вівцебик*. Отже, активність цього різновиду чистого складання після середини ХІХ ст. зменшилася.

Проаналізовані чисті складання із підрядними основами об'єднуються в три порівняно поширені словотвірні типи: "прикметник + іменник" (*великомученик*, *верхотворець*, *великдень*), "дієслово + іменник" (*паливода*, *пропий-воли*, *збудь-вік*), "зв'язана основа (переважно пів-, полу-) + іменник" (*полуатлас*, *полубіс*, *півбог*). Відносна кількість іменників цих типів у СУМ приблизно така ж сама. Один тип ("зв'язана основа + іменник") у сучасній мові активно нарощує продуктивність. Причому похідні з **пів-**, **полу-** зараз становлять лише незначну частину таких утворень, переважна більшість їх – це похідні з основами **міні-**, **мікро-**, **відео-** і подібні.

Крім того, серед розглянутих складних іменників з української літературної мови кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. виявлено три чистих складання, які в межах проаналізованого матеріалу не входять до словотвірних типів: *сторіки*, *слов'янофіли*, *снігоцвіт*. У сучасній мові, за даними СУМ, ці слова входять до словотвірних типів, серед яких високопродуктивним є тип із другою зв'язаною основою: *слов'янофіл*, *бібліофіл*, *русофіл* і под.

Таким чином, особливістю української літературної мови кінця ХVІІІ-середини ХІХ ст. був нижчий, порівняно із сучасною мовою, рівень продуктивності способу чистого складання. Після середини ХІХ ст. цей спосіб активізувався і зараз є одним із найпродуктивніших серед іменників. За нашими підрахунками, проведеними на матеріалі СУМ, він займає друге місце за поширеністю після суфіксального (відповідно 32050 і 2888), тоді як у кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. знаходився на третьому після суфіксального (3134 слова) і складно-суфіксального (101 слово).

Складно-суфіксальний спосіб серед проаналізованих іменників з української літературної мови кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. за поширеністю займає друге місце. Як і чисте складання, цей спосіб після середини ХІХ ст. активізувався, але ріст його продуктивності відбувався повільніше, ніж способу чистого складання.

Сурядні відношення основ для складно-суфіксальних іменників ще менш характерні, ніж для чистих складань. Серед розглянутих похідних, утворених складно-суфіксальним способом, таких слів усього чотири: *верболоз, пивомедіє, голодранець, стархополох*. Ще менша відносна кількість таких утворень серед подібних похідних СУМ (6 із 1477).

Складно-суфіксальні іменники з підрядними відношеннями компонентів опорною (другою) основою можуть мати основу дієслівну або іменникову. Похідні як з дієслівними, так і з іменниковими опорними основами, подібно до суфіксальних утворень, характеризуються двома основними типами значень: “носій предметної або процесуальної ознаки” (*кашовар, легкодух*) та “опредметнена дія, стан або ознака” (*правдолюбіє, криводушіє*).

Наші спостереження свідчать, що в українській літературній мові серед складно-суфіксальних іменників з підрядними відношеннями компонентів завжди переважали похідні з опорними дієслівними основами. Так, у розглянутому матеріалі з кінця XVIII – середини XIX ст. їх 74 із 97 (76%), у СУМ 1039 із 1466 (71%). Але загальна відносна кількість їх поступово зменшується і навпаки, збільшується кількість похідних з опорною іменниковою основою.

Проаналізовані деривати з опорною дієслівною основою й загальним значенням “носій процесуальної ознаки” об’єднуються у вісім словотвірних типів. Першими компонентами в похідних цієї групи виступають переважно іменникові основи, елемент **само-**, рідше основи прислівникові і прикметникові.

Для творення похідних цієї групи використані суфікси – **Ш** (*богомаз, кашовар, дармоїд, самовар*), **-ець** (*дітопродавець, душегубець, іконописець*), **-тель** (*письмоводитель, марнотратель*), **-к-а** (*душепарка, мишоловка*), **-ник** (*воскобійник*), **-Ш-а** (*міхоноша*), **-иц-я** (*богородиця, многострадалиця*).

Усі ці словотвірні типи представлені в СУМ. Причому більшою поширеністю, порівняно з кінцем XVIII - серединою XIX ст., характеризуються типи “іменник+дієслово+**Ш**” (*землемір, хлібороб*), “іменник+дієслово+**-к-а**” (*саломорізка*), а також деривати з елементом **само-**. Інші типи, за свідченням СУМ, свою продуктивність знизили.

Розглянуті складно-суфіксальні іменники з другою дієслівною основою і загальним значенням “опредметнена дія” об’єднуються в п’ять малопоширених типів. При творенні таких дериватів використані суфікси **-й-а (-ій-е)**, **-ній-е**, **-Ш**, **-ств-о** (*богомілья, братолюбіє, злодіяніє, сінокіс, домостроїтельство*). У СУМ ці типи також є малопоширеними.

У групі похідних з опорною іменниковою основою і загальним значенням “носій предметної ознаки” представлено також п’ять малопоширених типів та п’ять одиничних у межах розглянутого матеріалу іменників. Першими компонентами тут переважно виступають основи іменників, а також дієслів, числівників та елемент **полу-**. Для творення цієї групи похідних використані суфікси **-Ш** (*молодожон, болиголов, скализуб*), **-ець** (*песиголовець, тризубець*), **-ок** (*одноліток, семиліток, полупанок*), **-Ш-а** (*стонога*), **-ник** (*синьокаптанник*). У СУМ усі ці типи також є малопродуктивними, виняток складає тип із - Ш (*біловус, молодожон*), який є досить поширеним.

Ще меншу групу серед розглянутого матеріалу становлять складно-суфіксальні іменники з опорною іменниковою основою і загальним значенням “опредметнена ознака, стан”. Першими компонентами у цих похідних виступають основи прикметників. Тут виділяються два малопоширених словотвірних типи із суфіксами **-ствій-е** (*благоденствіє, долгоденствіє*) та **-ій-е** (*криводушіє, малодушіє*) і одиничний похідний із суфіксом **-щин-а** (*чужоземщина*). У СУМ усі ці слова входять до малопоширених словотвірних типів.

Отже, українська літературна мова кінця XVIII- середини XIX ст. відрізняється від сучасної меншою відносною кількістю складно-суфіксальних іменників. Пізніший ріст кількості похідних цього способу відбувався насамперед у групі дериватів із загальним значенням “носій процесуальної або предметної ознаки”.

Таким чином, аналіз словотвірних особливостей складних іменників української літературної мови кінця XVIII –середини XIX ст. та порівняння цих слів з відповідними утвореннями у СУМ дозволяють стверджувати, що кількість складних іменників в українській літературній мові протягом XIX-XX ст. зростала. При цьому активніше набирала продуктивність спосіб чистого

складання. За цей період зросла також кількість словотвірних типів, за якими утворюються складні іменники, але найпоширеніші словотвірні типи цієї групи слів у сучасній мові були такими ж і в кінці XVIII- середині XIX ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бевзенко 1960. – Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору).- Ужгород: Закарпат. вид-во, 1960. – 416 с.
- Віняр 1992 – Віняр Г. М. 1992. Словотворчі тенденції в сучасній українській мові (на матеріалі усного й писемного мовлення 80-х – початку 90-х років): Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 16 с.
- Вступ 1966 – Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука.- К.: Наукова думка, 1966.- 588 с.
- Клименко 1984 – Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251 с.
- Муромцева 1985 – Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX на початку XX ст. – Харків: Вища школа, 1985. – 152 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Білих Олександр Петрович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови КДПУ ім. Володимира Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми історичного словотвору.

ZUR STILISTISCHEN FUNKTION VON REDEWENDUNGEN IM ROMAN “OLE BIENKOPP” VON ERWIN STRITTMATTER

Ольга Білоус (Кіровоград)

У статті розглядаються деякі особливості вживання фразеологічних одиниць німецьким письменником Ервіном Штріттматтером, зокрема аналізується стилістична функція фразеологічних виразів та їх суб'єктивна модифікація автором у конкретному творі словесного мистецтва.

The article views some peculiarities of phraseological units usage in Erwin Strittmatter's writing. The paper focuses on the stylistic function of phraseological expressions and their subjective modification in a particular literary work.

Erwin Strittmatter gehört zu den bekannten deutschsprachigen Schriftstellern, dessen Werke wegen seiner volkstümlichen Erzählweise und ausdrucksvollen Sprache gern gelesen werden. Auf Grund der letztgenannten Eigenschaft und aufgrund des Heranziehens seiner Werke zur stilistischen Analyse beim Behandeln des Abschnittes der Lexikologie "Bereicherung des deutschen Wortschatzes durch Bildung von Phraseologismen" wurden seine Werke auch zum bevorzugten Objekt unserer sprachwissenschaftlichen Untersuchungen.

Wenn wir seine Werke lesen, fällt uns unter anderem auf, dass Erwin Strittmatter sehr häufig idiomatische Redewendungen (Phraseologismen) benutzt, jedenfalls häufiger als die meisten anderen Schriftsteller.

Wodurch ist dieser häufige Gebrauch bedingt und was wird dadurch erreicht?

Redewendungen kommen in allen Funktionalstilen vor, besonders häufig und reichlich treten sie aber in der Umgangssprache und in der schüngeistigen Literatur auf. Überwiegend sind sie eine Schöpfung des Volkes (einige Arten der Redewendungen, wie zum Beispiel die Sprichwörter, sogar ausschließlich). Sie "...stammen hauptsächlich aus dem volkstümlichen Nationalgut und tragen eine Lebenserfahrung oder Lebensregel mit lehrhafter Tendenz vor" [Iskos 1960:183-184]. Deshalb werden sie auch von den Schriftstellern, die in ihren Werken Volkstümlichkeit anstreben, bevorzugt benutzt.

Wie schon gesagt, fällt schon beim flüchtigen Lesen auf, dass Strittmatter sehr häufig Redewendungen benutzt. Die Aufgabe dieser Arbeit soll es sein, anhand von "Ole Bienkopp" die stilistische Funktion von Redewendungen bei Strittmatter zu charakterisieren und auf einige Besonderheiten gerade bei diesem Autor hinzuweisen. Wir werden nämlich weitersehen, dass Strittmatter nicht nur häufig Redewendungen benutzt, sondern sie auch oft modifiziert.

Wenden wir uns zunächst aber den allgemeingebräuchlichen Redewendungen bei Strittmatter zu.

Die Phraseologismen sind bekanntlich Ergebnis eines metaphorischen Umdeutungsprozesses und als solche immer bildlich motiviert. Bei den meisten ist dieser ursprüngliche Bildgehalt noch nicht verblasst [siehe: Степанова 1962:222-258]. Dank diesem Bildgehalt sind sie sehr ausdrucksstark und expressiv. Sie haben "... vor allem die Funktion, das Gesagte bildkräftig, lebendig, emotional darzustellen, ihm Nachdruck und Eindringlichkeit zu verleihen" [Riesel 1975:92]. In dieser Funktion kommen

sie auch bei Erwin Strittmatter oft vor. So ist, zum Beispiel, die Redewendung “So tief hängen bei ihm die Kirschen nicht” [Strittmatter 1963:180] (hier über Ole hinsichtlich seiner Beziehungen zu Anngret gebraucht) viel ausdrucksstärker und bildkräftiger als der Satz “So einfach kann man bei ihm nichts erreichen” oder “mit ihm ist kein Auskommen” [Бинович 1975:57], der rein sachlich den gleichen Inhalt hat. Auch im Satz “Fischer Anken sah, die Wetter standen nicht gut» [Strittmatter 1963:66], [siehe: Гавриць 1981, Bd.2:318] hat die Redewendung eine ähnliche Funktion. Solche Beispiele könnte man dutzende bringen. Allerdings fällt auf, dass auch solche Redewendungen bei Strittmatter oft eine von der in den Wörterbüchern belegten Form etwas abweichende syntaktische Struktur besitzen. So liegt der Redewendung “Er ist nicht mehr der in allen Sdtteln gerechte Mann” [Strittmatter 1963:72] (in Bezug auf den Sдгемьller) eigentlich die Form “er ist in allen Sдtteln gerecht” [Гавриць 1981, Bd.2: 153] zugrunde. Hier wie auch im Beispiel “Der Sдгемьller...hebt den Roman geradezu in den Himmel” [Strittmatter 1963:88] statt der belegten Form “j-n, etw. in den (dritten) Himmel heben” [Гавриць 1981, Bd.1:337] wird durch diese syntaktische Veränderung eine Charakterisierung der Person des Sдгемьllers Ramsch erreicht. In dieser Funktion – zur Charakterisierung von Gestalten – treten die Redewendungen bei Strittmatter ebenfalls häufig auf, und das sowohl in der Figuren- als auch in der Autorensprache.

Die Sprache von Anngret, zum Beispiel, zeichnet sich im Roman durch eine angestrebte Vornehmheit, durch ein bewusstes Abheben von der Sprache des Volkes aus. Dementsprechend finden wir in ihrer Sprache eigentlich relativ wenige Redewendungen, wobei sie meistens eine normalsprachliche, zum Beispiel, “Ich schenk dir nichts” [Strittmatter 1963:63], “Alles wird sich finden” [Strittmatter 1963:131], vereinzelt sogar gehobene Stilförmung haben, zum Beispiel, “Sie tragen mich auf Händen” [Strittmatter 1963:70]. Die überwiegende Mehrheit der Redewendungen besitzt jedoch umgangssprachliche Stilförmung [siehe: Riesel 1975:91], wofür wir bei Anngret nur einen Beleg finden: “In der Haut des Sдгемьllers möchte ich nicht stecken” [Strittmatter 1963:58]. Manchmal hapert es aber bei Anngret mit dieser vornehmen Ausdrucksweise, so im Beispiel “Nun mach, was du willst, mit mir, du hast mein Leben gerettet und in der Hand [Strittmatter 1963:40]. Hier haben wir es (von anderen Besonderheiten der Sprache von Anngret abgesehen) mit einem

Zeugma [siehe: Bartschat 1975:304] zu tun, wo das Verb "haben" einmal als temporales Hilfsverb und zum zweiten als Glied einer phraseologischen Fügung auftritt, wodurch Komik und Satire entstehen. Hier haben wir ein Beispiel, wie der Schriftsteller die Redewendung zur Charakterisierung einer seiner Gestalten bewusst unangemessen einsetzt.

Auch in der Autorensprache kommen die Phraseologismen zur Charakterisierung von Annegret nicht oft vor. Es fallen nur einige Wortpaare auf, die zu diesem Zweck dienen:

"Annegret rudert und redet"[Strittmatter 1963:132], "Annegret war schlank und blank"[Strittmatter 1963:38] und "Sie geht stolz und steil..."[Strittmatter 1963:204], auf die wir aber noch in einem anderen Zusammenhang zu sprechen kommen werden.

Bei Frieda Simson dagegen hat der Autor mit ausdrucksvollen und farbigen Redewendungen nicht gespart. Die ironische Haltung, die er ihr gegenüber einnimmt, drückt sich auch durch die Phraseologismen aus. So charakterisieren sie Frieda als eine aktive, sogar zu aktive Funktionärin: "Sie machte Dampf"[Strittmatter 1963:151], "Sie machte sich auf jede mögliche und unmögliche Weise nützlich"[Strittmatter 1963:226], wobei im zweiten Falle wieder durch die Veränderung der Struktur des Phraseologismus die eigentliche Charakterisierung erreicht wird [siehe: Гавриць 1981, Bd.2: 84]. Dasselbe tritt im Falle auf: "Sie verspürte eine seltsame Lust, Unfug bis zu der ihr möglichen Spitze zu treiben"[Strittmatter 1963:151]. Die Wendung "etwas auf die Spitze treiben" [Гавриць 1981, Bd.2:207] wird hier zur Charakterisierung der Beschranktheit der handelnden Person um ein erweitertes Attribut ergänzt.

Die aus der alten Rittersprache stammende Redewendung "das Visier herunterlassen" [siehe: Гавриць 1981, Bd.2:288] charakterisiert gut Friedas kämpferische Natur, aber auch kleinliche Rachsucht: "Frieda ließ ihr Visier herunter. Rache ist съЯ. Bei Gelegenheit"[Strittmatter 1963:227]. Auch in der Figurensprache treten die Phraseologismen zur Charakterisierung von Frieda auf. Einerseits benutzt sie oft umgangssprachliche, sogar grobe Redewendungen: "Dass du nicht baden gehst, verehrter Adam!"[Strittmatter 1963:114]; "Mach dich nicht zur Minna! Laß Dampf ab!"[Strittmatter 1963:226]. Andererseits treten in ihrer Sprache Redewendungen aus der gesellschaftlichen Sphäre auf, die sie aber in unangebrachten Situationen verwendet, so, zum Beispiel, nach der Liebesszene mit Wilm Holten: "Jetzt hast du mir so gut wie die Ehre

geraubt. Nimm selbstkritisch Stellung!” [Strittmatter 1963:151] oder bei der Dichterlesung: “SchluЯ mit Kaleika! Zur Geschдftsordnung! Ich erteile dem Genossen Dichter das Wort zu seinen Grundsatzausfьhrungen!” [Strittmatter 1963:367].

Genau umgekehrt benutzt die Redewendungen Jan Bullert. Wenn Frieda viel Zeit darauf verwendet hat, sich mit dem Wissen auch bestimmte Wendungen anzueignen, so hat er sich diese Мьhe nicht gemacht. Sein Sprachgebrauch entspricht vцllig der Volkssprache und ist reich an umgangssprachlichen Redewendungen, die er aber auch bei offiziellen Anlцssen benutzt, in Situationen also, wo sie eigentlich nicht ъblich sind. So, zum Beispiel, im Entwurf seiner Rede auf der Parteikonferenz: “Es gibt Genossen, Genossen, die sind so von Gott verlassen...” [Strittmatter 1963:229], “er ist... von allen guten Geistern verlassen, und so ruf ich euch auf, man muЯ ihm Riegel vors Loch schieben...” [Strittmatter 1963:229], “...klopft auf die Finger der Obstrukteure!” [Strittmatter 1963:230]. Dasselbe gilt auch fьr seinen Bericht in der Parteiversammlung, wobei Дhnliches zur Charakterisierung der Person auch in der Autorensprache auftaucht: “Jan Bullert begrьЯte die Genossen und den Genossen Kreissekretдr an der Spitze und schob dem das Wort zu “ [Strittmatter 1963: 237] (in diesem Beispiel wird durch den Austausch des Wortes “erteilen” durch “zuschieben” zugleich eine лдssigere Stilfьrbung erreicht), “ Als zweites war da ein Film ъber Neulandgewinnung, und man konnte sich eine Scheibe davon abschneiden” [Strittmatter 1963:237], “ Er liegt nicht auf Rosenblьten” [Strittmatter 1963:238], [siehe: Гаврись 1981, Bd.2:140] als Variation der Redewendung “er lebt nicht auf Rosen gebettet” [Бинович 1975:464], “Himmel und Erde мьgen verzeihen!” [Strittmatter 1963:238]. Meistens werden also Redewendungen benutzt, die wegen der salopp-umgangssprachlichen Stilfьrbung in einen Bericht nicht passen.

Mit gutmьutigem Humor ist im Roman Hermann Weichelt dargestellt, der Gottesmann, der sich trotz seiner Frцmmigkeit mit allen Krдften fьr den Fortschritt einsetzt. Dabei kommt es zu komischen Situationen, wenn Hermann die neuen Inhalte des menschlichen Zusammenlebens mit alten christlichen Formen und Formeln auszufьllen versucht. Auch das findet im Gebrauch der Redewendungen seinen Ausdruck. Hermann benutzt ндmlich oft Wendungen aus dem kirchlichen Bereich, die natьrlich auch noch allgemein gebrдuchlich sind, aber meistens nur als Interjektionen, ohne eine direkte Bedeutung. Fьr Hermann aber haben sie den ursprьnglichen Sinn bewahrt, woraus sich ein komischer

Effekt ergibt, wenn er, zum Beispiel, die anderen in der Gründungsversammlung der LPG mit "Gott segne euch!" [Strittmatter 1963:136] begrüßt. Dasselbe gilt für die Wendung "das weiß der Himmel", die im allgemeinen Redegebrauch "das weiß niemand" [Гавриць 1981, Bd.1:336] bedeutet; da Hermann sie im folgenden Gespräch mit Mampe-Bitter wortwörtlich aufweist, ergibt sich daraus ein komischer Effekt: "Wohin gehst du?" – "Das weiß der Himmel!" – "Ja, der Himmel weiß es, aber Hermann, einer seiner Vertreter auf Erden, weiß es auch" [Strittmatter 1963:174].

Anhand dieser Beispiele haben wir gesehen, wie durch den Gebrauch von Phraseologismen, darunter auch durch den bewussten unangemessenen Gebrauch, eine Charakterisierung der Gestalten erreicht wird. Wir haben aber auch gesehen, dass Erwin Strittmatter oft Redewendungen verändert und variiert, um bestimmte stilistische Wirkungen zu erreichen. Trotz ihrer Zugehörigkeit zu stehenden Wortverbindungen eignen sich nämlich alle Arten der idiomatischen Redewendungen gut zu verschiedenen semantisch-stilistischen Transformationen, wobei oft bestimmte Ausgangsmuster benutzt werden [siehe: Riesel 1975:96]. So tritt die Redewendung "jemandem sein Ohr leihen" [Гавриць 1981, Bd. 2: 89; Бинович 1975:424] bei Strittmatter in folgender Gestalt auf: "Der Prinzipal ließ Schliwinski's Jammer ein halbes seiner großen Ohren" [Strittmatter 1963:162] – ein groteskes Bild, das komisch wirkt, zugleich aber gesellschaftliche Unterschiede zwischen den beiden ausdrückt: war doch der eine der reichste Mann im Dorf und der andere ein heruntergekommener Alkoholiker, der vom Prinzipal von oben herab behandelt wurde.

Eine situative Realisation der Redewendung "j-d hat Herz von Stein" [Гавриць 1981, Bd.1:330; Бинович 1975:278] liegt vor im Falle: "Das Herz des Fürstern ist in diesen Minuten aus Hartholz. Steineiche" [Strittmatter 1963:160], wodurch wohl die enge Verbundenheit des Fürstern mit dem Wald und die Ergebenheit seinem Beruf zum Ausdruck gebracht werden soll.

Eine oft variierte Wendung ist "j-d frißt einen Besen" [Гавриць 1981, Bd.1:92; Бинович 1975:77]. Im Roman "Ole Bienkopp" tritt sie, zum Beispiel, auf in der Form "Bienkopp wird anderthalb abgekehrte Stubenbesen verschlingen, wenn Emma nicht ihre Freude dabei haben wird" [Strittmatter 1963:136]. Einerseits wird hier durch die semantische Transformation eine Erhöhung der Konnotation erreicht und durch den

Austausch von "fressen" mit "verschlingen" gleichzeitig die Wendung stilistisch aufgewertet.

Der Wendung "Eine Atombombe aus dem Sack gelassen" [Strittmatter 1963:87] liegen eigentlich zwei Wendungen zugrunde: "die Katze aus dem Sack lassen" [Гаврисъ 1981, Bd.1:373; Бинович 1975:317] als "ein Geheimnis bekanntgeben" und das aus dem Märchen bekannte Motiv des Kuppels aus dem Sack als Symbol der Drohung.

Oft ist bei solchen Modifikationen ein Modellcharakter festzustellen. In einigen Fällen liegen einer Redewendung bei Strittmatter zwei allgemeinbekannte zugrunde. Solche Verschmelzungen von Teilen zweier unterschiedlicher Konstruktionen zu einer neuen Konstruktion nennt man Kontamination [siehe: Bartschat 1975:144]. Um solcher Art Kontaminationen handelt es sich, zum Beispiel, im Falle: "Der Baron könne keine Waldarbeiter beschäftigen, die Bienen im und am Kopf tragen, hier es" [Strittmatter 1963:36], der auf "Flausen im Kopf haben" [Гаврисъ 1981, Bd.1:215], "j-m Flausen in den Kopf setzen" [Бинович 1975:342] und "etwas am Kopf haben" zurückgeht. Um einen ähnlichen Prozess handelt es sich auch bei "...man muß ihm den Riegel vors Loch schieben..." [Strittmatter 1963:229], wo "einer Sache (D) einen Riegel vorschieben" [Гаврисъ 1981, Bd.2:136] und "einen anderen vors Loch schieben" [Гаврисъ 1981, Bd.2:30] zugrunde liegen.

Eine besondere Gruppe unter den idiomatischen Redewendungen bilden die Zwillingsformen (Wortpaare), die aus zwei Worten derselben Klasse bestehen, häufig mit Stab- oder Endreim [siehe: Bartschat 1975:252,72] verbunden sind und einen einheitlichen Begriff ausdrücken. Diese Gruppe ist durch hohe Expressivität gekennzeichnet und wird als ein Merkmal der Folklore oft zur volkstümlichen Stilisierung benutzt [siehe: Riesel 1975:94]. Auch im Roman "Ole Bienkopp" treten sie recht häufig auf. Gerade bei dieser Gruppe fällt aber wieder auf, dass Strittmatter nicht nur schon vorhandene Redewendungen benutzt, sondern sie nach bestimmten Ausgangsmodellen variiert oder sogar neue bildet. In einigen Fällen handelt es sich auch hier um Kontaminationen. So geht das Wortpaar "kurz und fertig" auf zwei bekannte – "kurz und bündig" und "fix und fertig" [Strittmatter 1963:293] zurück. Das Ähnliche treffen wir bei "Eintritt mit Sack und Seele" [Strittmatter 1963:106], wo die Wendungen "mit Sack und Pack" [Гаврисъ 1981, Bd.2:149] und "mit Leib und Seele" [Гаврисъ 1981, Bd.2:19] zugrunde liegen. In einigen Fällen ist das zweite Glied des Wortpaares ausgetauscht worden: "Anngret war schlank und

blank”[Strittmatter 1963:38], “...der Leutnant war auf einmal klein und kluglich” [Strittmatter 1963:50]. In übrigen Fällen handelt es sich offensichtlich um Neubildungen nach dem allgemeinen Muster der Wortpaare: “Anngret rudert und redet” [Strittmatter 1963:132], “Sozialdemokraten sind weichlich und wackelig”[Strittmatter 1963:197], “...sie geht noch einmal stolz und steil” [Strittmatter 1963:50], “...sie verfügte wachend und schlafend über die vier Grundsätze der Dialektik” [Strittmatter 1963:143].

Kennzeichnend ist, dass diese obengenannten Beispiele nur in der Autorensprache vorkommen, dass sie also zur expressiven und bildhaften Charakterisierung der Handlung und der Gestalten unmittelbar seitens des Autors dienen. In diesem Zusammenhang entsteht allerdings die Frage, ob der zu häufige Gebrauch von solchen Redewendungen, die scheinbar volkstümlich sind, in der Umgangssprache aber nicht vorkommen, noch ein Kennzeichen der Volkstümlichkeit ist, oder ob man sie als Merkmal der Manieriertheit auffassen müßte? Mit solchen Fragestellungen befinden wir uns aber schon auf einem Gebiet, wo Sprach- und Literaturwissenschaft eng miteinander verbunden sind und wo die Notwendigkeit, zur Lösung stilistischer Fragen linguistische Probleme zu beherrschen, besonders deutlich wird. Bei der von uns behandelnden Thematik sind es vor allem Probleme der Phraseologie, einer Disziplin der Lexikologie, die sich mit den Redewendungen und ihrer Klassifikation beschäftigt; auch in dieser Arbeit war es nicht möglich, diese Fragen ganz unberücksichtigt zu lassen.

In diesem Zusammenhang sind zumindest drei verschiedene Problemkreise deutlich geworden:

1. Linguistische Gesichtspunkte – Fragen der Semantik und der semantischen Klassifikation der Phraseologismen [siehe: Степанова 1962:228]. Die meisten Versuche einer semantischen Klassifikation gehen auf Arbeiten von W.W.Winogradow zurück, der drei Gruppen von Phraseologismen unterschieden hat:

1) phraseologische Zusammenbildungen, deren Semantik nicht aus dem Komponentenbestand herzuleiten ist, weshalb man sagt, dass die Gesamtbedeutung dieser Phraseologismen nicht motiviert ist, Beispiele: “jemand frißt einen Besen”, “die Katze aus dem Sack lassen”;

2) phraseologische Einheiten, die sich nach der Art der semantischen Transformation und dem Typ der Semantik nicht von der ersten Gruppe

unterscheiden, deren Bedeutung aber motiviert ist, Beispiel: “jemandem sein Ohr leihen”;

3) phraseologische Verbindungen, die durch eine analytische Semantik gekennzeichnet sind:” Angst, Schauer, Schrecken packt jemanden”.

2. Stilistische Gesichtspunkte – Fragen der stilistischen Klassifikation der Redewendungen. Nach der stilistischen Funktion unterscheidet man zwei große Gruppen fester Wortkomplexe:

1) feste Wortkomplexe, die in der Sprache eine rein nominative Funktion erfüllen. Hierher gehören vor allem Termini wie “konfrontative Linguistik”, Länder- und Staatsnamen wie “Bundesrepublik Deutschland” und Benennungen von politischen Parteien, politische, gesellschaftliche und wirtschaftliche Organisationen wie “Christlich-Demokratische Union”, Verbindungen aus Funktionsverb und Verbalsubstantiv wie “zum Ausdruck bringen”, “in Besitz nehmen” u.a.;

2) feste Wortkomplexe, die in der Sprache eine nominativ-expressive Funktion erfüllen. Hierher gehören Idiome wie “jemandem sein Ohr leihen”, weiter phraseologisierte Ausdrücke bzw. festgeprägter Sätze wie “Selbst ist der Mann” und auch Wortpaare.

3. Im Zusammenhang mit den Wortpaaren haben wir schon unseren dritten Problemkreis erwähnt: nämlich die Probleme des Wirkens der Sprache in einem literarischen Werk. Mit rein linguistischem Herangehen lassen sich diese Fragen nicht lösen; so kann auch die gestellte Frage nach der Manieriertheit beim Gebrauch von Redewendungen mit nur sprachwissenschaftlichen Methoden nicht beantwortet werden. Hier ist ein enges Zusammenwirken von Sprach- und Literaturwissenschaft erforderlich.

LITERATURVERZEICHNIS

Бинович 1975 – Бинович Л.Э., Гришин Н.Н. Немецко-русский фразеологический словарь. – М.: Высшая школа, 1975.- 656 с.

Гавриш 1981 – Гавриш В.І., Пророченко О.П. Німецько-український фразеологічний словник у двох томах. – К.: Радянська школа, 1981. – Т.1 – 416 с., Т.2 – 382 с.

Степанова 1962 – Степанова М.Д., Чернышева И.И. Лексикология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1962.- 310 с.

Bartschat 1975 – Bartschat В., Conrad R. u.a. Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1975. – 306 S.

Iskos 1960 – Iskos A., Lewkowa A. Deutsche Lexikologie. – Leningrad: Staatsverlag für Lehrbücher und Pädagogik, 1960. – 269 S.

Riesel 1963 – Riesel E., Schendels E. Deutsche Stilistik. – Moskau: Vyssaja Skola, 1975.- 371 S.

Strittmatter 1963 – Strittmatter E. Ole Bienkopp. – Berlin: Aufbau-Verlag, 1963.- 404 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Білоус Ольга Іванівна – викладач кафедри німецької філології КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: теорія літератури, семантико-стилістичний аналіз художніх творів, теорія та практика перекладу.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС СКЛАДНИХ СЛІВ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Віктор Бондаренко (Суми)

Утворення складних слів та їх закріплення в лексичній системі англійської мови стає найпродуктивнішим шляхом збагачення комунікативного потенціалу мови. Процеси моделювання та функціонування даних одиниць визначаються рядом лінгвістичних, екстралінгвістичних факторів та сучасними тенденціями збагачення когнітивної інформації.

The formation and establishment of compounds in the lexical system of Modern English becomes the most productive way of communicative potential enrichment. The processes of compound modelling and functioning are regulated by numerous linguistic, extralinguistic factors, and contemporary tendencies of cognitive information development.

Вивчення композит англійської мови має давню традицію. Подібний факт зумовлений великою продуктивністю композитотворення в системі словотворчих засобів англійської мови. На думку О.С.Кубрякової, головним завданням словотворення є “вивчення закономірностей та особливостей словотворчого моделювання... у всіх його аспектах – формальному і змістовному, з одного боку, генетичному, процесуальному, а також результативному, стаціонарному, структурно-функціональному, з іншого” [Кубрякова 1972: 350]. Словотворче моделювання змісту композит передбачає системний підхід до вирішення даних питань.

Актуальність процесів утворення та функціонування інноваційних складних лексичних одиниць у сучасній англійській мові викликана комунікативно-прагматичними цінностями, функціональним потенціалом таких одиниць та потребами комунікації. Інтенсивність поповнення лексичного інвентаря англійської мови засобами композитоутворення стає на сучасному етапі найпріоритетнішим засобом словотворення і призводить до “композитного вибуху” [Полюжин 1997:49].

На нинішній стадії розвитку словотворчої системи англійської мови формування інноваційних складних слів відмічається як явище цілком динамічне. Інтенсивність процесів утворення складного слова та його входження в систему мови зумовлена ходом розвитку інформаційних технологій, розширенням сфери комунікації. Подібна ситуація передбачає системне вивчення інноваційних структурно-складних лексем, дослідження механізмів їх створення, виявлення ознак закріплення як одиниці мови та реєстрацію у лексикографічних джерелах.

Аналіз інноваційних складних слів сучасної англійської мови свідчить про їх неоднорідність з точки зору функціонування в лексичній системі мови. Не всі новоутворені композити, не зважаючи на їх високу частотність у мовленнєвій комунікації та можливість бути зрозумілими членам мовного колективу, можна вважати закріпленими у мові. Цей факт пояснюється тим, що повному закріпленню слова в мовній системі передують декілька стадій його соціалізації: спочатку воно сприймається посередниками (працівниками засобів масової інформації, репортерами) і розповсюджується серед мас, потім фіксується в періодиці, і нарешті, сприймається широкими масами носіїв мови [Заботкина 1989:15]. Лексичні одиниці, які проходять дані стадії є засобами оказіональної мовної номінації.

Предметом нашого дослідження є саме оказіональні інноваційні складні слова сучасної англійської мови, механізми їх входження в систему мови та шляхи відтворення на сторінках лексикографічних та дослідницьких джерел.

Моделювання та вживання інноваційних композит пов'язане безпосередньо з обмеженнями в системі словотворення [Fleischer 1979:317]. Характер таких обмежень розкривається екстралінгвістичними та лінгвістичними причинами.

Екстралінгвістичні причини утворення інноваційних складних слів носять денотативний характер, так як пов'язані з називанням виникаючих предметів та явищ когнітивного світу. Інноваційні номінативні одиниці заповнюють “пусту клітину” в системі існуючих номінативних одиниць [Вашунин 1990:47]. Це також стосується композит. В.М.Павлов зауважує, що композита повинна бути усвідомленою, якщо вона претендує бути відміченою у мові [Pavlov 1972:114].

До екстралінгвістичних належать причини обмежень композитоутворення. Такими причинами можна вважати обмеження пов'язані з довжиною композити. При сприйнятті багатокomпонентних композит не відбувається моментального “рефлекса на співвідношення” між конститuentами композити, її зміст не розуміється відразу, що ускладнює комунікацію [Pavlov 1972:144]. Ідеально оглядовими є двокомпонентні композити. Тому при наявності великої кількості три-та чотирикомпонентних складних слів система композитоутворення прагне до двоскладності [Вашунин 1990:49]. Іншими словами, обмеження довжини композити пов'язане з певними обмеженнями в галузі слухового та зорового сприйняття.

Екстралінгвістичний характер таких обмежень розкривається на рівні процесів людської психіки та пов'язаний з сигніфікативною функцією слова, яка полягає у встановленні зв'язку слова з поняттям, слова з образами, на яких базується уявлення про предмет номінації. Змістова характеристика деяких найменувань залежить від характеру уявлень мовця.

Арсенал лінгвістичних обмежень утворення та функціонування композит включає фонетичні, словотворчі, граматичні, синтаксичні і текстові причини. Метою нашого розгляду є дослідження фонетичних механізмів, діючих у системі композитоутворення.

Першою, і основною, причиною фонетичних обмежень у системі композитології є реалізація складної лексеми як фонетичного слова в мовленнєвому потоці. Слово, складне зокрема, існує як самостійна значима одиниця в свідомості мовця чи мовців. Воно існує також як мінімальна значима одиниця мови, як характерна фонетична цільнооформленість [Бондарко 1991:106]. Що означає фонетична цільнооформленість?

Розглядаючи слово з точки зору його фонетичних властивостей, слід відмітити, що, по-перше, слово може бути охарактеризовано як певна послідовність (ланцюг) мінімальних звукових одиниць мови (фонем), по-друге, слово є послідовністю мінімальних вимовних одиниць – складів. Фонетична цілістність слова створюється спеціальними засобами, найбільш поширеними серед яких є наголос, фонотактичні закономірності поєднання фонем у межах складу та особливі співвідношення між частинами слова – його початком та кінцем [Зубкова 1977:62].

На думку О.Сперсена, слово не є фонетичним поняттям, так як навіть досконале фонетичне долідження не може показати кількості слів у висловлюванні чи де кінчається одне і починається інше фонетичне слово [Jespersen 1954:97]. При визначенні слова можна спиратись на об'єктивні фізичні характеристики звуків, особливості яких на поєднанні слів продиктовані потребами фонетичного оформлення ритмогрупи, що підпорядковане семантико-синтаксичній значущості слова в мовленнєвому континуумі [Златоустова 1962:149]. У мовленнєвому потоці фонетична реалізація слова як лексичної одиниці підлягає різного роду змінам, які виникають унаслідок особливостей ритмічної організації англійського мовлення.

Таким чином, фонетичне слово являє собою найкоротшу одиницю ритму, яка означає повнозначне слово або поєднання повнозначного слова зі службовими словами, об'єднані одним наголосом [Златоустова 1962:63].

Важливим завданням при вивченні структурно-складних лексем мови є огляд динаміки їх реєстрації у лексикографічних джерелах.

Як свідчить аналіз лексичного матеріалу словників англійської мови тенденція до відображення складних слів зростає по мірі поповнення лексики мови за рахунок великого притоку інноваційних структурно-складних лексем. Це постійний процес, викликаний рядом соціальних факторів, зростанням потреб сфери комунікації та розширенням і збагаченням когнітивних знань про навколишній світ.

Для виявлення динаміки процесів входження складних слів в лексичну систему мови та відображення їх на сторінках лексикографічних і дослідницьких довідників ми зробили огляд

двох словників старшого покоління; “The Advanced Learner’s Dictionary of Current English” А.С.Горнбі (1948) і “Everyman’s English Pronunciation Dictionary” Д.Джоунза (1977) та словників сучасної англійської мови “Longman Pronunciation Dictionary” Дж.Велза (1990) і “Longman Dictionary of Contemporary English” (1995). Тенденція до фіксації складних номінацій спостерігається у всіх авторів, бо існування та роль таких мовних одиниць значуща для будь-якої мовної системи на будь-якому етапі розвитку мови.

Слід відмітити той факт, що словники сучасної англійської мови реєструють велику кількість складних слів, які не ввійшли до старших лексикографічних видань. Наприклад, словник “Longman Dictionary of Contemporary English” фіксує значний обсяг інноваційних складних слів, які ввійшли в англійський складний лексикон упродовж двох останніх десятиліть. До них можна віднести: white board, mobile/cellular phone, inkjet printer, fax machine, answering machine, Xerox machine, laser printer, tower computer, e-mail, snail-mail, mouse mat, desktop computer, CD-Rom drive, modem machine, scanner (machine), LCD player, word processor, digital organizer, channel surfing, cyber surfing та інші.

З точки зору фонетичної цінності у плані вивчення акцентно-ритмічних структур слів, транскрипційного оформлення та силабічної організації мовних одиниць найбільш авторитетним можна вважати словник Дж.Велза. Автор детально описує акцентну модель слова, враховуючи вихідну структуру та зміни в ній, пов’язані з ритмо-організаційним фактором у контекстуальній репрезентації, наприклад,

‘Juvenile → , juvenile de‘linquent

‘Pelicane → ,pelicane ‘crossing.

Продовжуючи традицію авторів словників старшого покоління, Дж.Велз широко демонструє повні та редуковані форми окремих компонентів складних слів. Наприклад, редукція ненаголошеного голосного:

Finland / ‘finlənd → Fin’landia /fin’ lændiə/

‘man / mæn/ → ‘craftsman /‘kra:ftsmən/

Слід також зауважити, що орфографічне оформлення складних слів співвідноситься з їх лінгвістичним статусом. Взагалі, словниковий статус структурно-складних лексем є питанням

досить проблематичним, з точки зору їх графічної цілеспрямованості, окремооформленості та дефісного написання. На думку П.Роуча, складні слова носять лінгвістичний статус слів, незалежно від графічного оформлення. Існує три шляхи графічної репрезентації копозит:

1. Цільнооформленість (всі компоненти складної лексики поєднані в одне графічне слово): network, eurobond;

2. Окремооформленість (всі компоненти складного слова представляють окремі графічні слова): market value, charitable activity;

3. Дефісооформленість (компоненти композити поєднані дефісом): tax-collection, pay-point [Roach 1990:83].

Однак єдиного погляду відносно графічного оформлення складних слів не існує. Підтвердженням цьому може послугувати зроблений нами огляд чотирьох вищезазначених словників:

Hornby	D.Jones	J.Wells	Longman
wash-stand	wash-stand	washstand	washstand
dive-bomb	dive-bomb	dive-bomb	dive-bomb
mass meeting	mass-meeting	mass meeting	mass meeting
head-light	head-light	headlight	headlight
friendly-society	friendly society	friendly society	friendly society
drawbridge	drawbridge	drawbridge	drawbridge
air-mail	air-mail	airmail	airmail
go-cart	go-cart	go-cart	go-cart
to and fro	to-and-fro	to-and-fro	to and fro

Форма написання не може служити показником номінативної цільнооформленості, так як вона не визначає сутності мовної одиниці. В англійській мові немає стандартного написання лексичних одиниць, хоча дефісне оформлення свідчить про велику спаяність компонентів, а цільнооформленість графічного слова – про досягнення найвищого ступеня смислової монолітності та сигналізує про наявність у таких одниць словникового статусу [Клименко 1993:18].

В цілому, лексична система англійської мови значно розширюється на сучасному етапі за рахунок інтенсивного входження до неї інноваційних складних слів. Ця тенденція набуває актуальності у нинішню епоху активізації комунікативно-когнітивних процесів у інформаційно-технічній, соціокультурній та дидактичній сферах. Механізми утворення і функціонування

структурно-складних лексем базуються на ряді лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів, які включають також стадії соціалізації інноваційних номінацій.

Динаміка та інтенсивний характер процесів утворення та закріплення складних слів зумовлюють несвоєчасну реєстрацію їх у лексикографічних та дослідницьких джерелах, що ставить конкретні задачі перед дослідниками англійської мови. Довідники старших поколінь, на жаль, не відтворюють реальної картини сучасної англійської мови у плані широкої репрезентації фонетичних, лексико-граматичних особливостей, у плані опису акцентно-ритмічних моделей інноваційних структурно-складних лексем.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бондарко 1991 – Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. – С.Петербург: Высшая школа, 1991.
- Вашунин 1990 – Вашунин В.С. Субстантивные сложные слова в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1990.
- Заботкина 1989 – Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1989.
- Златоустова 1962 – Златоустова Л.В. Фонетическая структура слова в потоке речи. – Казань : Изд -во Казанского университета, 1962.
- Зубкова 1977 – Зубкова Л.Г. Сегментная организация слова. – М.: Высшая школа, 1977.
- Клименко 1993 – Клименко И.М. Поликомпонентные лексические единицы в американском варианте английского языка (структурно-семантический и функциональный аспекты): Дис. ...канд. филол. наук. – Киев, 1993.
- Кубрякова 1972 – Кубрякова Е.С. Словообразование/ Общее языкознание: Внутренняя структура языка. – М.: Высшая школа, 1972.
- Полюжин 1997 – Полюжин М.М., Омельченко Л.Ф. Функциональное словосложение и префиксальные ономаσιологические категории в английском языке. – Ужгород, 1997.
- Fleischer 1979 – Fleischer W. Kommunikativ-pragmatische Aspekte der Wortbildung // Sprache und Pragmatik Lunder Symposium 1978. – CWK, Gleerup, 1979.
- Jespersen 1954 – Jespersen O. A Modern English Grammar. Part VI. – London: Longman, 1954.
- Roach 1990 – Roach P. English Phonetics and Phonology. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Pavlov 1972 – Pavlov V.M. Die substantivische Zusammensetzung in Deutschen als syntaktisches Problem. – Mьnchen: Max Heuber, 1972.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- Hornby 1948 – Hornby A.S. The Advanced Learner's Dictionary of Current English. – London: Oxford University Press, 1948.

Jones 1977 – Jones D. Everyone’s English Pronouncing Dictionary. 14 th edition. – London: J.M. Dent and Sons Ltd, 1977.

Longman 1995 – Longman Dictionary of Contemporary English. The Complete Guide to Written and Spoken English. 3-rd edition. – London: Longman Group Ltd, 1995.

Wells 1990 – Wells J.C. Longman Pronunciation Dictionary. – London: Longman, 1990.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бондаренко Віктор Олександрович – аспірант кафедри практики англійської мови Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка
Наукові інтереси: проблеми композитоутворення в сучасній англійській мові.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАННЯ АНГЛІЙСЬКОГО ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Олег Бричка (Кіровоград)

Стаття присвячена питанням навчання англійського писемного мовлення у початковій школі. В ній висвітлені результати експериментального навчання, що проходило етапи ознайомлення, керованого, контрольованого та вільного письма, характеризується зміст передекспериментального, проміжних та післяекспериментального зрізів та проведено аналіз отриманих показників.

The article is devoted to the problem of teaching English written speech to young learners. It presents the results of experimental teaching that comprized the stages of familiarization, controlled, guided and free writing. The content of zero, intermediate and final tests are interpreted and the received data is analysed.

На етапі підготовки до експериментального навчання була досліджена та проаналізована методична, психологічна та педагогічна література з проблеми організації навчання англійського писемного мовлення у початковій школі. Нами вивчений досвід вчителів англійської мови, що працюють у молодших класах, проведені спостереження за діяльністю піддослідних, аналізувалися вправи для навчання англійського писемного мовлення у підручниках, що широко використовуються у процесі навчання аглійської мови: “Англійська мова”

[Плахотник 1993], “Счастливый английский” [Клементьева 1992], “Chatterbox” [Holderness 1990] та інші.

Наше дослідження показало, що в навчанні писемного мовлення переважають репродуктивні види письмових робіт: диктант, переклад та інші. Слід зазначити, що відсутня систематизована робота, яка спрямована на формування англійського писемного мовлення молодших школярів, і як результат, писемні висловлювання учнів мають численні порушення логіки, поділу висловлювання на змістовні блоки, неправильно використовуються засоби зв'язку в межах речення та абзацу.

Таким чином, аналіз науково-методичної літератури з питання навчання англійського писемного мовлення, вивчення та узагальнення досвіду передових вчителів англійської мови, спостереження за учбовим процесом та аналіз письмових вправ у підручниках дозволив нам сформулювати таку робочу гіпотезу: навчання англійському писемному мовленню учнів молодших класів буде значно ефективніше, якщо процес навчання проходитиме етапи ознайомлення, контрольованого, керованого та вільного письма.

Ми підтримуємо точку зору англійських учених-методистів Донна Берна та Анни Реймз, що урок писемного мовлення повинен включати етапи презентації, практики та породження писемного висловлювання, або іншими словами, ознайомлення, контрольованого, керованого та вільного письма [Byrne 1979, Pincas 1993].

Ознайомлення (familiarisation) – етап підготовки до процесу писемного мовлення шляхом демонстрації та ознайомлення учнів з тими чи іншими навичками, над формуванням яких вони повинні працювати.

На етапі *контрольованого письма (controlled writing)* учні отримують можливість спробувати свої сили в практиці виконання спеціальних вправ. Вправи включають підстановчі таблиці і створені таким чином, що можливість зробити помилки учнями наймовірніше мала.

Кероване письмо (guided writing) утворює міст між контрольованим та вільним письмом. Воно включає такі види роботи, для виконання яких учні отримують певну допомогу:

модель, якій треба слідувати; план, який треба розширити; незакінчений текст із вказівками, як його закінчити; малюнки, на яких зображений об'єкт або предмет, про який необхідно написати. Кероване письмо – це заключний етап підготовки учнів перед спробою писати самостійно.

Головна мета етапу *вільне письмо (free writing)* – навчити учнів писати вільно те, чому їх навчали на попередніх етапах, а не писати будь-що. Це означає, що те, що учні вчилися писати під контролем або з допомогою вчителя, вони повинні писати самі. Саме тому підготовчі вправи на етапах ознайомлення, контрольованого та керованого письма покликані сформувати в учнів певні навички перед тим, як вони почнуть писати вільно.

На основі сформульованої гіпотези була визначена мета експериментального дослідження – перевірити достовірність гіпотези в природних умовах навчання в школі.

Завдання дослідження полягало в наступному:

- перевірити, чи сприяє запропонована система роботи над писемним мовленням формуванню в учнів його умінь та навичок;
- з'ясувати, наскільки ефективними є розроблені форми роботи над писемним мовленням молодших школярів;
- виявити слабкі місця в організації матеріалу та роботи над писемним мовленням учнів початкової школи.

У відповідності до мети експериментальне дослідження було основним, перевірконо-контрольним. Його зміст полягав у перевірці прийомів, методів навчання та навчального матеріалу. Це був природний, традиційний експеримент.

Період підготовки до експерименту включав підбір груп піддослідних, анкетування та бесіди з ними, а також визначення варійованих та неварійованих змінних величин.

Варійованими змінними величинами виступали:

- період часу, що відводився на роботу над експериментальним матеріалом на кожному уроці;
- кількість вправ, що виконувалися на уроці;
- партнери, під час організації листування в межах групи.

Неварійованими змінними величинами були:

- кількість піддослідних в групі;
- кількість занять;
- вихідний рівень навченості;

- експериментальні групи та експериментатори;
- друковані навчальні матеріали.

З метою визначення вихідного рівня сформованості умінь іншомовного писемного мовлення у третьокласників та підбору груп піддослідних був розроблений передекспериментальний тест. Зріз, проведений нами, мав на меті виявити стан готовності учнів до виконання розробленого комплексу вправ та рівень володіння необхідними уміньми для породження іншомовного висловлювання, аналізу композиційних та мовних особливостей англomовного тексту-зразка, логічної побудови писемного повідомлення, зв'язності викладення думок у письмовій формі та адекватного мовного оформлення висловлювання.

У відповідності до рівня сформованості умінь іншомовного писемного мовлення для участі в експерименті були відібрані дві приблизно однакові групи – відповідно ЕГ-1 та ЕГ-2.

Згідно програмних вимог тестовий передекспериментальний зріз був побудований на лексичному та граматичному матеріалі третього року навчання в школі.

Тест включав п'ять завдань. Перше було спрямоване на контроль сформованості умінь використовувати засоби зв'язку в складному реченні і включало операцію по комбінуванню, об'єднанню двох простих речень в складне.

За допомогою другого завдання контролювався рівень сформованості умінь використовувати засоби зв'язку в тексті. Для цього піддослідним було запропоновано впорядкувати речення в уривку з оповідання.

Об'єктом контролю третього завдання було умінь членувати текст на змістовні блоки. Всім учням було запропоновано відкорегувати уривок з розповіді, поділивши його на речення.

Четверте завдання перевіряло умінь учнів вибирати мовні засоби для написання початку та кінця листа один одному.

П'яте завдання мало комплексний характер та включало написання листа іноземному товаришу за наявності таких умінь: логічність, зв'язність та граматичність викладення думок на письмі при їх адекватному мовному оформленні.

Правильне виконання перших чотирьох завдань оцінювалось по 15 балів. За кожну зроблену лексичну, граматичну, орфографічну та синтаксичну помилку знімався один бал.

Оцінювання п'ятого завдання відбувалося за п'ятьма якісними критеріями (інформативність, тематичність, зв'язність, логічність, модальність) та двома кількісними критеріями (об'єм висловлювання, мовна коректність) [Скляренко 1995:85-92].

У відповідності до критерію "інформативність" піддослідні могли отримати по 10 балів, за іншими критеріями по 15 балів. Сумарна кількість балів за виконання шостого завдання склала 100 балів, за виконання всіх п'яти завдань передекспериментального тесту 160 балів. В тому випадку, коли висловлювання не відповідало висунутим вимогам, знімалося по п'ять балів за першими шістьма критеріями. За критерієм "мовна коректність" за кожну граматичну, лексичну, орфографічну та синтаксичну помилку знімався один бал, за пунктуаційну – 0,5 бала.

Для визначення коефіцієнта навченості була використана формула В. П. Беспалко: $K=Q:N$, де Q – кількість отриманих балів, N – найвища можлива кількість балів [Беспалко 1968]. При цьому виконання завдання вважалося задовільним, якщо K складало не менше 0,6.

Аналіз виконання піддослідними п'яти тестових завдань виявив недостатній, відповідно до вимог, рівень сформованості у них умінь логічного зв'язного викладення думки, а також мовного оформлення висловлювання, про що свідчать досить низькі показники коефіцієнта навченості 0,55 по ЕГ-1 та 0,53 по ЕГ-2. Мінімальний показник по ЕГ-1 – 0,4 та ЕГ-2 – 0,38, максимальний, відповідно 0,76 та 0,78. П'ять учнів ЕГ-1 та чотири учні ЕГ-2 продемонстрували середній рівень навченості, п'ять учнів ЕГ-1 та шість учнів ЕГ-2 показали рівень нижчий середнього рівня навченості.

Якісний показник виконання п'ятого завдання показав неадекватність багатьох висловлювань у вказаній мовній ситуації, порушення логіко-комозиційної схеми побудови тексту листа, бідність синтаксичних конструкцій, відсутність характерної для писемного спілкування модальності, оцінки повідомлення.

Процес експериментального навчання охоплював п'ять циклів занять та проводився протягом усієї третьої чверті.

Учебний матеріал був розрахований на дітей, що вивчають англійську мову третій рік. Лексика та граматичні структури відповідали 3-му рівню оксфордського підручника «Chatterbox»

[Holderness 1990]. Матеріал, поданий у розробці використовувався як додатковий до основного курсу. Ми не ставили за мету формування лексичних або граматичних структур. Однак у змісті були визначені головні структури, що відповідали кожному розділу підручника. Таким чином, учитель мав можливість поєднати граматичну практику з навчанням писемному мовленню.

Ця експериментальна методична розробка з п'яти тем забезпечила вчителя необхідною інформацією та матеріалом для експериментального навчання писемному мовленню на третьому році навчання початкової школи. Передбачалося, що найбільша ефективність могла бути досягнута в спеціальних школах та гімназіях.

Щоб прослідити динаміку змін за основним параметром “писемні мовні уміння”, було проведено п'ять проміжних зрізів.

Мета першого циклу занять полягала у формуванні комплексного уміння породжувати писемне висловлювання типу лист з елементами розповіді. По завершенню цього циклу був проведений проміжний зріз для перевірки уміння логічного, зв'язного викладення думок, їх композиційного оформлення та відбору активного мовного матеріалу. Тестове завдання мало ситуативний характер. В результаті його виконання піддослідні повинні були написати лист товаришу про їх останній вихідний або вчорашній день. Поданий план та питання виконували функцію змістовних опор, що полегшувало виконання учнями завдання, створюючи таким чином сюжетну лінію майбутнього листа.

По закінченню другого циклу занять, в ході якого формувалось уміння будувати висловлювання в формі листа з елементами розповіді та опису, проводився проміжний зріз для перевірки сформованості даного уміння. Піддослідним було запропоновано написати лист товаришу по листуванню, описуючи предмет або тваринку, яку учень загубив або знайшов, та викласти події, що були тісно пов'язані з цим випадком. Під час попередньо проведеної гри “Бюро знахідок” учні робили описи предметів та тварин, які пізніше використали в своїх листах до друзів.

Мета занять третього циклу полягала в формуванні навичок учнів писати листи з елементами інструкції. Завдання проведеного

проміжного зрізу вимагало від учнів написання листа, в якому вони давали вказівки, як зробити певний малюнок. Учні обох експериментальних груп виконали завдання, показавши середній коефіцієнт навченості.

Завдання четвертого циклу було спрямоване на формування вміння писати лист з елементами опису. З метою перевірки сформованості даного вміння учнями ЕГ-1 та ЕГ-2 було виконане завдання четвертого проміжного зрізу. Вони повинні були написати лист своєму товаришу, описуючи житловий район, в якому вони проживають. Поданий план з питаннями допоміг їм у виконанні цього завдання.

По закінченню п'ятого циклу занять, протягом якого формувалася комплекс умінь будувати висловлювання з елементами аргументу, був проведений проміжний зріз. Завдання вимагало написати лист товаришу, в якому учні повинні були розказати про те, що їм подобається або не подобається, обґрунтовуючи свою відповідь. Щоб допомогти їм організувати думки, учням було запропоновано заповнити відповідну таблицю.

Післяекспериментальний тест проводився по закінченню п'яти циклів експериментального навчання та складався з п'яти завдань. Перші два були призначені перевірити сформованість умінь використовувати засоби зв'язку на рівні речення та тексту. Об'єктом контролю інших завдань було вміння членувати текст на змістовні блоки (речення), відбирати мовні засоби для написання початку та кінця листа, самостійно породжувати писемне висловлювання англійською мовою у формі листа.

Під час експериментального навчання ми намагалися навчити учнів писати листи з елементами розповіді, опису та аргументу. Форма листування була вибрана нами, тому що, на нашу думку, за допомогою саме цієї форми навчання можливо організувати процес комунікації, максимально наближений до реального.

Листування мотивує процес навчання писемному мовленню учнів цього віку, тому що воно надає їм можливість особистого спілкування та обміну інформацією з різної тематики в письмовій формі.

По закінченню кожного розділу учні писали листи, якими вони обмінювалися, і на які вони писали відповіді. Передостання стадія кожного розділу була вільне або самостійне письмо. На цій стадії

учні писали чернетки. Це була класна робота. Вчитель допомагав їм у виборі теми, вокабуляру та граматичних структур. Учні віддавали перший варіант вчителю на перевірку. Завданням вчителя було привернути увагу учнів до їх недоліків та помилок. Отримавши чорновий варіант із зауваженнями вчителя, учні переробляли його та писали остаточний варіант листа, який вони здавали вчителю. Вчитель розподіляв листи між учнями класу, таким чином, що по закінченню кожної теми, кожен учень отримував лист від іншого учня, а не від того, з яким він або вона вже листувалися. На нашу думку, зміна партнерів забезпечила зацікавленість у листуванні та мотивувала процес навчання писемному мовленню.

Аналіз даних післяекспериментального навчання показав, що випробування розробленого комплексу вправ у поєднанні з організацією листування в межах класу, сприяло досягненню досить високого рівня володіння навичками писемного мовлення.

Високим виявився показник рівня навченості. Динаміка росту сформованості умінь англійського писемного мовлення в ході експериментального навчання представлені у поданій нижче таблиці.

Група	Перед-експериментальний зріз	Коефіцієнт навченості					Після-експериментальний зріз	Приріст коефіцієнту навченості
		проміжні зрізи						
	0	1	2	3	4	5	П	
ЕГ-1	0,55	0,57	0,58	0,61	0,64	0,65	0,65	0,10
ЕГ-2	0,53	0,56	0,61	0,66	0,71	0,74	0,75	0,22

Аналіз наведених у таблиці показників свідчить про те, що учні ЕГ-1 та ЕГ-2 досягли високого рівня сформованості умінь писемного мовлення, а його приріст склав відповідно 10% та 22%. Необхідно зазначити, що більш високі показники були отримані учнями ЕГ-2, навчання писемного мовлення яких пороходило етапи ознайомлення, контрольованого, керованого та вільного письма. Ми вважаємо, що вагому роль в досягненні цих результатів, відіграла організація листування в межах класу. Воно допомогло створити реальну письмову комунікацію між учнями

в процесі оволодіння ними навичками англійського писемного мовлення.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Беспалко 1968 – Беспалко В. П. Опыт разработки и испытание критериев качества знаний // Современная педагогика. – 1968.- №4. – С. 52-69.
- Клементьева 1992 – Клементьева Т. Б., Монк Б. Счастливый английский. Книга 1: Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1992. – 416 с.
- Плахотник 1993 – Плахотник В. М., Полонська Т. К. Англійська мова: Навчальний посібник для 1-го класу. – К.: Райдуга, 1993. – 312 с.
- Склярєнко 1995 – Склярєнко Н. К., Олейник Т. И. Критерии оценки уровня практического владения учащимися иноязычным говорением // Учителю – современное знание и опыт. – Горловский гос. пед. ин-т иностранных языков. – 1995.- С. 85-92.
- Byrne 1979 – Byrne D. Teaching Writing. – London: Longman, 1979. – 157 p.
- Holderness 1990 – Holderness J. A. Chatterbox 3. – Oxford University Press, 1990. – 62 p.
- Pincas 1993 – Pincas A. Teaching English Writing. – London: MacMillan, 1993. – 125 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бричка Олег Миколайович – викладач кафедри англійської філології КДПУ ім. В.Винниченка
Наукові інтереси: проблеми методики навчання англійської мови в середній школі.

РЕЦЕПЦІЯ РОМАНУ “ЖЕРМІНАЛЬ” ЯК ГЛОБАЛЬНА ПОДІЯ В ТВОРЧОСТІ Е. ЗОЛЯ

Роман Бубняк (Тернопіль)

Проблема рецепції роману “Жерміналь” проходить крізь призму сприйняття критиками золівської філософії. Е.Золя знаходиться постійно в центрі дискусії, захищаючи “науковість” і об’єктивність свого роману. В статті розглядаються два види рецепції роману: “повсякденна рецепція” і “генетична”. Мета дослідження даної проблеми – зрозуміти літературно-критичні тексти, які є середовищем ідеологічної дискусії на сцені журналістської комунікації 1884-1885 років.

The reception of the novel “Germinal” goes through the prism of the perception of Zola’s philosophy. E. Zola stands in the centre of the discussion, protecting the objectivity and the scientific worth of his novel. Article cusses kinds of receptions: usual and genetic. The study of this

problem aims at understanding fully literary and critical texts which entailed an ideological debate in journalistic discourse in 1884-1885.

Сьогодні ніхто не сумнівається в тому, що роман “Жерміналь” посідає перше місце в творчій спадщині Золя. З усіх творів циклу Ругон – Маккари його найбільше читають, він залишає далеко за собою такі романи як “Довбня”, “Людина-звір”. Але повернемось років на сто назад. Ситуація виявляється зовсім іншою: “Жерміналь” знаходиться лише на п'ятому місці після романів “Розгром”, “Нана”, “Довбня”, “Земля”. Чи слід дивуватися такою невідповідністю? Швидкий огляд рецепцій, які характеризують чотири названих романи, показує, що кожного разу ефект скандалу потрясав громадську думку і викликав цікавість щодо виходу нового роману Золя. В 1892 році роман “Розгром” заставив ще раз згадати про травматизм розгрому 1870р. і підняти питання дискусії щодо причин цієї трагедії. В 1876-1877 рр. – перший великий успіх Золя: роман “Довбня” вводить в літературу мову арго жителів передмістя Парижа. В 1879-1880рр. з'являється роман “Нана”. Аморальність куртизанки виявлена і показана автором з усією повнотою. В 1887р. в романі “Земля” на першому плані виділена автором ціла низка дикості селян. Події, що перепліталися з появою кожного з цих романів, створили для них “драматичну” рецепцію, ехо якої було продовжене в театральних адаптаціях романів “Довбня” в 1879 і “Нана” в 1881.

Що стосується роману “Жерміналь”, з ним не сталося нічого подібного. Це був великий літературний успіх, який не супроводжувався ніякою подією: ні запаху скандалу, ні театральної постановки, проект якої провалився восени 1885р.

Рецепція роману “Жерміналь” є захоплюючою: “чистішою за інші, без сумніву не забрудненою в паразитичні події” [A.Dezalay 1973: 83]. Критичний дискурс навколо роману Золя відбувається “з дивною гостротою” в момент, коли образ, притаманний Ругон-Маккарам помітно змінюється. Ця рецепція охоплює практично два роки, починаючи з лютого 1884 р. і триває до липня 1885 р. Критична дискусія починається в момент, коли Золя сідає за написання свого роману на початку 1884 року. Всім відомо, що дуже рано починають говорити про книгу, ще на той

час невідому, але важливість якої вже передчувають. Вона набирає ваги з часу опублікування в “Жіль Блаз” і триває з 25 листопада 1884 р. по 24 лютого 1885 р. Вершиною рецепції роману є дата 2 березня 1885 р., коли роман з’являється в книготоргівлі.

Золя пише свій роман в момент, коли шахтарі міста Валансієн ведуть один з найважчих страйків у своїй історії. Так склались обставини, що письменник відвідує шахти Анзена в лютому 1884р., розмовляє з робітниками, техніками, вивчає політичну економію. Конфлікт тільки що назрів – він триватиме два довгих місяці з 21 лютого по 17 квітня.

Літературні критики дуже швидко цікавляться роботою Золя щодо сюжету, який їх хвилює; “вони з нетерпінням чекають твір і не витримують, щоб не прокоментувати перші аркуші, які їм дають ідею про роман “Жерміналь”[Е.М. Grant 1962: 12].

Статті, що вміщують рецепцію роману “Жерміналь” за своїм змістом і формою є дуже різноманітні. Весь матеріал, зв’язаний з цією проблематикою, нараховує 94 тексти.

Перша рецепція роману “Жерміналь” (яка є в певній мірі “перед-рецепція”) охоплює період з лютого до жовтня 1884р., що становить 13 друкованих текстів, які з’явилися в пресі. Цей період можна назвати періодом “нескромностей” (“indiscretions”). Поль Алексіс, вірний учень “Меданських вечорів” видає серію повідомлень щодо назви майбутнього роману в газеті “Крі дю Пепль” (лютий-березень 1884), які “подібні на кімнату-ехо, що реєструє події і їх коментує, але відмовляється взяти на себе визначену ініціативу”. Алексіс не розвиває оригінальної теми і не розпочинає полеміки, він відіграє роль “збудженого балакуна”, який перемелює те, що інші сказали чи зробили, а потім це видає за своє на своїй особливій мові [вище вказана газета від 17 лютого 1884р.]

З появою роману “Жерміналь” у “Жіль Блаз” (листопад 1884) починається друга фаза. Вона тривала до січня 1885 року. На зміну періоду “нескромностей” приходиться період “збудженої зацікавленості”. День за днем картина розкривається все більше та більше. Бажання читачів задовільняється, але частково. Це – момент “обрізаних читань” (“lectures tronquees”) і невизначених інтерпретацій.

Слід зазначити, що мала кількість статей характеризує цю другу фазу рецепції. Більше того, “Жерміналь” цього періоду

не викликав великої полеміки, як це сталося з романом “Нана” в 1879 році. Можливо, всі чекали, щоб критики, прочитавши повністю твір, дали свою оцінку. Так і було. Вони вичікують, тримаючи при собі свої судження. Нарешті приходить третій етап, найбільш насичений, який починається в лютому і закінчується в липні 1885. Його початок співпадає з виходом цілого роману в книгарні Шарпантьє.

Статті, що досліджують роман “Жерміналь”, мають три походження. Є насамперед голоси, так звані “установчі” (Філіпп Жіль з “Фігаро”, Поль Жіністі з “Жіль Блаз”, Людовік Бужьє з “Ле Насіональ”): ця категорія є найзначніша. Нарешті, потрібно окремо виділити групу тих, хто зв’язаний по тій чи іншій причині з натуралізмом Золя: Г.Жеффруа, Ж.Тудуз, Е.Род, Л.Деспрез, Ф.Журден, не цитуючи вже згаданого найвірнішого з них – Поля Алексіса.

Приклад з романом “Жерміналь” заставляє нас розрізнити два види рецепції: після публікації роману і вихід його в книжкову торгівлю – це рецепція, яку ми назвемо “повсякденною” тому, що кожен може користуватися твором як чимось “повсякденним” і судити про нього так, як він його сприймає; до публікації твору – це рецепція, яка супроводить процес генезису і ми її назвемо “генетичною”. Генетична рецепція передбачає повсякденну рецепцію. Вони хронологічно слідують одна за одною. В першій рецепції дискурс письменника пропонує особливий образ твору, що вийде в світ, або одну з його дій (як, наприклад, поїздка Золя на шахти в північні райони країни), які становитимуть важливе значення, і навіть об’єкт критичної дискусії; в другій рецепції – це сам твір, що вже існує і концентрує нашу увагу.

Коментарі, які письменник дає про свою роботу, не повинні нехтуватися, при умові, що їх вивчатимуть не з внутрішньої точки зору генезису, а з зовнішньої точки рецепції.

“Мій майбутній роман досліджуватиме соціальне питання, яким страждає вся Європа і змалюватиме драматичну картину шахтарського страйку. Я розраховую на великий успіх через зацікавленість до цієї проблеми” [лист до Е.Ціглера від 16 квітня 1884].

“Робота набирає ходу, собача робота, якої у мене ще не було при написанні жодного роману; і все це без успіху, що будеш

нагороджений. Це одна з тих книг, що пишуть свідомо для себе” [лист до Сеара від 14 червня 1884].

“Я тут знаходжусь в повній самоті, сумнів охоплює мене, бо стільки труднощів завдає мені ця священна книга” [лист до Е. Гонкура від 1 грудня 1884].

“Цей роман в дійсності мені завдав багато болю і я боюсь, що його не зрозуміють” [лист до Вансантен Кольфа від 8 грудня 1884].

У золівському судженні щодо майбутньої публіки відчувається сумнів і невпевненість. Видно, що не другу чи дружньому критику він відповідає, з яким він може порозумітися хоча б частково, а широкій і різноманітній публіці, особливо, паризькій публіці, що становить перше соціальне середовище, яке буде оцінювати його роман. Ця публіка є в основному “буржуазною”: як і до твору “Довбня” вона є чужа по відношенню до світу шахтарів, які формують сюжет твору. Але Золя вважає, що успіх є можливим, бо тема для читача зовсім нова і представлятиме “цікавість”; автор допускає, що успіх може бути обмеженим у часі, може мати місце якесь нерозуміння. Щоб там не було, роман “Жерміналь” не відповідає справжньому чеканню публіки, яка залишається зачинена в своєму власному соціальному баченні світу. Побоювання і переживання знаходять відгук у нерішучих діях керівництва “Жіль Блаз” під час опублікування роману.

Провінційні газети набагато менше говорили про Золя і його твір. Траплялись видання, які жодного слова не написали на його адресу. Яке пояснення можна дати такому мовчанню? Листаючи провінційну пресу, видно відразу, що літературна сторінка є вкрай обмежена на відміну від того, що можна побачити на сторінках паризьких видань 1884 -1885 рр. Події регіонального характеру і в світі отримують своє відображення, а місця для роману “Жерміналь” і його “далекого” паризького автора не знаходиться. Провінційна преса практично виключає літературу з свого дискурсивного поля. Про новий літературний твір провінційний читач дізнається як правило з інформації, прийденої з Парижа.

Зрозуміло, що в ту пору велика кількість журналів спеціалізується в певному типі дискурсу і вони націлені на читачів, яких не цікавить сучасна література. Наприклад, “Ла Реформ сосіаль” досліджує лише теми економічного і соціального характеру, “Ла Рев’ю критік д’істуар е де літератур” займається

тільки античною історією і класичною літературою. В паризькій періодиці відсутній відкритий дискурс, здатний розуміти всі великі культурні події. Окремі критики, що звикли протягом багатьох років міркувати про цикл творів “Ругон – Маккари”, замовкли на якийсь час.

Три тексти, авторами яких є Леметр, Сепар і Еннекен, представляють вершину критичного аналізу роману “Жерміналь”. Використані культурні посилання нам дозволяють мати загальне бачення системи їх висловлювань. У сприйнятті роману “Жерміналь” домінує одне посилання: посилання класичне. Золівський твір наближається до найбільших імен світової літератури: Гомер, Данте, Шекспір. Найвидатнішим дослідженням є робота Леметра, що базується на порівнянні з гомерівською епохою.

Щоб побачити, як саме оцінюють Золя, ми візьмемо за приклад одне з посилань, що стосується Данте. Воно найчастіше вживається через тематичну спільність – підземне існування – в романі “Жерміналь” і “Божественній комедії”. Ось кілька висловлювань:

“Я скажу, що не знаю в “Божественній комедії” сторінок настільки драматично жахливих, ніж сторінки Золя, якби Данте їх написав, вони вже давно були б класичними в нашій країні [від 4 березня 1885 року в газеті “Фігаро”].

“В плутонівському царстві панує задушлива важка атмосфера, запах катакомб. Уява нагадує в цьому спектаклі одне з замкнутих кіл дантової “Божественної комедії”; саме по пеклу прогулює нас “Жерміналь”, а не по таємничому світі” [від 17 листопада 1885 р. в газеті “Фігаро”].

“Є в романі “Жерміналь” чудові сторінки, які заставляють текти в душі трагічні переживання, подібно до тих, що потрясають сумні дантівські думки. Бо саме в сучасне пекло, в глибину шахт, де роззявлені пащі поглинають кожного дня стільки людських тіл, помістив автор в свою страшну драму. Нам залишається відчуття глибокого жаху і болючого жалю до людей, що страждають в темряві на дні шахтового колодязя і які ніколи не побачать, як сонце заходить за далекий горизонт, не подихають ніколи повітрям” [О. Мігbeau 1885: 2].

“Золя – справді великий художник. Він нас заставляє бути присутніми при жахливій роботі в’язнів землі, він нас прогулює

по лабіринтах, які нагадують дантівські кола. Прочитавши “Жерміналь”, ми виходимо як Данте, що виходив з найстрашніших кіл “Божественної комедії”, піт, що лив з чола, вражаючи блідість його обличчя, не наважуючись кинути останній погляд на те, що він тільки що бачив ... “Жерміналь” є ближчий нам, ніж “Божественна комедія”. Ми краще відчуваємо страждання, змальовані автором Ругон – Маккари, ніж найжахливіші тортури Данте” [Ж.Тудуз 1885: 172]. Всі ці оцінки співзвучні між собою. Вони надають дискурсу історичного і культурного об’єму, а також свого зв’язку: ідея можливого зближення Золя і Данте поступово зміцнюється і набуває консистентності: Золя додає ще одне замкнуте коло до “Божественної комедії”, він перевершує Данте, бо він ближчий французькому читачу.

Золя змушений був протистояти двом типам запитів, намір яких був полемічним (до нього звертались, щоб той дав вичерпну відповідь). Другий запит характеризує період повсякденної рецепції. Ці два типи запитів свідчать про: а) страх перед реальністю і виражають бажання незмінності соціального світу, виступають проти потрясінь і революції; б) вони вимагають, щоб роман відповідав їх сподіванням. Але це – запити, а не естетичні міркування. Вони надіються на позитивну відповідь, знаючи, що інтрига відповідатиме їх бажанням (в першому випадку) і автор признає свої помилки (в другому випадку). На всі ці запити Золя відповідає персонально беручи слово. Інколи Золя витримує певний час паузу, немов збирається з думками, а потім на весь голос заявляє: “Я готовий повторити те, що вже говорив: “Жерміналь” – твір, який закликає до співчуття, а не до революції... Картина повинна бути повною з усіма жахами і підлостями, щоб усі сколихнулися, бачачи яке тяжке існування випало на долю цих жалюгідних людей. Так, заклик до співчуття, до справедливості – ось єдина ціль, яку я ставив перед собою”. Таким чином, полеміка проходить у наступному руслі: на експліцитні запити своїх противників Золя відповідає виправданнями у формі доказів невинності. Він уміло грає на термінах відповіді, враховуючи свої тактичні ходи і знаючи, коли саме йому відповісти, скурпульозно вибирає своїх адресатів. Інколи він відповідає миттєво, інколи він вичікує слухний

момент. Кожного разу він знаходить докази і оправдання. Бажання відповісти у Золя проявляється чи не найчастіше в перші місяці 1885 року. Як тільки з'являється якась стаття про "Жерміналь" – він відразу знайомиться з нею і відразу відповідає на неї.

Давайте підрахуємо: в період з 28 лютого по 10 квітня 1885 р., в перші тижні повсякденної рецепції з двадцяти текстів листувань Золя – десять листів є його відповідями. Чим можна пояснити такий факт? Перш за все, – це питання реклами: він знає, що його пояснення, різного роду висловлювання, які звернені навіть до приватних осіб, можуть бути також цитовані в газетах чи журналах, стануть публічними і викличуть широку дискусію серед критиків. По-друге, він вважає, що все, що стосується роману "Жерміналь", увійде в область питань, які слід відразу реалізувати, реагувати якнайшвидше, не упустити шансу і попередити громадську думку. В 1886 році, коли вийшов роман "Творчість" Золя зайняв іншу позицію: він замовк, удав, що є індеферентним до питань, які йому ставлять. Зрозуміло, що це був його тактичний хід.

Проблема рецепції роману "Жерміналь", як ми намагались показати, проходить крізь призму сприйняття критиками золівської філософії. Сам автор знаходився постійно в центрі дискусії, захищаючи "науковість" і об'єктивність свого роману.

Роман "Жерміналь" належить до тих творів, які мають особливу рецепцію. Успіх книги в 1884-1885 рр. залишається двозначним. Звичайно, цей успіх є незаперечним сам по собі: в перші тижні книга вийшла дуже великим тиражем. Була написана велика кількість статей в пресі і, нарешті, – оцінка Леметра, яка відіграла чималу роль у формуванні критичної думки навколо роману.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Золя 1966 – Золя Э. Собрание сочинений: В 26 т. / Худ. литература. – М., 1967. – Т. 26. – 782 с.
- Ceard 1958 – Ceard Henry. *Lettres inedites a E.Zola* // ed. C. A. Burns, Librairie Nizet, 1958.
- Dezalay 1973 – Dezalay A. *Lectures de Zola*, A. Colin, 1973.
- Grant 1962 – Grant E. M. *Zola's Germinal. A critical and historical study*. Leicester, 1962.

- Hennequin 1970 – Hennequin Emile. La critique scientifique // Librairie Didier – Perrin et Cie, New York, 1970.
- Lemaitre 1886 – Lemaitre Jules. Les Contemporains. Etudes et portraits litteraires. Societe francaise d'imprimerie et de librairie, 1886.
- Mirbeau 1885 – Mirbeau O. Chroniques parisiennes. Emile Zola et le naturalisme // La France. 1885. – 11 mars. – p. 2.
- Toudouze 1885 – Toudouze G. Romans – contes – nouvelles – faceties // Le Livre. 1885. – № 64. – Pp. 172-174.
- Zola 1970 – Zola E, Oeuvres completes. ed. H. Mitterrand. Cercle du livre Precieux, Paris, 1970.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бубняк Роман Антонович – аспірант кафедри іноземних мов Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

Наукові інтереси: проблеми літературно-критичного дискурсу і лінгвостилістичних засобів його вираження.

РОЗВИНУТА СИНТАКСИЧНА СИСТЕМА ЯК РЕЗУЛЬТАТ РОЗВИНУТОГО МИСЛЕННЯ

Ізабелла Буніятова (Київ)

В статті розглядаються питання, пов'язані з можливістю спростування тези про недостатню розвиненість мислення носіїв давньогерманських мов, яка ґрунтується на синкретизмі формально-граматичних засобів репрезентації складнопідрядних речень. Незмінність типології мислення індоєвропейських народів у період, доступний аналізу порівняльно-історичного мовознавства, за умови зрушень у змісті деяких категорій, дозволяють говорити про історичний розвиток деталізації мовного мислення, який відбився в експліцитності маркерів гіпотаксису в сучасних германських мовах.

In the paper we are trying to challenge the concept of the underdeveloped thinking of the Old Germanic languages speakers reflected in the syncretism of the surface structure elements of complex sentence. The identity of thinking of Indo-European peoples within the period available for the comparative historical analysis, with some categories undergone changes, help formulate the thesis on the historical development of linguistic thinking specification. The latter is reflected in the appearance of the explicit markers of subordination.

У розвідках, присвячених історичному синтаксису давньогерманських мов, висловлюються суперечливі думки

стосовно рівня розвиненості складнопідрядного речення в мовах західного, східного та північного ареалів. [див.: Адмони 1963: 65-72; Гухман 1958: 231-233; Жирмунський 1976: 375-376; Стеблин-Каменский 1955: 149-151; Ярцева 1940: 12; Traugott 1996: 219-222 та ін.]. Вважається, що система гіпотаксису на ініціальной стадії розвитку писемності носила нерозчленований, дифузний характер, що зокрема проявлялося в такий спосіб:

- а) синкретизмі сполучникового складу;
- б) спорадичній нерозчленованості безсполучникового паратаксису і гіпотаксису;
- в) відсутності чітких правил використання оптативу та кон'юнктиву в підрядних реченнях, тощо.

На думку В.М. Жирмунського, граматична формалізація системи засобів підрядності – явище відносно пізнє, яке свідчить про високий ступінь розвиненості мови і мислення, а розгорнута система логічних форм субординації, що існує в сучасній німецькій літературній мові, складається в ранньо-новонімецький період, в епоху утворення національної мови [Жирмунский 1976: 375]. В.М.Ярцева, наприклад, говорить про нерозвиненість або відносну нерозвиненість підрядного типу зв'язку речень в давньоанглійській мові, посилаючись на значну розповсюдженість явища кореляції сполучникових засобів (сполучник, який вводить підрядне речення, корелюється будь-яким іншим адвербіальним або займенниковим елементом головного речення) та їх полісемантизм [Ярцева 1940: 10-11].

(1) Пор.: *Ni h3bbbe we awritten yu3re Asian suod3l, ni will we fon to hire no3pd3le* (Oros. 1.1.14.5; Traugott 1996: 219).

Очевидно, що в цьому випадку два речення, об'єднані в складне синтаксичне ціле, можуть розглядатись як послідовність двох незалежних речень або як послідовність головного і підрядного, а саме: (а) “Дотепер ми описували північну частину, тепер ми повернемося до південної”; або (б) “Так як ми описали південну частину Азії, ми повернемося до її північної частини”. Такі корелятивні пари спричиняють ускладненість в інтерпретації елементів складного речення для сучасного дослідника. Семантична непрозорість сполучникових засобів зв'язку елементів поверхневої структури речення та інших граматичних форм для вираження складних логічних відносин дали підставу для утвердження думки

про *нерозвиненість абстрактного мислення* давніх германців. Останнє мало б відбитися в експліцитній системі структурних ознак, морфологічних, синтаксичних та лексико-семантичних, репрезентованих кількісно обмеженим набором елементів, що наприклад є характерним для сучасної англійської мови:

а) оформленість підрядного речення спеціалізованим сполучником, до складу яких входить *wh-element*; обмежена кількість паралельних форм;

б) тотожність порядку слів підрядного і головного речень (SVO); закріпленість інверсійного порядку за деякими типами підрядних речень (умовними, порівняння);

в) функціонування умовного способу (Subjunctive Mood) в обмеженому колі підрядних речень, при цьому лексична семантика окремих розрядів дієслів в головному реченні може зумовлювати модальність підрядного.

На спрощеність підходу до оцінки давньогерманських засобів вираження найвищої форми думки – умовиводу, яким зокрема може бути складне речення, вказує, наприклад В.Г. Адмони. Намагаючись розв'язати питання про широку розповсюдженість в давньоверхньонімецькій мові слів, що слугують засобами зв'язку речень, але не розкривають його конкретно-семантичного змісту, він зауважує: "...непереконливою нам видається спроба пояснити це явище загальною нерозвиненістю мислення людей у відповідну епоху, відсутністю в них уміння розрізняти і усвідомлювати більш абстрактні логічні зв'язки. Є всі підстави вважати, що поняття причини і наслідку, умови і цілі і т.п. були не тільки практично прекрасно знайомі як людям давньонімецького періоду, так і людям незрівняно більш давніх епох..." [Адмони 1963: 68-69].

З літератури, присвяченої питанню взаємодії граматики і логіки, відомо, що формально-граматичні маркери не є обов'язковими для реалізації умовиводу в мові. Цікавим у цьому плані видається дослідження А.Т.Кривоносова, який відмічає різноманітність мовних засобів вираження умовиводу в сучасній німецькій мові, і приходять до висновку про кооперацію синтаксичних засобів і семантичної форми для його актуалізації [Кривоносов 1996: 469-470]. Семантична (концептуальна) форма є *обов'язковою* для будь-якого умовиводу, незалежно від того, чи є в реченні формальні або полуформальні засоби, чи вони відсутні: воно завжди містить терміни S, P, M.¹

Відсутність хоча б одного з них руйнує умовивід. Синтаксична форма (причинні і наслідкові сполучники, прийменники, відокремлені звороти та ін.) виявляється *факультативною*. Аналіз розвинутої мовної системи, якою є сучасна німецька мова, показав, що вона містить багаточисельні концептуальні і формально-граматичні одиниці і конструкції, які одночасно виступають засобом вираження умовиводів.

В контексті досягнень сучасної теорії речення, його синтаксичного і пропозиціонального членування, припускається, що аранжування компонентів поверхневої структури речення, не може свідчити про розвиненість/нерозвиненість мислення носіїв мови. Методологічно важливим при цьому є врахування тези про те, що типологія мислення, засвідченого в період останніх декількох тисячоліть, залишалася незмінною. Принцип *уніформітарності*, перенесений на лінгвістичний ґрунт з природничих наук, формулюється так: “закони природи діють незалежно від часу і місця за подібних умов”. Історичне мовознавство тлумачить цей принцип відповідно до свого предмету дослідження: “мови дописемного народу не відрізняються від сучасних мов”. Людство розмовляє цими мовами щонайменше десятки тисяч років, тобто в період, доступний аналізу за допомогою методів і прийомів порівняльно-історичного мовознавства, що однак не може нас наблизити до далеких у часі витоків походження мови. Відповідно дослідник не може реконструювати явища прамови, які відрізнялися б від явищ, які існують у сучасних мовах. Згідно теорії уніформітарного обмеження Р.Ласса, наріжним каменем раціоналізму є просте судження: принципи, що керують цим світом (=площина наукового досвіду) в наш час, тотожні принципам, що керували світом у минулому [Lass 1997: 24-32].

Цікаво, що зміст концепції співвідношення мови і мислення, яку ми знаходимо в літературі радянських часів, виявляється в значній мірі залежним від предмету дослідження вченого. В.З.Панфілов, наприклад, вивчає проблему мови як засіб абстрактного мислення, структуру речення і судження, логіко-граматичний рівень речення, співвідношення предикативності, присудковості, модальності, способу, категорії суб'єкта і об'єкта дії [Панфилов 1971]. Відповідно кореляцію експресивної та

комунікативної функції він розглядає в такий спосіб: “Потребою здійснення актів комунікації, функціонування мови як засобу спілкування зумовлено чимало суттєвих характеристик мови... В той же час багато фундаментальних рис мови зобов’язані своїм існуванням її функції бути засобом здійснення й існування абстрактного, узагальненого мислення” [Панфилов 1982: 114-115]. Г.В. Колшанський розглядає природу судження і речення, їх взаємозв’язку скрізь призму когнітивної функції: “мова – не тільки форма, в якій відбиваються результати мислення (знання), але вона є і засобом самого процесу мислення, чуттєве, звукове втілення цього процесу” [Колшанский 1965: 16]. Його концепція співвідношення логічного і синтаксичного аспектів речення побудована з урахуванням специфіки національних мов та їх історичного розвитку. Спільним для обох учених є визнання принципу уніформітарності, який окреслює їхню позицію в дискусії про закони мислення так званих “примітивних” і цивілізованих народів. “З часів глибокої давнини і до теперішнього часу мислення людини залишається принципово єдиним – правильним відображенням об’єктивного світу. Зміни, що неминуче відбуваються в мисленні в процесі розвитку людини, його виробничих сил і суспільного життя не приводять і не можуть привести до докорінної перебудови логічного мислення...” [Колшанский 1965: 24-25]. Незважаючи на деякі розбіжності в своїх теоріях, наприклад у питаннях, пов’язаних з відставанням мови від мислення за В.З.Панфіловим, дослідники визнають історичні зміни в структурі логічного мислення, як такі, що не носили “революційного характеру”. На думку В.З.Панфілова, розвиток форм складного речення, зафіксований багатьма дослідниками в різних мовах, може свідчити про збагачення форм судження і умовиводу, які виражаються за допомогою цих речень. Суттєві історичні зміни обсягу і змісту мовної категорії модальності є доказом того, що модальна характеристика судження як форми мислення за відповідний період також суттєво змінилася [Панфилов 1982: 120-121].

Теорія семіотичних систем В.А.Звегінцева, яку він побудував в контексті взаємозв’язку мовлення і мислення, опосередкованих мовою, як нам здається, містить відповідь на питання про існування розвиненого абстрактного мислення у носіїв

найдавніших мов [Звегинцев 1973]. Згідно його концепції, елементарними одиницями мовлення і мислення є різнорідні і різнонаправлені знаки, слово і поняття відповідно, а одиниці мови встановлюються через її синтаксис і реалізуються в системі відношень, які “забезпечують” мовлення і мислення *дискретністю* смислових границь їх одиниць. “Спільність одиниць мовлення і мислення полягає в тому, що вони мають єдину дискретну основу, яку забезпечує мова. ... а інше полягає у тому, що дискретні операції мови здійснюються на єдиному матеріалі – “зовнішньому світі”, або світі дійсності, що приводить до того, що в одиниць мислення і одиниць мовлення виявляється один і той же зміст... В діяльності мислення відбувається утворення семіотичної моделі світу, і це утворення стає можливим лише за допомогою знака. Конструкція моделі світу будується із понять, які є знаковими утвореннями, і тому ми стверджуємо, що знак є універсальним засобом пізнання. В діяльності мовлення знак має вже іншу мету, і відповідно одиниці мовлення як знакові утворення виявляються засобом спілкування. Таким чином, одна “інструментальна функція знака” заключається в тому, що він є засобом пізнання, а друга – в тому, що він є засобом спілкування” [Звегинцев 1973: 228]. Підсумовуючи зміст цього положення, можна сказати, що перекодування моделей мислення у моделі мовлення можливе за умови існування розвиненої системи реляційних відношень, тобто синтаксису мови, яка є механізмом породження дискретності і системи чистих значень.

Як відомо, найвищий ступінь абстракції, досягнутий людством в плані кореляції мови і мислення, є номінативний тип граматичної будови, який визначається за способом вираження підмета, присудка і додатка речення. Розвідка А.Ф.Лосева, яка присвячена взаємодії граматичної будови і логічного мислення, побудована на теорії мови як інструменту спілкування і вчення про граматичні категорії як категорії розуміння [Лосев 1982: 280-407]. Концептуальним стрижнем цієї теорії є постулювання відмінності між граматиною і логікою, як відмінності між розумінням і мисленням, що вперше виникає в номінативному типі граматичної будови. Ознака номінативного речення – це максимальна узагальненість категорій підмета, присудка і доповнення, що виражається у а) їх необмеженості певною

семантикою; б) диференційованості підмета і доповнення: формально-граматична оформленість суб'єкта називним відмінком, об'єкта – знахідним; в) граматичній категоризованості присудка. Індоевропейські мови, включаючи хетську, належать до цього типу. Очевидно, що будь-який із розглянутих А.Ф.Лосевим типів граматичної будови, які корелюють з відповідними типами мислення, від інкорпорованого – до номінативного, мають зберігати елементи попередніх етапів розвитку, тобто одночасно репрезентувати синхронію і діахронію. Цю просту, але методологічно важливу істину підтверджують слова А.Ф.Лосєва про те, що номінативне мислення далеко не зразу переходить до встановлення законів природи і суспільства. Спочатку воно працює в рамках міфології, при цьому номінативна міфологія вже не така стихійна і сумбурна, як міфологія попередніх типів мислення. Номінативне мислення вносить порядок і вимірність, систему і закономірність у світ міфології.

Безособові речення, про які він згадує як про рудименти, що втратили своє міфологічне і будь-яке ідеологічне значення, виявляються релевантними для обґрунтування вище згаданої тези про поступовий розвиток деяких категорій мислення, підтверджений мовним матеріалом. Афективна будова мови, яка безпосередньо передуює номінативній, структурує речення на основі *verba sentiendi*, фокусуючи увагу в першу чергу на стані суб'єкта, його почуттях і думках. Підмет такого речення оформлено в давальному відмінку, він виражає внутрішній стан суб'єкта, репрезентованого в реченні. Логічний і граматичний суб'єкт не відділені від зовнішніх відчуттів, тобто на відміну від суб'єкта номінативного речення, суб'єкт дії не ототожнює себе з собою, що спричиняє неможливість утворювати ним безкінечний ряд предикацій [Лосев 1982: 398].

Теорія афективної граматичної будови підтверджується, на наш погляд, матеріалом давньогерманських мов. Зокрема, в давньоанглійській прийнято виділяти семантичні підкласи безособових або квазі-безособових дієслів, що утворюють так звані “безсуб'єктні” конструкції. В цілому їх можна поділити на три групи одиниць, що виражають:

(a) явища природи (сучасне англ.: rain, thunder, light, snow);

(б) перебіг подій (сучасне англ.: happen, avail, become, etc.) [пор.: Стеблин-Каменский 1955: 139-140];

(в) відчуття і переживання (сучасне англ.: like, dislike, grieve, think, etc.).

Група (в), наприклад, представлена дієсловами типу hreowan, “страждати” liscian “подобатись”, юнсеан “здаватися”, hungrian “голодувати” та ін. (усього близько сорока), які відкривають позицію суб’єкта, вираженого давальним або знахідним відмінком. Семантична структура таких дієслів складається із іменного комплемента або комплемента-речення. Наприклад:

(2) юа мес (знах.) ongon hreowan, юат min hond-geweorc on feonda gewald feran sceolde (Christ, 1415, Ярцева 1962: 53) “Мені стало сумно від того, що моє творіння буде під владою моїх ворогів”.

(3) Ме (дав.) юін mod-sefa liscap (Beowulf 1908-1909: 1854) “Мені подобається твоя мужність”.

(4) юес юе юінсеан тжг юегне (дав.) monegum se юе жfter sincgyfan on sefan greoteю hреюеrbealo hearde (Beowulf 1908-1909: 1341-1343) “так вважається це будь-яким із героїв, що сумують за вірним другом”.

Пор. в давньоісландській:

(5) Dreymir mik (знах.) “мені сниться”.

(6) Minnir mik (знах.) “мені пригадується”.

(7) Tukkir/synisk, lizk mer (дав.) “мені здається”.

Більшість цих дієслів зникли внаслідок мовної перебудови в середньоанглійський період, решта отримала “псевдопідмет”, тобто стала вживатися в реченнях з формальним або “глухим” it, першим із двох підметів в складних або ускладнених реченнях типу:

Subject + Predicate ~ It + Predicate + Subject [Quirk et al. 1985: 1391].

Пор. в сучасній англійській мові:

(8) It surprised me to hear him say that.

(9) It makes her unhappy to see that they are married.

Найбільш поширеним поясненням руйнування двн.-англ. конструкції типу *(Logical) Subject(dat) + Vimp. + Comp.* вважається (а) редукція безударного вокалізму, що спричинила нівелювання флексій, та (б) утвердження порядку слів типу SVO в середньоанглійський період. Р.Копитко, який дослідив

безособове вживання дієслів у п'єсах Шекспіра, зазначає, що процес переходу цих дієслів до категорії так званих “особових” був тривалим і гетерохронним [Копутко 1988: 41-51]. Деякі дієслова, наприклад *methink, seem, list*, вживались як безособові навіть в 19 ст., а моделі речень, що отримали “псевдопідмет” уже в пізньодавньоанглійський період (з дієсловами *become, behove*), збереглися в сучасній англійській мові. В текстах середньоанглійського періоду безособова модель виявляється настільки продуктивною, що до її складу залучаються запозичені з французької мови дієслова, напр.: *him repenteth, us mervailleth, me availeth, him booteth*, etc. Для ранньо-новоанглійської характерним є вживання принаймні тридцяти дієслів, переважна більшість з яких (за винятком тих, що описували явища природи) зустрічається в особовому значенні, при тому, що випадки безособового вживання стилістично марковані.

Очевидно, що пропозиціональна структура речень з безособовими дієсловами, не є ізоморфною через неоднорідність дієслівного кореляту стану, який вони експлікують. Логічним суб'єктом стану, що актуалізується групою дієслів (а), виявляється неясна, підсвідомо мислима субстанція. Згадаймо відомий приклад Ш.Баллі з франц. *Il pleut* “Іде дощ”, модальний суб'єкт якого насправді може включати цілу парадигму інших, не експлікованих в поверхневій структурі речення суб'єктів. Пор.: *Nous ne croyons pas qu'il pleuvra* “Ми не думаємо, що піде дощ” [Баллі 1955: 45]. У випадку з реченнями, утвореними на основі дієслів групи (в), згідно Баллі, “роздвоєння особистості” не відбувається: суб'єкт виражає власну думку, як у реченнях (2-4), або припускається, що він її виражає. Сучасне англійське речення типу (8) семантично еквівалентне *I am surprised to hear him say that*, тобто синтаксична реінтерпретація монопредикативної моделі у двопредикативну, з одного боку, може, на нашу думку, свідчити про історичний рух синтаксичної системи в напрямку подальшої спеціалізації її засобів, а з другого, – про деяку динаміку логічних форм-трансляторів категорій мислення. Якщо навіть припустити, що безособові речення з *verba sentiendi* є залишками домінуючого типу мовної будови в давньоанглійській, то очевидним слід вважати й маргінальний характер цих утворень. Цілком імовірно, що в мовах давнішого періоду можна знайти

відбитки інших образів світосприйняття, адже міфологія та анімізм ще відіграють значну роль в родоплеменній культурі давньогерманських народів, зокрема скандинавських.²

Теза про відсутність абстрактного мислення або його недостатню розвиненість в давньогерманських спільнотах, яка в основному ґрунтується на характеристиці формально-граматичних засобів аранжування елементів поверхневої структури складнопідрядного речення, виявляється, на наш погляд, некоректною. Насправді, полісемія сполучникового складу на позначення підрядності, на яку так часто посилаються дослідники-германісти, характерна для всіх періодів розвитку цих мов. Наприклад, в давньоанглійській підрядні речення із значенням результату дії або мети мають схожі синтактико-семантичні характеристики: а) реалізація особоводієслівним реченням або інфінітивним утворенням; б) оформленість одними й тими ж сполучниками, найчастіше *южт*, а також *swa (...)* *южт(te)*, применниковими словосполученнями *to DEM (...)* *южт(te)* і *for DEM(...)* *южт*. Диференціація цих типів ґрунтується в основному на морфологічній характеристиці дієслова підрядного речення: умовний спосіб, як правило, вказує на те, що розглядувана синтаксична одиниця – є підрядне мети. Структурно це може бути репрезентоване формулою *Vmod. [magan/sculan/willan] + Vinf*. Розрізнення за морфологічною ознакою, однак, не носить регулярного характеру, а в значній кількості випадків воно контекстно зумовлене. В сучасній англійській мові діапазон сполучникового складу цих типів підрядних речень включає: *so that*, (рідше і менш формально) *so*, (більш формально) *in order that* (підрядні мети); – *so that* (формально), *so* (результату) Поп.:

(10) *We paid him immediately, so (that) he left contended.* [result]

(11) *We paid him immediately so (that) he would leave contended.* [purpose] [Quirk et al. 1985: 1107-1110].

Приклади (10) та (11) показують, що обидва сполучники можуть виражати як мету, так і результат, при цьому дієслово в підрядному мети оформлене умовним способом. В сучасній мові їх прийнято розрізняти в залежності від їх синтаксичної функції: підрядні результату виступають в функції диз'юнкта, підрядні мети – ад'юнкта. Для обох періодів розвитку мови характерним є прикінцева позиція першого в реченні.

Слід зазначити, що полісемія сполучників гіпотаксису в давньогерманських і сучасних мовах ускладнює, але не робить неможливою інтерпретацію змісту розглядуваних синтаксичних одиниць за умови існування інших синтаксичних засобів їх розрізнення. Важлива дистинктивна ознака типологічної моделі германського складнопідрядного речення – порядок слів: *VO головного речення :: OV підрядного*, що зберігається в сучасних німецькій і нідерландській мовах. Синтаксична будова ранньодавньоанглійського періоду демонструє високу варіативність структурних моделей речення, що однак не заважає виділенню двох її констант: (1) S(Vaux)(O) для незалежних речень із стверджувальною семантикою, найбільш частотним варіантом якої є модель XSV/XVS, де підмету/присудку передують адвербіальний елемент типу *her* “тут” і *ю ilcan gear* “в той самий рік”, а також (2) S(O)V(Vaux), що домінує в підрядних реченнях, як особоводієслівних, так і неособоводієслівних [Buniyatova 1999: 35-42]. Типологічно давньоанглійська вважається SOV мовою, хоча записи *Англо-Саксонської хроніки* за 11 ст. свідчать про альтернацію моделей і перевагу (1). Напр:

(12) And his wif belaf jfter in южм castele (SVX) and hine swa lange heold (OXV) ою ю man hire груп salde (SOV) [Chronicle, 1076] “Його дружина залишилася в фортеці, і тримала її (оборону) так довго, доки їй не було даровано миру”.

В цілому, набір морфо-синтаксичних засобів реалізації підрядних речень в давніші періоди розвитку германських мов виявляється достатнім для їх виділення з тканини складного поліпредикативного цілого, що найчастіше репрезентовано поєднанням сурядного і підрядного зв'язку, а за розмірами скоріше нагадує період, ніж речення. При цьому розділові знаки не можуть виступати маркерами дискретності, бо, як відомо, вони є результатом скрупульозних зусиль редакторів, за часом далеких від створення пам'яток писемності. Підсумовуючи вище сказане, хотілося б зауважити, що *деяка* аморфність у структуруванні компонентів поверхневої структури складнопідрядного речення (нерегулярність появи морфологічної або синтаксичної ознаки, полісемія сполучників) логічно узгоджуються з рухливим контекстом граматичної будови давньоанглійського койне. Якщо припустити, що джерелом походження гіпотаксису був

паратаксис, то цей розвиток можна було б представити в такій послідовності: від асиндетичного дво- або N-предикативного цілого, компоненти якого логічно зв'язані між собою причинно-наслідковим зв'язком, через синдетичне складне речення, оформлене сурядними сполучниками, до субординативного типу зв'язку, найдавнішим різновидом якого був корелятивний, як у прикладі (1). За умови дотримання принципу уніформітарності було б логічним визнати той факт, що когнітивні можливості етнічних спільнот при цьому не мінялися, плинними виявились лише засоби спілкування.

На завершення слід відмітити, що теза про нерозвиненість абстрактного мислення давньогерманських народів є спрощеним підходом до проблем взаємодії мовного мислення і мовлення. Ні корелятивний тип зв'язку, ні наявність декількох значень у сполучників типу сучасного англ. *that* не можуть підтвердити такий підхід. Адже номінативному типу мовної будови, який маніфестують давньогерманські мови, властива розвинена система реляційних відношень. Ця система виступає механізмом породження дискретності і системи чистих значень. Перекодування моделей мислення у моделі мовлення за допомогою цього механізму відбувається за умови існування розвинутого абстрактного мислення.

ПРИМІТКИ

¹ S, P, M – суб'єкт, предикат, модус.

² В пам'ятках давньоанглійської ділової літератури, наприклад наказів короля Кнута (початок 11 ст.), можна знайти висловлювання, що свідчать про сильний опір, який офіційна влада чинила язичництву як прояву відьомства та ідолопоклоніння.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Адмони 1963 – Адмони В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1963.
- Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / пер. с фр.- М: Изд-во иностр. лит-ры, 1955.
- Гухман 1958 – Гухман М.М. Готский язык. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1958.
- Жирмунский 1976 – Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. – Ленинград: Наука, 1976.
- Звегинцев 1973 – Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973.

- Колшанский 1965 – Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965.
- Кривоносов 1996 – Кривоносов А.Т. Язык. Мышление. Логика. Умозаключение в естественном языке. – М.: Изд-во Моск. гос. лингв. ун-та, 1996.
- Лосев 1982 – Лосев А.Ф. Язык. Символ. Миф. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982.
- Панфилов 1971 – Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. – М.: Наука, 1971.
- Панфилов 1982 – Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М.: Наука, 1982.
- Стеблин-Каменский 1955 – Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландский язык. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1955.
- Ярцева 1940 – Ярцева В.Н. Развитие сложноподчиненного предложения в английском языке. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1940.
- Ярцева 1962 – Ярцева В.Н. Исторический синтаксис английского языка. – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962.
- Buniyatova 1999 – Buniyatova I.R. Complex complementation in Old English and other Old Germanic languages // Вісник Київського лінгвістичного університету. – 1999. – Т.2, №1. – С. 35-42.
- Kopytko 1988 – Kopytko R. The impersonal use of verbs in William Shakespeares's plays // Studia Anglica Poznaniensia. – 1988. – Vol 21. – P. 41-51,.
- Lass 1997 – Lass R. Historical linguistics and language change // Cambridge studies in linguistics. 81. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997.
- Quirk et al. 1985 – Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J A Comprehensive grammar of the English language. – London – New York: Longman, 1985.
- Traugott 1996 – Traugott E. Complex sentences // The Cambridge history of the English language. – Cambridge: Cambridge Univ. Press. – 1996. – P. 219-280.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- Beowulf – Beowulf nebst den kleineren Denkmalern der Heldensage. Mit Einleitung, Glossar und Anmerkungen/Hrsg. von F.Holthausen. – Teile 1. – Heidelberg: Carl Winter's, 1908-1909.
- Chronicle – The Anglo-Saxon Chronicle/ed. by B.Thorpe. – Vol. 1-2. – London: Longman, Green, Longman and Roberts.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Буніятова Ізабелла Рафаїлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри граматики та історії англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: германське мовознавство, історичний синтаксис англійської мови, загальне мовознавство.

ОСОБЛИВОСТІ КОНОТАЦІЇ НАЗВ ТВАРИН В НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Вікторія Буран (Кіровоград)

Зміст цієї статті присвячений деяким питанням конотації назв тварин у німецькій та українській мовах. Основна проблематика – прослідкування спільностей та відмінностей у конотації, які залежать від наявності еквівалентів в обох мовах та внутрішньої форми лексеми.

This article investigates some problems of connotation of names of animals in German and Ukrainian. The main problems are to trace similarity and difference in the connotation. Similarity and difference depend on the existence of equivalents in both languages and inner form of the lexemes.

У сучасній лінгвістичній літературі приділяється багато уваги такому поняттю, як конотація (від латинського слова *connotatio* – *connoto* – маю додаткове значення), яка розуміється у широкому та вузькому значенні. Лінгвістичний енциклопедичний словник дає таке тлумачення конотації: “...емоциональная оценочная или стилистическая окраска языковой единицы узувального (закрепленного в системе языка) или окказионального характера”. [Ярцева 1990: 236]. У широкому значенні – це будь-який компонент, який доповнює предметно-понятійний (або денотативний), а також граматичний зміст мовленнєвої одиниці і надає їй експресивної функції на основі відомостей, співвідносних з емпіричними, культурно-історичними, світоглядними знаннями людей, які спілкуються цією мовою, з емоційним відношенням або зі стилістичними реєстрами, які характеризують умову мовлення, сферу мовної діяльності, соціальними стосунками учасників мовлення, його форму і т.д. У вузькому значенні – це компонент значення, змісту мовної одиниці, яка виступає в другорядній для неї функції найменування, яка доповнює при вживанні в мові її об’єктивне значення асоціативно-образним уявленням про позначену реалію на основі усвідомлення внутрішньої форми найменування, тобто ознак, співвідносних з буквальним змістом тропа, або фігури мовлення, які мотивували переосмислення цього виразу.

Поняття конотації виникло в схоластичній логіці і в мовознавстві в XVII ст. через граматику Пор-Рояля для позначення властивостей, на відміну від субстанції. В лінгвістиці з кінця XIX ст. терміном “конотація” стали відмічатись всі мотивовано позначені елементи змісту виразів, співвідносних з прагматичним аспектом мовлення. Існують численні визначення конотації. Апресян Ю.Д. у вибраних творах том II [Апресян II 1995:157-163] розглядаючи поняття конотації, вказує на різні точки зору з приводу цього питання. Конотації це і “добавочные” елементи лексичних значень (Е.Дж.Уолті), і “узаконенная в данной среде оценка вещи или иного объекта действительности, обозначенного данным словом, не входящую непосредственно в лексическое значение слова”. У XX ст. з’явилися нові тлумачення конотації. У цій же роботі Апресян Ю.Д. дає своє визначення конотації: “тех элементов прагматики, которые выражают связанные со словом культурные представления и традиции, господствующую в данном обществе практику использования соответствующей вещи и многие другие внеязыковые факторы. Они очень капризны, сильно различаются у совпадающих или близких по значению слов разных языков или даже одного и того же языка.” [Апресян II 1995: 67].

В статті наводяться приклади, які підтверджують визначення поняття конотації Апресяном Ю.Д. Наприклад, в німецькій мові **Hund** [HWG I : 590] має конотації негативного, ‘**er ist ein dummer, fauler, frecher, feiger, schlauer Hund**’ (ist dumm, faul, frech), жалю до людини ‘**er ist ein armer Hund**’ (ein bedauernswerter Mensch).

В українській мові **пес** [СУМ 1970 : 340] має також конотацію негативного, ‘**зараз з військом одправляйтесь брати город, де паршивий пес, Латин зрадливий...**’ (Колт., 1, 1952, 288), та холопської відданості (**стороживий, вірний пес царизму, про панських посіпак, прислужників царизму, реакційні сили у суспільстві**).

Німецький іменник **der Hund** має ще один переклад – **собака** (**ах ти собака – про злу, жорстоку, недобррозичливу людину**), відданості (**дивитись собачими очима**), та тяжкого життя (**собаче життя**). Але на відміну від німецького **Hund** та українського **пес** тут присутня конотація досконалості в чомусь, спритності, завзяття (**він на цьому ділі собаку з’їв**).

Зі словом **Esel** виникають асоціації впертості, непокірності, а також дурості.

В українських словах **осел** та **віслюк** мають також конотації впертості та нерозумності: ‘**Осел ти і більше нічого. Дурень останній**’ (Коцюбинський, II, 1995, 252)

Слово **віслюк** має ще і конотацію сліпого підкорення та готовності працювати як віслюк (Про людину, що сліпо підкоряється, служить комусь).

Конотації характерезують, як правило, основні, або висхідні значення слів, а матеріалізуються вони в переносних значеннях, метафорах і порівняннях, похідних словах, фразеологічних одиницях, певних типах синтаксичних конструкцій, семантичних областях дії одних одиниць відносно інших.

Слово **Fuchs** [HWG I : 426] в основному значенні має конотації хитрощів, улесливості, підлості, лукавства. Всі вони матеріалізуються у переносних значеннях: **dieser, der (alte) Fuchs (durchtriebenem Mann) ist nicht zu trauen.**

В українській мові іменникові **der Fuchs** відповідають два в основному своєму значенні слова: **лис, лисиця**. Вони мають такі ж конотації, які матеріалізуються також у переносних значеннях.

Лис2 перен. Про хитру, лукаву людину.

Лисиця2 перен. Лис2

У слова **der Bock** [HWG I: 103] на основі конотації впертості, незважності розвилось значення **ein sturrischer, dickkupfiger Mann (ein sturrer Bock).**

В українській мові **баран 3** має таке значення: **лайл. Про нерозумну, слабодуху людину.** У слові **цап** не присутня конотація впертості та дурості, а лише неприємності та старості.

Цап3 перен. ірон. Про чоловіка з неприємним голосом, про бородатого або старого чоловіка.

Але в слові **козел** [СУМ IV : 211], також синонім **der Bock** в основному значенні, в основних лексичних значеннях немає натяку на людину.

В німецькому слові **der Affe** [HWG I : 588] на основі конотації манірництва, наслідування виникли такі переносні значення: **“dummer, bluder Kerl (so ein bluder Affe)“** або **“gesk., eitler, gezierteter Mensch“.**

В українській мові **мавпа2**: перен.знев. Про людину, що сліпо наслідує чужі звички, вчинки, тощо.

Мавпа3 перн.знев. Про дуже негарну людину.

Але конотації у назвах тварин в німецькій мові та українській мовах можуть не співпадати.

Наприклад, німецьке **Arni** не має переносних значень, на відміну від українського **буйвіл** [СУМ 1970 : 251], де в переносному значенні матеріалізується конотація впертості, незграбності і одночасно дурості. **Хто просив пана втручатись? Я й сам впорався б з цим буйволом (Андрієм)** [Тулуб, Людолови, 1957, 110]

На думку Апресяна Ю.Д., саме конотації лежать в основі багатьох метафор та порівнянь. Наприклад, для слова **Affe (m)** таким порівнянням є: **salopp (wie) vom wilden Affen gebissen sein** (vergückt sein, den Versstand verloben). Але в українському слові **мавпа** в основі порівняння лежить інша конотація – спритність. **На узліссі вони вибрали найвищий дубок і, як мавпи, подерлись аж на самий верх.** [Парч., Іду, 1946, 95].

Конотація тупості та неотесаності лексеми **баран** та **Bock** лежить в основі фразем української мови **‘Мов баран на нові ворота дивитися’** (вирячитися) і т. і. (**зневаж.** – дивитись на когось, що-небудь, виявляючи повне нерозуміння, здивування), та **‘Як баран в аптеці’** (розумітися на чому, розбиратись у чому і т. і.). (**ірон.** – виявляти цілковите незнання якої-небудь справи) та німецької мови **umg. ‘einen Bock schießen’** (einen Fehler machen).

До речі, змістові фраземи в українській мові **‘Мов баран на нові ворота дивиться’** відповідає фразема в німецькій мові **‘dastehen wie die Kuh vor einem Tor’** (völlig verduzt, ratlos sein), але, як бачимо, з іншою лексемою (die Kuh – корова).

Конотація некорисності та завдання шкоди лексеми **Bock** є у фраземі **‘den Bock zum Gärtner machen’** (jmdm. eine Aufgabe übertragen, bei deren Ausübung er wegen seiner Veranlagung od. seiner Voraussetzungen eher schadet als nützt).

Такої конотації немає у фразеологічних зворотах лексики **баран**, але вони присутні у фраземі **‘Як з цапа вовни’** чи **‘як з цапа молока’** (ніякої користі) лексеми **цап**, синонімічного перекладу **Bock**.

Конотації великого розміру, які притаманні лексемам **Elefant** [HWG I: 310] та **слон** [СУМ 1970: 375], дали фраземи **‘Роздувати з**

мухи слона = робити з мухи слона та в німецькій мові **‘aus einer Mücke einen Elefanten machen’**.

Конотації первинного значення включаються в тлумачення переносного значення, порівнянь та фразеологічних зворотів у німецькій та українській мовах.

Наявність конотації у словах можна зафіксувати лише в той момент, коли несуттєва ознака об'єкта дійсності, який вона позначає, стала семантичним компонентом у тлумаченні якої-небудь іншої одиниці мови.

Отже, розглядаючи наведені приклади, ми можемо зробити висновок, що властивості конотації в обох мовах пов'язані з особливостями їх формування. На формування конотації лексем вирішальний вплив має тип сприйняття або використання відповідного об'єкта дійсності: історичний, релігійний, політичний, психологічний або будь-який інший культурний контекст її існування, етимологія або “етимологічна пам'ять слова” і інші зовнішні по відношенню до її безпосереднього життя в мові фактори.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Апресян 1995 – Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка: В 2 т. – М., 1995
ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь.- М., 1990
СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 –1980
HGW – Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache in zwei Bänden. – Berlin, 1984.
WG – Klappenbach R., Steinitz W. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache in 6 Bänden. – Berlin , 1978.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Буран Вікторія Валеріївна – асистент кафедри германських мов Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Наукові інтереси: питання лексичної семантики німецької та української мов.

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВІРША О. ОЛЕСЯ “З ЖУРБОЮ РАДІСТЬ ОБНЯЛАСЬ...”

Костянтин Буркут (Київ)

У статті “Семантико-стилістичний аналіз вірша О. Олеся “З журбою радість обнялась...”” прослідковується взаємовплив змісту і складників твору, тобто взаємозалежність ідейного спрямування аналізованої поезії та сукупності мовних одиниць – складників вірша. Робота містить також окремі елементи літературознавчого аналізу, які введено з метою підвищення ґрунтовності дослідження.

In the article the inter influence of the poem’s content and its components is investigated, i.e. the interdependence of the conceptual direction of the poetic work under analysis and the complex of linguistic components of the poem. This work also contains distinct elements of the analysis of history and critics literature which are put in with the aim to increase the thoroughness of the research.

Поезія “З журбою радість обнялась...” була створена О. Олесем у 1906 році, отже, майже століття вона чарує серця читачів і залишається візитною карткою лірики поета. Кожний вчений, який займається поезією О. Олеся, не міг обминути увагою цей вірш, але з детальним науковим розбором зазначеної поезії ми не стикались. Таким чином, ми вважаємо за доцільне зробити такий аналіз.

Для того, щоб розбір твору був ґрунтовним, треба приділити увагу кожному компоненту відповідного поетичного тексту. Тому почнемо із назви. Вона виражає тему твору, підпорядковує собі складники вірша, а в нашому випадку, певним чином, можна говорити і про підпорядкування цілої збірки.

Але повернемося власне до самого вірша:

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх,
І з дивним ранком ніч злилась,
І як мені розняти їх?!

У першому рядку інтонація “задумливої констатації” створюється алітерацією [с] та трикрапкою.

У цій же поетичній позиції звертає на себе увагу персоніфікація абстрактних іменників і, безперечно, антитеза: журба – радість. Поглянемо на її реалізацію на декількох рівнях: внутрішній (душа ліричного героя) – в першому рядку; внутрішньо-зовнішньо-тілесний (душа дає тілу імпульс для сліз і сміху) – в другому рядку; внутрішньо-зовнішньо-часовий (часові відрізки, ранок і ніч, зовнішньо-знайомі суб'єкту мовлення, використані ним для порівняння зі станом його душі). Протиставлення сльози-сміх є похідним від антитези, що подана в першому рядку. Щоб пересвідчитися в цьому, достатньо подивитися значення слів – складників похідної антитези. Словник української мови говорить: “сльоза – безбарвна прозора солонувата рідина, яку виділяють розміщені в очній ямці залози при деяких фізіологічних або психічних станах (при сильних душевних переживаннях)” [СУМ 9: 386] (Виділено нами – К. Б.). В “Толковом словаре живого великорусского языка” В.І. Даля прямо зазначається: “слеза – признак плача и вызывается **печалью** себто, журбою, – виділення і коментар наші – К.Б.)...” [Даль IV: 219] Повернемося до Словника української мови і знайдемо там значення лексеми сміх: “переривчасті, характерні звуки, які утворюються короткими, видихальними рухами як вияв радості. (Виділено нами – К.Б.)”. [СУМ IX: 409]

Протиставлення ранок – ніч знов-таки асоціюється з вихідною, або ключовою антитезою. Розглянемо механізм цього асоціювання. Зіставляються, по-перше, два комплекси: 1) журба – радість; 2) ніч-ранок (підставою для їх порівняння є контрастність), тобто журба так само протилежна радості, як ніч – ранку. По-друге, зіставляються складники вищезгаданих комплексів, журба і ніч; радість і ранок (підставою для їх порівняння, мабуть, слід вважати відповідно пільму і світло).

Щоб наочно показати взаємодію іменників – антонімів першої строфи, укладемо таблицю. За позначення складника антитези приймемо прямокутник зі словом – компонентом певного протиставлення. Заштрихуємо фігури з тими лексемами, які асоціювались в поета з іменником журба: журба (ключове слово) і сльози, ніч. Незаштрихованими залишимо ті, в яких є лексеми, що асоціювались з іменником радість: радість, сміх, ранок. Поставимо прямокутники з протилежними за семантикою словами один проти одного, позначаючи цим антонімічність.

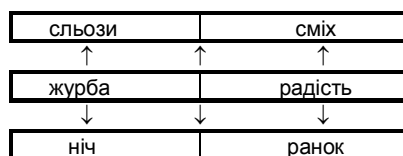

Таблиця 1. Іменники – антоніми першої строфи.

сльози	сміх
журба	радість
ніч	ранок

Таке розташування пояснюється нашим бажанням показати те, що журба і радість – слова ключові, а отже, вони є центром, навколо якого поєднані інші дві лексеми відповідного полюсу. Більше того, протиставлення сльози – сміх та ніч – ранок, як і їх компоненти, існують у вірші лише завдяки стрижневій антитезі і лексемам, що її складають /передамо це на схемі стрілками/.

Таблиця 2. Співвідношення первинної і вторинних антитез вірша та однополюсних компонентів цих протиставлень.

Отже, перша строфа прийнята суцільною антитезою. Єдність лексем із контрастним значенням, їх невід’ємність одне від одного (на схемах це позначено з’єднаністю прямокутників, в яких стоять слова різного семантичного навантаження, наприклад: журба радість) створюється дієсловами обнялась, злилась, розняти. Контрастність у своїй єдності, – саме так можна схарактеризувати душевний стан ліричного героя.

Аналіз першої строфи вірша був би неповним, якщо не звернути увагу на фоніку, тим більше, що вірші О.Олеся визнані чи не наймузичнішими в українській літературі. Мелодійність (а отже і філігранна робота зі звуками) виявляється хоча б у словосполученні “мій сміх”. За допомогою алітерації (напівпом’якшені [м’]) поет дає можливість читачеві відчутти сміх, цей сміх оживає, дзвенить завдяки асонансу /i/, а потім приглушується приголосним [x]- останнім звуком словосполучення, що нами розглядається. Таким чином, досягається ефект напівтону... Проаналізуємо другу строфу:

В обіймах з радістю журба. Одна летить, друга спиня... І йде між ними боротьба,

І дужий хто – не знаю я...

Спостерігаємо багато спільного з першою строфою вірша. Насамперед впадає в око, що перший рядок другої строфи семантично дорівнює першому рядку вірша. Таке явище ми назвали б повною семантичною анафорою або, за термінологією М.Л.Гаспарова, тематичною. Цей дослідник зазначає, що про такий вид анафори йде мова, коли наявні “однакові мотиви на початку епізодів...” [Гаспаров 1987: 24]. Наявність семантичної анафори свідчить у цьому разі про збереження і подальший розвиток антитези. Окрім цього, можна говорити про те, що система римування АБАБ, яка задана в першій строфі, зберігається, як, власне, і віршований розмір (чотирьохстопний ямб) та вид клаузули (чоловіча). Незмінною, порівняно з першою строфою, залишається також простота і точність рим. У другому рядку знову бачимо персоніфікацію абстрактних іменників. Отже, паралелізм композицій строф є очевидним, принаймні на формальному рівні.

У стилі другої строфи наявні і відмінності, порівняно з першою: два дієслова в межах рядка: летить, спиня. Цим поет досягає динамізму, змушуючи антонімічні образи активно діяти. Тобто відбувається розвиток антитези, її перехід з іменникового на дієслівний рівень.

Взагалі, другий рядок другої строфи є чи не найзагадковішим у вірші, журбу чи радість має на увазі поет, коли використовує займенник одна? Журба чи радість розуміється під словом друга? і т.ін. Всі ці питання потребують відповіді, а чітко встановити те, що мав на увазі автор, неможливо.

Відсутність чіткої конкретизації змушує нас вважати, що на місце займенника одна можна поставити як іменник журба, так і іменник радість, і навпаки: під словом друга можуть розумітися як радість, так і журба. Тобто, коли радість летить, її спиняє журба, а коли летить журба, її спиняє радість. Отже, ролі компонентів антитези змінюються, але сама антитетичність залишається. Пасивна рівновага між складниками протиставлення, що мала місце в першій строфі, перейшла в активну, або, як сказано в передостанньому рядку, в боротьбу, боротьбу рівну. Кожен антипод намагається звільнитися від противника і самостійно господарювати в душі ліричного героя і на деякий час це йому вдається (в момент, коли він “летить”), але

постійно втримувати свою перевагу не під силу жодному з них, та обидва не хочуть поступатися... Інакше кажучи, те пасивне “злиття”, що наявне в першій строфі, може тривати певний момент, але не вічно, тож потім між компонентами антитези починається конфлікт. Втім, до цього ми ще повернемося...

Поки що зосередимо увагу ще на одному факті: сполучник а / знов таки в другому рядку другої строфи/опушено. Цим поет досягає того, що вірш зберігає розмір, котрий було задано раніше, і підсилює динамічність поетичного твору, про яку нами згадувалося вище.

Повернемося до віддієслівного іменника боротьба (в третьому рядку), він дає нам асоціацію з одним із законів діалектики, а саме із законом єдності й боротьби протилежностей. Власне, про цей вірш у цілому можна говорити, як про певну ілюстрацію вищезгаданого закону. Це підтверджується і останніми рядками строф: «І як мені розняти їх?»

“І дужчий хто – не знаю я...” На нашу думку, поет підкреслює ними безсилля ліричного героя перед об’єктивними законами природи, те, що той в даному разі може бути лише пасивним спостерігачем...

БІБЛІОГРАФІЯ

Гаспаров 1987 – М.Л.Гаспаров. Анафора // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.

Даль – В.И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х томах. Т.IV. – М., 1980.

СУМ – Словник української мови в XI томах. Т.IX. – К., 1978.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Буркут Костянтин Станіславович – аспірант Українського мовно-інформаційного фонду АН України.

Наукові інтереси: стилістика та лінгвістичний аналіз тексту.

ВИКОРИСТАННЯ ДИДАКТИЧНОЇ СПАДЩИНИ Й.В.ГЕТЕ У ВИКЛАДАННІ МОВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН

Ніна Воронкова (Кіровоград)

Стаття інформує про ставлення Й.В.Гете до вивчення іноземних мов та про те, яке місце вони посідали в його літературній творчості. Представлено думку поета про важливість знання не тільки сучасних мов, а й обов'язкове звернення до стародавніх, як зразка мовного мистецтва. Розглядаються методи, інколи неординарні, до яких вдавався Й.В.Гете, вивчаючи іноземні мови.

The article Goethe's attitude to studying foreign languages and about the place foreign languages occupied in his literary works. The author presents the poet's point of view on the importance of modern languages acquisition as well as the use of ancient ones as the model of the linguistic art and the greatest mankind's achievement. The methods, used by Goethe while studying foreign languages, are considered.

На сучасному етапі розвитку людства налічують понад 2 500 мов (за іншими даними – до 5 000), які належать різним націям, народностям, народам і племенам. Це основний засіб спілкування і взаєморозуміння в людському суспільстві. Разом з працею і свідомістю мова становить одну з трьох взаємопов'язаних особливостей, які найістотніше відрізняють людину від тварини. Особливо тісний зв'язок мови з мисленням, зі свідомістю. Взагалі, картина мовної історії людства приблизна. Офіційно до найпоширеніших мов належать китайська, англійська, іспанська, японська, німецька, французька, італійська та інші.

Для Й.В.Гете, якого Німеччина і увесь світ вважають одним з найвеличніших геніїв цієї країни, як для поета і письменника мова була в першу чергу засобом створення художніх літературних образів і, звичайно, функцією естетичного впливу на читача. Його мова – це лексичне багатство і емоційність. Він – людина непересічна, яка втілила в собі мислення філософа, уяву художника, холоднокровність вченого та неперевершений мовний талант автора. За допомогою мови Гете спілкувався з собою, зі своїм “я”, зі світом, з живою і неживою природою.

Й.В.Гете не належить до теоретиків-мовознавців. Він не зробив внесок в систематичне оформлення теорії мовознавства і не має

своєї упорядкованої системи в цій сфері, але його практичний досвід особистої самоосвіти та літературна діяльність доводять те, що він є дійсно майстром слова.

“Мова лежить в основі здатності розуміння і розуму, але вона притаманна лише тому, хто нею користується і застосовує. Вона однаково вдало може бути застосована як у казуїстично заплутаній діалектиці, так і в похмурій містиці” [Goethe 1943: 61].

“Сила іноземної мови не в тому, щоб відхиляти все чуже, а щоб його поглинати” [Goethe 1985: 84].

Й.В.Гете володів багатьма мовами – англійською, французькою, італійською, грецькою, знав латину і давньоєврейську. Він вивчав їх за своїми, інколи нетиповими методами. Простеживши, якої уваги він надавав вивченню іноземних мов, кожен збагне значення цього, не тільки як засобу спілкування, а й як засобу виховання особистості.

Гете було сім років, коли він почав учити латинську та грецьку мови. На той час ці мови вважалися першоосновою освіченості. З дев'яти років він почав засвоювати французьку. Італійською Гете оволодів в одинадцять років, слухаючи, як батько навчав тій мові сестру Корнелію, в тринадцять береться за англійську, а потім за давньоєврейську. Засвоїти німецько-єврейську йому допомогло те, що він часто зазірав до французького гетто.

У першу чергу Гете звертався до древніх мов, вважаючи, що древні мови – зразок мовного мистецтва. Вони містять у собі все найгідніше, чим багате людство. На його думку, без цього неможливе становлення людини, як особистості, перш за все становлення майбутнього педагога-вихователя.

“Стародавні мови – це ножиці. В них – ніж інтелекту” [Unselde 1988: 65]. Він дотримувався думки, що вченість неможлива без знання стародавніх мов, водночас увесь талант людини зводиться до звернення до сучасних мов. Наука і філософія не можуть обійтися без них тому, що розвиваються зв'язки з людьми, виникає необхідність користуватися інформацією з сучасної літератури.

Отримавши ще в дитинстві хороші знання з багатьох іноземних мов, Гете знайшов засіб їх удосконалення. Йому було тринадцять років, коли він придумав роман, у якому діючими особами були 6-7 братів і сестер, що жили в різних кінцях світу і повідомляли одне одному в листах про своє життя, про нові враження. Старший

брат гарною німецькою мовою розповідає про пригоди під час подорожей, про те, що зустрічалося йому на шляху. Сестра пише кожному по-своєму, по-жіночі, про домашні та сердечні справи. Один з братів вивчає богословіє і зразково користується латинською мовою, інколи закінчуючи лист посткриптумом по-грецьки. Долею третього, якій займається торгівлею у Гамбурзі, стає англійська кореспонденція, а наступного, що живе у Марселі, відповідно французька. Для італійської мови був обраний музикант, який уперше вирушив у турне. Нарешті, молодший, для якого у Гете не було в запасі іноземної мови, висловлюється на німецько-єврейському діалекті. Намагаючись оволодіти німецько-єврейським наріччям і навчитися писати на ньому так вільно, як і читає, Гете помітив, що йому не вистачає знань давньоєврейської, без якої виявилось неможливим знайти шлях до сучасної, хай часто перекрученої єврейської мови. Він заявив батькові, що йому необхідно вивчати цю мову, і почав наполегливо домагатися його згоди, оскільки водночас передбачає іншу, більш високу ціль. Навколо він чув, що для того, щоб зрозуміти Старий Заповіт, а також Новий, необхідні знання не тільки сучасних, а й стародавніх мов. Новий Заповіт Гете читав вільно, але по неділях, щоб не марнувати час, він повторював Євангеліє і послання, що читалися в церкві, перекладав їх із грецької і частково коментував. Те саме він хотів зробити, читаючи Новий Заповіт.

Ретельно взявся за латинь, вважаючи, що зразкові твори на латині ближчі до сучасності, до того ж ця мова знайомить людей з творіннями всіх часів і народів у перекладах і працях великих учених. Латинською мовою він читав багато і досить вільно.

Отже, Гете вивчав латинь, так як німецьку і французьку, чисто практично, без правил і без системи. Того, кому знайома шкільна система того часу, не здивує, що, при вивченні іноземних мов Гете “перестрибнув” через граматику і риторику. Йому здавалося, що все йде, як треба: він запам’ятовував слова, їх розстановку і перестановку на слух і за сенсом і без проблем спілкувався на кожній з цих мов.

Й.В.Гете народився в місцях, де розмовляли на верхньо-німецькому наріччі. Його батько дуже піклувався про те, щоб у сім’ї розмовляли літературною мовою і весь час вказував на недоліки місцевого діалекту, привчав дітей говорити правильно.

Діалектизми в'їлися в свідомість Гете досить міцно, хоча б тому, що вони йому подобалися. Він із задоволенням вживав їх при спілкуванні, за що отримував зауваження не тільки від батька, а й від своїх знайомих та приятелів. Німці, що розмовляють верхньо-німецьким діалектом, а особливо ті, хто народився на рейнських та латинських берегах, люблять вживати при розмові іносказання та натяки, благодюшні прислів'я. Хоч інколи така мова здається грубуватою, але вона завжди б'є прямо в ціль. Часто вона прикрашається такими слівцями, що для ніжного вуха просто неприйнятна. Гете вважав, що кожен діалект – це невичерпне джерело для душі людини з певної провінції.

В 1765 році Гете вступає до Лейпцизького університету. В Лейпцизі осуджувалось верхньо-німецьке наріччя. Йому забороняли вживати біблейські парафрази, а також простодушні звороти, ставили в обов'язок забути про те, що він читав Геймера фон Кайзерсберга (1445-1510 Страсбурзького проповідника, який бездоганно володів народною мовою), та відмовитися від приказок, що містили в собі не натяки, а конкретну думку. Гете відчував себе паралізованим і не знав, якими висловами говорити про найпростіші речі. До того ж його переконували в тому, що треба говорити так, як пишеш, а писати, як говориш. Йому уявлялися усне говоріння і літературна мова явищами відмінними одне від іншого і здатними відстояти свої неоднорідні права.

Прихильність до просторіччя вплинула на створення літературних образів-вихідців з народу, наприклад Гретхен ("Фауст") і Клерхен ("Егмонт"), Маріанна ("Вільгельм Мейстер").

Звернення до національного фольклору, чому сприяла також його прихильність до місцевого діалекту, збагатило поетичну культуру не тільки лірики самого Й.В.Гете, а й німецької лірики в цілому. Це збагатило її живим реалістичним змістом. Вірш Гете "Степова троянда" (Heidenroslein, 1771) викликав багато розмов у літературному світі про те, чи є він оригінальним, чи переробкою народної пісні. Скарби народного фольклору виховували в поеті реалістичне бачення світу, давали зразки конкретного і живого втілення дійсності.

Італійську, а пізніше англійську Гете вивчав удома з учителем. З юних років Гете подобалася французька мова, якою він володів найдосконаліше. Він вивчав її серед рухливого життя і завдяки

мові пізнав це рухливе життя. Французьку мову Гете засвоїв як рідну, без спеціальних знань, практично і в побуті. Це були роки, коли у Франкфурті-на-Майні перебувала французька армія, а в домі Гете жили французькі солдати. Гете було тоді 10 років. З метою оволодіти французькою більш досконало через багато років він їде на навчання у Страсбурзький університет. Цікавими є спостереження Гете стосовно того, як французи ставляться до своєї мови, чуючи їх з вуст іноземця. В цілому, вони намагалися бути вічливими, поблажливими до іноземців, які починають розмовляти їхньою мовою, не дозволяли собі насміхатися над помилками і сварити за те, але не терпіли прогріхів проти своєї мови. Нібито підтверджуючи вами сказане, вони повторюють його часто, але вдаючись до іншого мовного звороту, саме до того, який би слід було вжити в даному випадку, і таким чином підштовхнути розумного і уважного співрозмовника на правильний шлях. З одного боку це дає багато в мовному розвитку, хто серйозно ставиться до вивчення мови, у нього вистачає терпіння почуватися школярем, а Гете почувався в таких ситуаціях приниженим, на додаток це часто відволікало його від суті розмови і в решті решт у нього зникало бажання спілкуватися далі. Саме йому доводилося вислуховувати зауваження частіше, ніж іншим, бо він завжди намагався сказати що-небудь цікаве і хотів почути цікаву відповідь, а нерідко траплялося так, що його французька була більш пістрява, ніж мова інших іноземців. Він переймав у свій час мовні звороти і наголоси від слуг, камердинерів, стражників, старих і молодих акторів, театральних персонажів. До цього ж Гете із задоволенням слухав французьких проповідників-реформістів і з ще більшим бажанням відвідував їх церкви. Це впливало в лексичному плані на його французьку мову. Кожен освічений француз, слухаючи його, змушений був його не тільки виправляти, а й сварити і повчати, бо вживані дивні звороти заважали навіть зрозуміти загальний сенс висловлювання.

Велику роль відігравав при вивченні Гете французької мови театр. Сидячи перед чужою сценою (у 10-11 років) він стежив уважно за рухами, мімікою та інтонацією акторів, абсолютно нічого не розуміючи з усього, про що йшлося на сцені. Він отримував насолоду від жестів та звучання мови. Найважчим було

для нього зрозуміти комедію, оскільки темп мовлення був швидкий, теми стосувались переважно повсякденного життя, а його оточенням були військові в домі з відповідними темами розмов.

В бібліотеці батька підліток Гете знайшов Расіна і з захопленням декламував його п'єси на театральний манер, так, як сприймав ці п'єси його слух, і підпорядковував йому свій орган мовлення. Сама мова була для нього незрозумілою. Крім того, він знав напам'ять цілі уривки творів.

Й.В.Гете вважався, і так воно було, людиною здібною та обдарованою від Бога. Він умів гарно, переконливо і багато говорити та викладати свої думки. Він легко засвоював звучання та ритм мови, рухи, акцент, інтонацію. Знання латини, наприклад, допомагало йому при вивченні як французької, так і італійської.

Є відомим вислів Й.В.Гете про те, що хто не знає іноземну мову, не знає нічого про свою власну. Для нього знання іноземних мов було принциповим. Різноманітність рідної мови Й.В.Гете як автора свідчить про це переконливо.

Знаходимо у Й.В.Гете цікаву думку про те, яку роль він відводить перекладачеві іноземної мови. З Корана він взяв такі слова: "Бог дав кожному народу пророка з його власною мовою", тобто з власною мовою певного народу. "Перекладач є пророком для свого народу" [Unselde 1988: 70]. Він повинен, на думку Гете, знати духовні особливості чужого народу, його почуття, підсвідомо розуміючи існуючу різницю між образом мислення різних людей. З іншого боку, необхідно спиратися при перекладі на вітчизняні почуття. Тільки тоді можна сподіватися на успіх. При перекладі необхідно наближатися до неосяжного, що на перший погляд, як здається, не підлягає перекладу, і лише тоді помічаєш та виявляєш іншу націю і чужу мову. Те, що висловлюється чужою мовою, набуває, як правило, особливої привабливості чогось нового і свіжого.

У 1762-1766 роках Віланд, відомий німецький письменник, поет, перекладач, видавець початку ХІХ століття, переписав прозою двадцять одну п'єсу Шекспіра. "Сон в літню ніч" було перекладено у віршованій формі. Гете захопився тим, наскільки досконало і талановито Віланд зробив переклад. Автор перекладу зіграв роль посередника між двома геніями – англійської та німецької літератур.

Й.В.Гете використав у своїх літературних творах все багатство німецької мови, випробувавши різні віршовані розміри в поезії, чому без сумніву сприяла освіченість у галузі іноземних мов.

БІБЛІОГРАФІЯ

Goethe 1943 – J.W.Goethe. Maximen und Reflexionen // Alfred Kroener Verlag Stuttgart, 1943.

Goethe 1985 – J.W.Goethe. Dichtung u.Wahrheit // Deutscher Verlag. B.9.Muenchen, 1985.

Unselde 1988 – S.Unselde. Lektuere zwischen Lesen Insel Verlag, 1988.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Воронкова Ніна Романівна – викладач кафедри німецької філології КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: порівняльна педагогіка.

НІМЕЦЬКІ ПОСЕЛЕНЦІ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Володимир Васильчук (Київ)

Мета статті – спроба висвітлити один із періодів історії України та Німеччини, простежити аспекти взаємодії, контактування та розвитку поселення німців на території України. Також виділити хронологічний час основного поселення німецьких колоністів та показати їх вагомий внесок у розвиток держави.

The article is depicts one of the periods in Ukrainian-German history, and follows the main stages of development of German settlements and their cooperation with the native population in Ukraine's territory. The chronology and contribution made by the first German colonists to the development of Ukraine have been covered.

В історії української держави, як і в історії інших країн, можна прослідкувати багато еміграційних і іміграційних хвиль різних народів. Це пов'язано з економічним, політичним, соціальним і культурним розвитком кожної країни.

Найдавніші відомості про німців в Україні датуються кінцем X ст. ще за княгині Ольги. В XI ст. з'являються невеличкі німецькі

торговельні колонії в Києві, Володимир-Волинському, Луцьку та інших містах. У цей же період починається шлюбна дипломатія Ярослава Мудрого та інших князів – споріднення з представниками пануючих верств іноземних держав.

У XII – XV ст. німецька колонізація розгортається на Закарпатті. Перші поселенці були за походженням із північних німецьких областей Нижньої Саксонії та Фландрії.

Що стосується південної частини України, то вона завжди була не дуже заселена і мала багато вільних територій, особливо це було характерним для періоду після монголо-татарської навали. Трішки пізніше там починають з'являтися перші осередки українського козацтва. Більш активний період заселення південної України починається з 1731 р., коли за указом Анни Іоаннівни розпочате відновлення старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орел до Ізюму на Північному Дінці. Починаючи з 30-х років XVIII ст., Російська імперія ставила за мету вихід через Південь України до Чорного моря, що в перспективі означала вплив на Середземне море та вихід до океанських магістральних шляхів. Всі політичні та економічні чинники об'єктивно вимагали якнайшвидшого освоєння нових величезних просторів. У зв'язку з тим, що Росія була кріпосницькою державою, заселити такі простори селянами або вільними людьми було великою проблемою.

В другій половині XVIII ст. на історичній арені з'явилася імператриця Катерина II (уроджена німецька принцеса Софія Августа Фрідеріке Анхальт – Цербстська), яка добре розуміла необхідність заселення необжитих степів півдня України. Як представниця абсолютиської монархії, щонайперше вона поставила питання про ліквідацію Запорізької Січі, яка не вписувалась в її плани створення великої Російської імперії. Однією із причин, які спонукали її до такого кроку, була необхідність розвитку південноукраїнських територій, що дозволило б укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні.

Німецькій колонізації півдня України сприяла і внутрішня політика самої Німеччини. Серед причин, які штовхали німців переселятися до України, були: роз'єднаність німецьких територій, тяжкі податки, свавілля великих земельних магнатів, часті неврожаї, релігійні переслідування.

4 грудня 1762 року Катерина II видала маніфест про запрошення іноземних колоністів у Росію, що й поклало початок процесу масової німецької колонізації півдня України.

Ментальність будь-якого етносу не може розвиватися відокремлено від впливів народів, які примхою історії були визначені його сусідами. Але часто-густо соціально-культурні традиції перехрещувалися опосередковано завдяки війнам, міграційним хвилям та колонізаційним рухам. Територія сучасної Української держави являє собою яскравий приклад переплетіння різних етнокультурних потоків. Скіфи, готи, гуни, монголо-татари, турки та поляки перебували на українських теренах і господарями, і вигнанцями. Інші народи, залишивши яскравий слід в історії України, отримували лише образу та недовіру. Так склалося, що саме представники Німеччини наприкінці XVIII та в першій половині XIX століття стали одним з найцікавіших чинників соціально-економічного розвитку Півдня України. Історична ретроспекція щодо проблем німецького колонізаційного руху в згаданий період є квінтесенцією поданого матеріалу.

Іноземний вплив на землі Російської імперії завжди був великим. Одних приваблювала можливість збагатитися за рахунок великої бюрократичної держави, інші просто хотіли знайти там своє щастя. Нас цікавлять лише ті іноземці, які свідомо вирішили переселитися на безмежні окраїни імперії, щоб їх колонізувати і поріднитися з тією землею. Саме таким вимогам повністю відповідали німці-колоністи.

Перші офіційні контакти між германцями та західними й східними слов'янами починаються в VIII ст., за часів правління імператора Карла Великого, який доручив торгівлю з ними своїм особливим чиновникам. Економічну основу розвитку Київської Русі висвітлює арабське джерело – письменник Мохаммед бен Ісгак з VIII або початку IX ст., що пише про словянську торгівлю так: “Що торкається словянських купців, то вони привозять шкіри лисів і бобрів з окраїн Славонії і приходять до Румського (Чорного) моря”. Отже слов'яни мали тоді зорганізовану велику торгівлю, що з глибини країни вела до Чорного моря, Каспію і навіть до Ірану і обіймала цілу мережу суходільних і морських шляхів. Про те, як сильно закріпилися слов'яни в Чорноморщині,

найкраще показують такі поширені навіть між арабами назви “Слов’янська ріка” – мабуть, Дін і “Слов’янське море” – Озівське, а може, й частина Чорного. Організація такої широкої торгівлі була можливою тільки при існуванні сильної держави, що охороняла й забезпечувала вільні подорожі купців по далеких країнах. Коли ж пізніше з’явилися варяги, вони вже йшли готовими слов’янськими слідами [Холмский 1949: 12-13].

Найдавніші відомості про німців в Україні датуються кінцем X ст. Княгиня Ольга в 957 р. з великим посольством (понад 100 осіб) відвідала Константинополь, де зустрічалася з імператором Костянтином Багрянородним і де сталося непорозуміння в переговорах з різних причин, вона звертається до німецького короля – що став незабаром імператором – Оттоном I Великим. У 959 році княгиня вислала до нього посольство – просити єпископа і священників. Чомусь ця справа затрималася, бо аж 961 р. приїхав до Києва посвячений у єпископи чернець Адальберт з Тріру. Це була перша офіційна спроба поширити християнство, і княгиня вагалася, чи провести це у зв’язку з Візантією, чи з Римом. Окрім питання про надіслання християнської місії, вона також мала клопотатися про встановлення відносин “миру й дружби” з Німеччиною. В “Повісті минулих літ” повідомляється про відвідини в 986 р. Києва болгарами “віри магометанської”, “німцями з Риму” та іудеями. В добу середньовіччя реалізація економічних і політичних інтересів відбувалася за інтенсивного використання ідеологічних, тобто релігійних можливостей. Прийняття християнства у 988 р. давньоруською верхівкою було передусім результатом зовнішнього і внутрішнього соціально-економічного, політичного і культурного розвитку східного слов’янства. Воно відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, яке за правління Володимира Великого переживало переломний період історичного розвитку. Саме тоді відходив у минуле родоплемінний побут слов’ян, утверджувалися нові, прогресивні для того часу феодальні виробничі відносини й притаманні їм форми політичного і духовного життя. Завершувалося об’єднання східнослов’янських земель у складі Київської держави, стабілізувалися її зовнішні рубежі. Країна вкривалася густою мережою міст, фортець і замків, за мурами яких велась жвава торгівля, розквітали ремесла.

Починаючи з XI ст., з'являються невеличкі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимир-Волинському, Луцьку та інших містах. Важливу роль у стосунках між країнами відігравали шлюбні зв'язки. В XI ст. київська верхівка укладає кілька шлюбів з німецькими княжими родами. Так, найстарший син Ярослава Мудрого, Ізяслав мав за жінку німкеню Гертруду, онучка Ярослава Євпраксія Всеволодівна вийшла заміж за німецького імператора Генріха IV.

Споріднені зв'язки служили головною зброєю дипломатії, котра в свою чергу більш за все була направлена на охорону Києва від іноземних держав. Особливо важливі були відносини з Німеччиною: арабські письменники писали, що великий шлях, по якому "їздять руси та славяне з товарами", йшов через Краків і Прагу. В Регенсбурзі (на верхньому Дунаї) була створена особлива компанія купців під назвою "Русирієв", яка вела торгівлю з Руссю. Найбільш ходовим товаром у цій торгівлі був віск та риба. Але в Німеччині високо цінувалися також тонкі ремісницькі вироби, які надходили з Київської Русі. Монах одного з прирейнських монастирів у зібранні "Різні ремесла" перераховував країни, відомі в Європі своїми виробами, й називав на другому місці після Візантії Русь, яка славилася виготовленням різноманітних виробів з срібла з черню.

Таким чином, з римсько-німецькими імператорами – Генріхом II, Конрадом II і Генріхом III – Ярослав Мудрий перебував у дружніх зв'язках і часто обмінювався посольствами (1030-1031 і 1040-1043р.р.); обидві держави еднала спільна протипольська політика, – одночасно з тим, як він відбирав від Польщі її східне прикордоння, німці поширювали свої східні території. Крім цього, Київська Русь була в розквіті й дивилася на Німеччину як на кращого з усіх можливих союзників у протиборстві з Візантією. Північнонімецький хроніст, єпископ Адам Бременський у праці "Діяння єпископів Гамбурзької церкви" (бл. 1075р.) прямо вказував, що у цей час Київ став окрасою східної церкви і суперником Константинополя. Не випадково в скандинавських сагах Русь називали "Гардарик", тобто "країна міст". Інший єпископ Дітмар (Тітмар) Мерзебурзький у своїй хроніці свідчить, що у "великім цім місті, столиці королівства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду нечисленна сила". Міжнародне визнання отримала майстерність ювелірів. У творі німецького ченця

Теофіла (XI ст) Русь названа країною, де відкриті таємниці емалі та черні. Відомими центрами виробництва емалі були Київ, Чернігів, Галич. У Києві жили купці з багатьох країн світу. На початку XI ст. на території Київської Русі нараховувалося понад 100 міст, поява яких стала наслідком відокремлення ремесла від землеробства. Київська держава на відміну від держав Західної Європи часів раннього середньовіччя виявляла ряд ознак досить розвинутого ринкового господарства.

У XI ст. на Русі стало відчутним прагнення середніх і малих князів та бояр до сепаратизму. Перед своєю смертю (1054р.) Ярослав Мудрий заповідав своїм синам жити в злагоді. Літописець Нестор у “Повісті минулих літ” наводить ці слова великого князя: “Осе я одхожу зі світу сього. А ви, сини мої, майте між собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межи собою, то й Бог буде в вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погібнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим.” [Літопис руський за Іпатським списком 1989: 98]. Але економічне зміцнення позицій удільних князів вело до потреби виходу їх з-під політичної влади центрального князя. Такий процес розвитку феодалізму був характерний не тільки для Русі, а й для інших держав Європи.

У XII – XV ст. німецька колонізація розпочалася на Закарпатті. Перші переселенці були за походженням із північних німецьких областей Нижньої Саксонії, Фландрії й селилися в нинішніх райцентрах Берегові, Тячеві та інших населених пунктах. У XI ст. територія Берегова була першою в Закарпатті, де міцно осіли угорські феодалі. Як свідчить грамота 1098 року, землі ці належали братові угорського короля. Після його смерті вони відійшли до Ламперта – його сина, котрий і заснував місто Лампергаза (дослівно-дім Ламперта). Угорські феодалі, зацікавлені у збільшенні прибутків зі своїх володінь, запрошують сюди німецьких колоністів, передусім ремісників. У XIII ст. в місті було стільки колоністів, що це призвело до зміни його назви – Ламперсас (“сас” – саксонець). І тільки з 1507 р. місто називається вже Берегсас. Утім, і село Сасове Виноградівського району своєю назвою теж підтверджує, що воно дійсно засноване саксами.

Багато німецьких колоністів цього періоду вимерли від різних епідемій, а ті, котрі залишилися, асимілювалися з місцевими мешканцями [Зубач 1999].

Після монголо-татарської навали на запрошення галицько-волинських князів у підвладні їм землі приїзять німецькі майстри, які сприяють відбудові міст, розвитку ремесла і торгівлі. За експансії Литви та Польщі на українські землі німецька колонізація посилюється. Цьому сприяють різні пільги й магдебурзьке право, що їх надавали німцям литовські князі й польські королі. Найперші книжки, надруковані кирилицею, серед цілого слов'янства були українські. Перший друкар українських книжок – Швайпольт Фіоль – був родом німець, походив із Нейштадта в Франконії. В 1489 р. в Кракові Фіоль приступив до друку найперших українських книжок. Майстер, який за вказівками Фіоля виготовив йому потрібний шрифт, був теж німець – Рудольф Борсдорф з Брунсвіка, що жив у Кракові. Першими видрукowanими кирилицею книжками були “Октоїх” та “Часословець” в 1491 р. Крім цього, Фіоль надрукував ще дві книжки: “Тріодь пісну” та “Тріодь цвітну” [Огієнко 1994: 40-41].

Окремі українські міста опиняються під орудою німців. Так, у Львові вони відтіснили місцеве самоуправління та судочинство. Німецька мова стає офіційною в міській управі, нею правлять служби в костьолах. Першим католицьким єпископом Львова був німець. Вплив німецьких колоністів у XIV – XVI ст. був такий великий, що війтами й членами управи обираються німці. З'являються цілі вулиці, слободи, заселені іноземними лікарями, ювелірами, аптекарями, інженерами та іншими фахівцями. В XVI ст. при Івані Грозному в Москві була заснована Німецька слобода, яка в період правління Петра I нараховувала більше трьох тисяч іноземних громадян. Вони підтримували зв'язки з рідними країнами і про світові події дізнавалися раніше, ніж в царському дворі. У 1697 р. 25-річний Петро I (з делегацією, яка нараховувала 250 чоловік) побачив Західну Європу, про яку йому розповідали друзі та знайомі з Німецької слободи. По завершенню навчання в Кьонігсберзі його вчитель – брандербурзький фахівець полковник фон Штернфельд – вручив йому атестат-свідцтво майстра-артилериста та висловив велику повагу до його успіхів. У 1698 р. цар найняв 900 різних іноземних майстрів та витратив

на це закордонне відрядження 2,5 млн. рублів. Ці 18 місяців перебування в Європі сприяли подальшому зближенню з Німеччиною та іншими державами.

Новий період заселення Південної України починається з 1731 р., коли за указом Анни Іоаннівни розпочате відновлення старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орел до Ізюма на Північному Дінці (285 км.). Під прикриттям цієї лінії укріплень та військових поселень відбулося заселення земель на південь. Щороку в її будівництві брали участь 25 тис. козаків та 10 тис. селян (зі своїми харчами та знаряддям). Систематичне заселення далі розвивалося особливо після остаточного приєднання Запоріжжя в 1733 р. і встановлення нового південного кордону з Туреччиною в 1740 р. З другої половини XVIII ст. починається новий, масовий етап німецької колонізації України [Грушевський 1992: 223; Stumpp 1991: 25; Kappeler 1994: 93; Doroschenko 1994: 299; Ефрона 1983: 494-511].

Які ж історичні події передували цьому колонізаційному потокові? У другій половині XVIII ст. імператриця Катерина II (уроджена німецька принцеса Софія Августа Фрідеріке Анхальт-Цербстська) почувала себе вже досить могутньою господинею на українських територіях. Не секрет, що Російська імперія того часу була чи не найбільшою колоніальною державою. Однією з головних причин переселенської політики, започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння придбаних територій. На відміну від Єлизавети, яка запрошувала сербів, хорватів, чорногорців, валахів і створювала військово-землеробські поселення, Катерина II як послідовниця вчень фізіократів та меркантилістів зробила наголос на німецьких цивільних переселенців, що були відомі всій Європі як міцні сільські господарі. Другою причиною, що змусила розпочати переселенський рух, була необхідність протидії українському сепаратизму. Це було своєрідним вирішенням українського питання. Третя причина була тісно пов'язана з першою: господарчий розвиток південноукраїнських територій дозволив би укріпити південні кордони у військово-політичному відношенні.

І останнє, на що треба звернути увагу, розглядаючи питання, що саме штовхнуло Катерину II шукати переселенців на стороні, – це низький рівень заселеності великих територій Російських

імперії та існуюча кріпосна залежність сільськогосподарського населення, яка не дозволяла вільний вихід селян на нові території.

Що стосується чинників, які сприяли переселенню німців на територію України, зокрема, треба на перше місце поставити групу політичних причин: роз'єднаність німецьких територій, гніт володарів німецьких земель, служба в армії, ворожі окупації, військові побори та податки; на друге місце виходять причини економічного плану: свавілля великих земельних магнатів, нестача землі, часті неврожаї, великі податки. Третьою причиною були релігійні переслідування.

Перший указ, яким імператриця закликала німців селитися в Росії разом з усякими чужинцями, був виданий 4 грудня 1762 р. Цей заклик, однак, був ще настільки незрозумілим, що 22 липня 1763 р. був виданий новий указ із всілякими поясненнями, подробицями та доповненнями. За тими пунктами всім чужоземцям дозволено було прибути в Росію, вибрати собі без грошей землю й оселитися колоніями. Коли в кого не було своїх достатків на подорож, то таким переселенцям повинні були допомагати російські місії й резиденти, щоб їх родини й господарства везли й харчували в дорозі на казенні гроші. У справах своєї віри їм надано було повну волю. На 30 років колоністів було увільнено від будь-яких податків, їм було надано безвідсоткову грошову позику для будівлі хат, купівлі коней, возів, плугів, знарядь для ремесла з тим, що через 10 років повернуть позичену суму до скарбниці третинами. Всім колоністам було дозволено мати свій суд.

Всі пільги були обіцяні самим переселенцям, а також їх нащадкам, і тільки після 30 років перебування в Росії вони повинні були відбувати звичайну земську службу й повинності. Від найтяжчої в ті часи повинності – рекрутської – вони були звільнені навіки [Павленко 1913: 52-53].

Незважаючи на великі привілеї, які імператорський двір обіцяв переселенцям, найбільш неузгодженими залишилися питання обліку земель, які повинні були відійти до колоністів. Ось чому з початку колонізації, за який ми беремо період з 1764 р. і по 1770 р., на території сучасної України були засновані лише 6 колоній переселенців з Франкфурта-на Майні. У цей період німецькі поселення з'явилися лише у Чернігівській губернії, тобто досить

далеко від земель, які пізніше підпадали під масову німецьку колонізацію. Крім того, влітку 1770р. в маєтку Вишеньки (тієї ж Чернігівської губернії) була заснована колонія німців, прихильників секти вальденсів, яка отримала назву колонії Радичів. На політичній мапі України, особливо в причорноморських та західних землях стали з'являтися нові назви: Найфельд, Страсбург, Цюріхталь, Рорбах, Клейнендорф, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кронсвейде, Шенгорст тощо [Клаус 1869: 32].

Що стосується південноукраїнських земель, то перша німецька колонія Альт-Данцин виникла на цих територіях у 1787 р. під Єлисаветградом (Кіровоград). Заснували її німецькі колоністи, яких привіз з Пруссії урядовий комісар Георг Траппе. Але, як свідчать матеріали ревізії, більшість із тих колоністів була набрана з маргінальних елементів німецького суспільства (люмпени, розбишаки, жебраки). Все це призвело до того, що більшість із тих колоністів порозбігалися світ за очі [Павленко 1913: 55-56].

Чи не найважливіше місце в історії німецької колонізації південноукраїнських земель належить німцям-менонітам, прихильникам анабаптистського вчення. Але на відміну від “комуністичних” поглядів анабаптистів, общини менонітів виступали за збереження й зміцнення приватної власності. Історія виховала в цих релігійних вигнанцях велику працездатність та згуртованість. До речі, самі такі якості, разом із прагненням до конфесійної самоізоляції, були дуже вигідні російським урядовим колам, які були зацікавлені в соціально-індеферентних, але дуже працьовитих поселенцях.

Заклик російської імператриці щодо переселення та освоєння північночорноморських земель знайшов найсприятливіший ґрунт серед представників згаданої конфесії. На початку 1789 р. 228 родин німців-менонітів виїхали на південноукраїнські землі. Через своїх депутатів вони уклали спеціальний договір з російським урядом. Згідно цього договору вони отримали такі пільги: вільне віросповідання, десятирічну пільгу щодо податків, звільнення від військової служби та інших повинностей, пов'язаних з армією. Крім того, вони були забезпечені транспортом до місця призначення, їм видали грошові суми на переїзд та харчування,

позику – 500 рублів. На родину, насіння для посівів, ліс для будівництва. Меноніти отримали також права мати фабрики, займатися торгівлею, вступати в гільдії та цехи, на кожен родину відрізали 65 десятин землі.

Землі їм були надані на території сучасної Запорізької області на правому березі Дніпра з островом Хортиця. Саме там були засновані перші 8 німецьких колоній із 1793 до 1796 рр. Ще 118 німецько-менонітських родин оселилися на південноукраїнських територіях згідно тих же умов. Але, незважаючи на всі пільги, становище менонітів у перші роки колонізації було досить важким, головним чином через особливості клімату та ґрунтів нової місцевості, адже в Західній Пруссії німці-меноніти воювали з болотами та будували дамби, щоб зупинити наступ моря, а в Україні їм треба було протидіяти посухам, обробляти важкі українські чорноземи та вирішувати проблеми гострої нестачі лісів. За тих умов на перше місце вийшли працелюбність та самовідданість нових поселенців. Ось що писав один із інспекторів Опікунських органів: “ Меноніти майже всі взагалі в домашньому житті – порядні та охайні, в моральному – тверезі та чесні, а в домогосподарстві – старанні та ретельні” [Багалеї 1889: 89].

У зв'язку з важким становищем перших поселенців російська сторона пішла на подальші поступки: німців-менонітів почали поселяти і на інших територіях, не вимагали повернення виданих грошей, а позичені гроші повертали на потреби Новоросійської колонізації. Таким чином, німецькі меноніти отримали виключні привілеї. Все це, в поєднанні з особистими якостями німецьких колоністів, дозволило їм у згаданий період досягти великих успіхів та добробуту.

Треба підкреслити, що в період із 1770 до 1800 рр. на території України з'явилися 16 нових німецьких колоній, одна – на території сучасної Полтавської області, дві – в межах Херсонської, Миколаївської областей, 13 – на території Запорізької і Дніпропетровської областей. У 1803 р. під Одесою німцями була заснована колонія Марієнталь, а вже у 1804 р. поблизу Одеси з'явилися 5 колоній, неподалік від Херсону – 3 колонії. Німецьким колоністам, які оселялися поблизу Одеси та Херсона, були надані великі земельні площі. Ця хвиля колонізації йшла за інших умов. Міністр внутрішніх справ, розглянувши всю справу колонізації

земель німцями, подав імператору доповідь, в якій пояснив всі хиби колонізації українських територій німцями на підставі Маніфесту Катерини II і неодмінну потребу деяких обмежень для нових переселенців. У 1804 р. (а потім у 1806 р.) вийшли нові закони, якими були скасовані деякі пільги, деякі змінені, а разом з тим були надані й нові пільги саме для поселенців Новоросії [Павленко 1913: 58].

У переселенці кликали вже не всіх, хто хотів, а тільки людей сімейних, господарів, хліборобів, садівників, ремісників та їм подібних, вишукували таких, щоб вони взялися розвести по херсонських та катеринославських пасовиськах тонкорунних овець. Комісарів, щоб набирати переселенців, уже не посилали, а тільки оголошували відомості про вільні землі й умови переселення на них. Нові правила вимагали, щоб поселенці їхали разом по 20-30 родин і щоб кожна родина мала майна не менше, як на 300 гульденів. Після смерті Катерини II (1796 р.) 4 березня 1797 р. при Сенаті була створена Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домоводства. Як люто не любив свою матір Павло I, але політику заохочування іноземців до переселення на вільні території держави проводив і далі. Уряд і далі надавав колоністам привілеї – значні земельні ділянки, асигнування з державної скарбниці для початку господарської діяльності, звільнення на декілька десятків років від сплати податків та виконання повинностей.

Українські землі – регіони у складі Російської Імперії зазнали значних адміністративних змін в 1796 р., коли ліквідовувалися намісництва та утворювалися губернії, та в 1802 р., коли їх було перетворено в генерал – гебернаторства. Влада не рахувалася з історичними особливостями земель – регіонів і традиційним способом життя, до якого звикли люди. Розмежування територіальних одиниць провадилося за схемою, прийнятою в центральних російських губерніях. Історичні землі-регіони – Правобережжя, Лівобережжя, Слобідська, Південна або Степова Україна з кінця XVIII ст. поступово були реформовані, їхні назви зникли з офіційного вживання. Конкретні зміни відбувалися таким чином: створені за Катерини II лівобережні намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське були в 1796 р. ліквідовані й утворені губернії – Слобідсько-Українська (1835 р.

перейменована на Харківську) та Малоросійська (в 1802 р. поділена на Чернігівську та Полтавську губернії). З цих лівобережних адміністративних одиниць 1835 р. утворено генерал-губернаторство, яке проіснувало до 1856 р. Катеринославське намісництво було перетворене на Новоросійську губернію, яку 1802 р. розділили на Миколаївську (з 1803 р. Херсонську), Таврійську та Катеринославську губернію, з них було утворено Новорійське генерал-губернаторство. На Правобережній Україні та Волині після приєднання до Російської імперії були також утворені намісництва, які 1797 р. були переіменовані в Київську, Волинську та Подільську губернії, а в 1802 р. були об'єднані в одне генерал-губернаторство.

Українські землі в складі Австрії також зазнали змін: вони були об'єднані в одне адміністративно-територіальне утворення – Королівство Галичини і Лодомерії, що за австрійською системою поділу означало Галицько-Волинське князівство. “Королівство” з центром у м.Львів поділялося на 12 округів (дистриктів): Золочівській, Тернопільській, Львівській, Чортківській, Жовківській, Бережанській, Коломийській, Станіславській, Стрийській, Самбірській, Сяноцькій, Перемишльській. Окремим округом до нього входила Буковина з центром у м.Чернівці. Автономній частині імперії – Угорському королівству – підпорядковувалася Закарпатська Україна. Її територія поділялася на чотири адміністративно-територіальні утворення – “жупи”: Ужанський, Березький, Угочарський та Мараморський. Адміністративну, судову, фінансову, військову та інші владні функції здійснювали через Будапешт жупани, що призначалися австрійським імператором.

Внутрішня політика не тільки російського самодержавства була спрямована на повну інкорпорацію, тобто включення України, її багатств до складу європейських імперій, держав.

Для найкращого управління південноукраїнських колоністів, які знаходилися в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, 6 квітня 1800 р. була створена контора опікунства новоросійських іноземних поселенців, яка підкорялася Експедиції державного господарства.

Вже в 1810 р. Російський уряд заборонив місіям видавати будь-яку допомогу на переселення, а в 1819 р. припинилося запрошення

іноземних громадян для колонізації вільних земель. Російський уряд заборонив своїм представникам за кордоном видавати паспорти особам, які виявляють бажання поселитись у Росії [Велицин 1893: 49].

Революційні рухи в Європі дуже впливали на українську суспільну думку. Серед інших причин це було пов'язано з перебуванням на службі у столиці імперії значної громади українців, яка спілкувалась з іноземцями, мала доступ до документів імперії та до часописів інших держав. Наполеонівська кампанія поглибила суперечності між державою та суспільством і зумовила ріст опозиційних настроїв до кріпосницьких порядків.

Вважається, що ідеологія Просвітництва і новий, європейський стиль життя вплинули на українське суспільство, зокрема спричинили появу масонських лож і різних таємних товариств. У 1818 -1819 рр. масонські ложі виникають у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Метою масонів було об'єднання всіх народів світу в розумне суспільство.

Незважаючи на це, в період 1800 – 1850 рр. загальна кількість німецьких колоній, заснованих на території України, становила 175.

Разом з колоніями німців-менонітів з'явилися німецькі колонії, представники яких сповідували інші відгалуження християнської релігії. Так, в 1822 – 1833рр. поблизу Маріуполя були засновані чотири менонітських, а також одинадцять лютеранських і п'ять католицьких колоній. Із 1823 до 1842рр. там виникли ще 12 колоній евагелістів-лютеранців [Кулинич 1990: 21]. У 1817 р. з Вюртембурга на узбережжя Чорного моря переселилися колоністи, які створили секту /штунде/. Цікаво те, що саме ця секта знайшла найбільше послідовників серед ненімецького населення Півдня України.

У першій половині XIX ст. колонізаційний рух набув нового якісного змісту. Від великих колоній почали відокремлюватися “дочірні” поселення. Уряд розселяв прибуле населення і відводив останнім нові землі на вже відомих пільгових умовах. Цей процес продовжувався до 1842 р.

Після 1842 р. уряд припинив надання пільгових казенних наділів колоніям, які знову засновувалися. Лише двом із них, у Маріупольському повіті – Дармштадт і Марієнфельд – у 1843 р.

був відведений казенний наділ за надзвичайно виняткових обставин. У тому році відбулося одруження спадкоємця престолу, майбутнього російського імператора Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадською, майбутньою царицею Марією Олександрівною. Наречена попросила в свого нареченого дозволу поселити на Півдні України, на казенному земельному наділі, кілька відомих їй селянських сімей з герцогства Гессен-Дармштадського. Олександр виконав бажання принцеси [Кулинич 1990: 21].

Завдяки сильній підтримці Російського уряду німецькі колонії змогли укріпитися й зміцніти на нових землях. У 1845 р. німецьких поселенців в Україні було близько 100 тисяч чоловік. Найбільш вдалою треба визнати колонізацію німців-менонітів тому, що їх колонії перебували в найбільш привабливому стані. Важливу роль відіграли дві обставини: по-перше, вони були зразковими сільськими господарями і в себе на Батьківщині; по-друге, переселялися тільки заможні сімейні люди з майном і навіть з худобою.

Зрозуміло, що переважна більшість німецьких колоній з'явилась саме на Півдні України, який наприкінці XVIII на початку XIX ст. являв собою степову зону з досить обмеженим населенням. Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, німецькі колоністи почали господарське освоєння регіону. На думку уряду, головними галузями використання продуктивного потенціалу переселенців повинні були стати землеробство та тваринництво. З одного боку, величезні земельні площі та благодатні чорноземи створювали всі умови для успішного розвитку сільського господарства, з іншого боку – нерозвинута інфраструктура, дефіцит води, низький стартовий рівень розвитку німецьких господарств не дозволили на першому етапі підняти сільське господарство до європейського зразка. В перші роки основою господарської діяльності в німецьких колоніях України було екстенсивне тваринництво, посіви зернових культур використовували лише для безпосередніх потреб. Обмеженість земельних площ у зв'язку з притоком населення з року в рік почала впливати на розміри пасовищ. Посилення розорювання землі також призвело до переходу інтенсивних методів ведення тваринництва.

Що стосується землеробства, німецькі колоністи принесли в Україну так звану чотирьохпільну систему обробітку землі: 1-ий рік – чорний пар; 2-ий – саджали ячмінь; 3-ій – ярову пшеницю; 4-ий – озиме жито. Цей спосіб був використаний вперше в 1818 р. в колоніях менонітів і зарекомендував себе як найбільш продуктивний в умовах південноукраїнських степів. Для обробки землі німці-поселенці використовували плуги фабричного виробництва. Але ці плуги не завжди могли підняти цілинні землі. Почали використовувати важкий український плуг, яким знімали перший шар землі, а німецьким працювали далі. В подальшому на основі німецького та українського плугів був розроблений новий плуг, який використовували в тих умовах.

Серед культур, які колоністи вирощували на своїх полях у згаданий період, на першому місці було жито, далі йшли ячмінь, овес, ярова пшениця. Саме колоністи масово завезли в Україну таку культуру, як картопля. Невдовзі картоплю почали вирощувати не лише колоністи, але й місцеве населення, яке перейняло цей досвід саме від переселенців. Крім землеробства, в якому колоністи досягли великих результатів, вони посилено займалися садівництвом. Згідно урядових інструкцій кожному колоністу відводилась земля під сади та окремо для всієї колонії – наділ для громадських плантацій. Незважаючи на недорозвинутість такої галузі, як бджільництво, німецькі колоністи досить вдало започаткували його в своїх поселеннях.

Безумовно, не всі плани російського уряду стосовно цивілізованої колонізації українських земель виправдали себе. В першу чергу через загальну економічну відсталість Російської імперії та через кріпосницькі умови соціального життя в країні німецькі колонії опинилися в економічно ізольованому становищі. В зазначений період домінував натуральний характер ведення господарства. Але рік за роком розвиток сільського господарства в поселеннях колоністів набував товарного вигляду, товарна пшениця поступово витісняла м'ясо-молочне тваринництво та тонкорунне вівчарство.

Що стосується соціально-побутових умов життя та культурних взаємозв'язків між німецькими колоністами та місцевим населенням, потрібно відзначити, що в першій половині XIX ст.

німецькі колонії були досить ізольованими через різницю мовних, конфесійних та культурних традицій.

Побут німецьких колоністів завжди викликав як позитивні, так і негативні відгуки. Ось як писав один із сучасників: “Колонії побудовані на рівних площинах серед степу, кожна колонія являє собою одну або дві вулиці з ряду струнко розташованих будівель... між будівлями розведені садки. Будинки нові і під одним дахом знаходяться: житло господаря, конюшня та клуня... скрізь чистота і порядок, стіни побілені, дахи міцні, паркан пофарбований”. Колоністи будували свої хати великими, просторими, у декілька кімнат, заможні колоністи – з цегли, а колоністи з середнім достатком ставили хати саманні. Покоління колоністів, які виростили на новій Батьківщині, досить органічно сприймали деякі елементи українського життя. Влітку одягали костюми європейські, а взимку – верхній український одяг. Господині іноді готували український борщ, надавали перевагу житньому хлібу.

Розглядаючи діяльність німецьких колоністів у згаданий період, можна з певністю стверджувати, що переселенська політика, яку розпочала Катерина II, виправдала себе. На Півдні України була створена мережа життєздатних колоній, жителі яких не тільки модернізували деякі методи обробки землі, удосконалили сільськогосподарське знаряддя, будували колодязі та налагоджували систему зрошення пасовищ і сінокосів. Завдяки колонізації були економічно укріплені південні кордони Російської імперії. В цілому вирішувалося завдання втягнення великих земельних просторів України у господарський обіг. Незважаючи на те, що німецькі переселенці ніколи не становили етнічної більшості на Півдні України і в процентному відношенні завжди займали місце серед національних меншин, вони справили суттєвий вплив на соціальне, економічне та духовне життя регіону. В сфері агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід з українськими традиціями, що в свою чергу призвело до інтенсифікації розвитку господарства [Центральний державний історичний архів України]

Можна погодитися з деякими дослідниками, що стійка культурна традиція, носіями якої виступали німецькі колоністи, призвела до того, що у нових кліматичних та ландшафтних умовах вони намагалися зберегти свою культуру, що найбільш чітко

прослідковується в етнографічному образі колоніста. Поряд з утвердженням нового для південно-українських земель типу селянського подвір'я, німецьким переселенцям вдалося зберегти німецькі побутові традиції, притаманні для Німеччини XVIII ст. У духовному житті німецьких колоністів, в організації самих німецьких поселень величезну роль відігравала релігія і церква. Згідно конфесійної приналежності проходила межа і серед самих поселенців, у числі яких переважали лютерани та католики. Саме переселенці з німецьких держав стали піонерами, а інколи й місіонерами цих конфесій на Півдні України, створивши релігійні громади та культові споруди.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що, беручи до уваги високопродуктивну організацію сільського господарства в колоніях, німецькі поселенці зробили не лише вагомий внесок у розвиток продуктивних сил регіону, в створення його інфраструктури, а, незважаючи на певну внутрішню з погляду побуту і традицій консервативність, ще й суттєво вплинули на етнокультурну та конфесійну мозаїку південно-українських земель [Hauptstaats archiv Stuttgart].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Холмський І. Історія України.-Мюнхен, 1949.-С. 12-13;
2. Літопис руський за Іпатським списком, – К., 1989.-С.98;
3. Зубач В. Німецькі колоністи в Закарпатті//День.-1999.-5 березня;
4. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С.40-41;
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: 11т., 12кн.-К.,1992-т.2.-С.223; Karl Stumm. Die Auswanderung aus Deutschland nach RuЯland in den Jahren 1763 bis 1862.- 1991.- S.-25; Andreas Kappeler. Kleine Geschichte der Ukraine.-München: Beck, 1994.- S. 93; Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland.-München: Ukrainische Freie Universitdt, 1994.-299s.; Енциклопедичний словник. С.- Петербург: І.А. Ефрона, 1983.- т.16.-С.494-511;
6. Павленко С. Чи бути чорноморській Німеччині?- Золотоноша: Лепського і Вурмана, влас.буд., 1913.- С.52-53;
7. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России.- Санкт-Петербург: В.Нусвальта, 1869.-С.32;
8. Павленко С. Вказана праця.- С.55-56;
9. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры.-К.: Корака-Новицкого, 1889.-С.89;
10. Павленко С. Вказана праця.- С.58;
11. Велицин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России.-С.- Петербург: Товарищество Общественная Польза, 1893. -С.49;

12. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні /60-ті роки XVIII ст.-1917р./ // Укр.істор.журн. – 1990.- №9.- С.21;
13. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні /60-ті роки XVIII ст.-1917р./ // Укр.істор.журн. – 1990.- №9.- С.21;
14. Центральний державний історичний архів України у м.Києві.-Ф.59.- Оп.1, Ф.128.- Оп.1, Ф.442.- Оп.155. Центральний державний історичний архів України.- Ф.442.-Оп.618, Оп.694.
15. Hauptstaatsarchiv Stuttgart.- Bestand: A.211.-Film Вь 700;

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Васильчук Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету німецької мови Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: історія України, всесвітня історія культури.

СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ СУБСТИТУЦІЇ КОМПОНЕНТІВ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Микола Гамзюк (Київ)

Стаття присвячена аналізу одного з шляхів вторинного фразотворчого процесу – заміні компонентів фразеологічних одиниць. Субституція може бути повною, тобто міняються як слова, так і синтаксичні конструкції, частковою, коли замінюється який-небудь один із зазначених компонентів. Семантика похідної одиниці залежить від семантичних властивостей компонентів, які виступають заміниками.

The article is devoted to the analysis of one of the secondary phrase-building processes, namely – phraseological units components' substitution. The substitution can be full, when words alongside with syntactical constructions are changed, and partial, when one of the above-mentioned components is changed. Semantics of a derivative unit depends on the semantic properties of the substitute components.

Схильність до структурно-семантичних змін стійких мікротекстів закладена у словному характері компонентів фразеологізмів та у конструктивності їхньої форми і семантики. Нарізнооформленість фразеологізмів дозволяє модифікувати як їхній план вираження, так і план змісту. Метою структурно-

семантичних трансформацій є утворення нових відтінків значення, наближення фразеологізмів до ситуації, посилення чи послаблення інтенсивності вираження емоцій, зміна оцінки (утворення антонімічних фразеологічних одиниць) [Иванникова 1966: 126; Fleischer 1997: 169, 210].

Відносно систематизації різновидів структурно-семантичних змін ми вважаємо найбільш об'єктивною і послідовною точку зору тих дослідників, котрі основним критерієм розрізнення типів видозмін вважають збереження чи зміну кількості компонентів синтаксичної структури базового фразеологізму [Шадрин 1976: 163-166]. В залежності від зазначеного критерію виділяється три групи видозмін. Першу складають трансформації, які пов'язані із заміною окремих компонентів синтаксичної структури словами чи словосполученнями вільного вжитку при збереженні кількісного складу членів речення базової синтаксичної структури. Ці видозміни мають декілька різновидів: а) субституцію лексичних компонентів на тлі стабільності граматичних властивостей; б) заміну граматичних властивостей на фоні стабільного лексичного складу; в) змінювання і лексики, і граматики. Друга група являє собою скорочення базової синтаксичної структури. До третьої групи належать зміни, пов'язані із розширенням базової синтаксичної структури. У статті будуть розглянуті лише зміни першої групи.

СУБСТИТУЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ

Стійкий мікротекст, який являє собою поєднання синтаксичної структури і її певного лексичного наповнення, може служити базою для утворення нової фразеологічної одиниці шляхом цілеспрямованої заміни одного, декількох чи всіх лексичних компонентів базової одиниці [Білоноженко, Гнатюк 1989: 10]. Субституцію лексичних компонентів базового фразеологізму можна розглядати з кількісної і якісної точок зору.

Розглянемо якісні зміни. Новий фразеологізм може виникати шляхом заміни як повнозначних, так і службових компонентів базової одиниці. Заміна службових частин мови не призводить, як правило, до семантичних змін. Вони вказують на граматичні відносини у перемінному висловлюванні і при стабілізації фрази втрачають свою роль, тобто їхня слівність наближається до нуля. Проте, будучи словами і маючи у своєму складі певні звуки, вони

можуть впливати на збільшення інтенсивності вираження емоцій за рахунок алітерації чи асонансу. Так, фразеологічна одиниця *Wurst um Wurst* виникла на початку XVI століття і мала значення „Wie du mir, so ich dir”, в основі її була традиція пригощати рідних ковбасою і м'ясом після забою скотини. Давалася приблизно така ж кількість м'яса, яку вони отримували свого часу від них [Ro: 1449]. У словниках Й. Кампе та М. Гейне зафіксована наявність двох форм вираження значення: *Wurst um Wurst* і *Wurst wider Wurst* [Campe т.5: 797; Heyne13 т.3: 1414]. Сучасні словники вказують лише останню форму цього фразеологізму при збереженні предметно-логічного значення [Du: 2909]. Особливістю останнього варіанту є алітераційний повтор звука [v], що збільшує інтенсивність емотивності і є додатковим фактором збільшення інтенсивності емотивного компонента фразеологізму.

Слівність повнозначних частин мови ближча до одиниці, тому їхня заміна у складі стійких фраз сприяє різним модифікаціям значення вихідної одиниці. У лінгвістиці існує декілька точок зору відносно принципу заміни лексичних компонентів у складі базового фразеологізму. О.В.Кунін кваліфікує це явище як лексичні заміни компонентів фразеологічної одиниці словами заміниками, які не зв'язані з ними семантично [Кунін 1977: 7]. В.М.Мокиєнко вважає, що семантична тотожність у галузі фразеології має свою специфіку. Її треба розуміти ширше, ніж просте входження у конкретну тематичну групу. Узагальнений характер фразеологічного використання слова, ослаблення його номінативних функцій і підвищення його емотивності є причиною розширеного розуміння тематичної однорідності при лексичній субституції [Мокиєнко 1980: 27-28]. Враховуючи характер семантичної перебудови лексичних компонентів, які були розглянуті нами у попередньому розділі при аналізі нав'язування відносин тотожності нетотожним словам, остання точка зору є більш переконливою.

Проте у залежності від модифікації емотивності слова для субституції можуть підбиратися за різними критеріями:

1. Відносин синонімії, тобто наявності загальних видових і родових сем, напр.: *Kein Gedanke!* > *Keine Idee!* [Rц: 462]. ?.Рьоріх вказує, що похідна одиниця виражає емоцію більш інтенсивно, на що, на нашу думку, вплинуло скорочення протяжності фразеологізму.

2. Родової співвіднесеності. (Наявності загальних родових сем), напр.: *Hast du Worte?* – „Ausdruck höchsten Erstaunens” [Du: 2902] > *Hast du Töne?* – „Ausruf des Erstaunens” [Du: 2601]. У наведеному прикладі була зменшена інтенсивність емотивного компонента. *Potz sieben!* > *Potz Tausend!* [Campe т.3: 725]. У цьому випадку інтенсивність у результаті субституції була збільшена, оскільки тисяча виражає більшу кількість, навіть при втраті номінації точної кількості предметів.

3. Антонімії, напр.: *In Gottes Namen* – “Вираз згоди, що дається охоче” [НУФС -: 926] > *In Teufels Namen* – “Вираз згоди, що дається неохоче” [НУФС -: 244]. Заміною компонента на антонімічний досягається зміна оцінності базового фразеологізму з позитивної на негативну. Відзначимо, що антоніми мають загальну родову сему.

4. Похідності, напр.: *Ja, Kuchen!* > *Ja, Pustekuchen!* [Du: 2061]. У цьому випадку фразеологізм також виражає більшу інтенсивність емоції [Ro: 752].

5. Звукової подібності, напр.: *O du mein Heiland!* > *O du mein Heimatland!* [Кь: 133]. Одна з назв Бога була замінена на співзвучне слово.

6. За допомогою субституції лексичних компонентів на основі єдності категоріальних сем можливим є перехід у фразеологізми професійних виразів, напр.: *aus zweiter Hand kaufen* > *aus zweiter Hand heiraten* „eine verwitwete oder geschiedene Person heiraten” [Кь : 325]. Субституція відбулася внаслідок порівняння ситуацій купівлі і одруження. Перенесення обсягу поняття з товару на людину сприяло дезактуалізації частини предметно-логічних сем і актуалізації сем потенційних „низька вартість”, „зневажливе ставлення”, що входять у похідної одиниці до основних сем.

За кількісними показниками субституція лексичних компонентів може бути різною: від мінімальної, коли замінюється одна одиниця, до максимальної, коли замінюються всі компоненти, напр.: *Wurst wider Wurst!* > *Kuchen gegen Kuchen!* [Wan т.2: 1657]. Ступінь субституції залежить від кількості одиниць, що замінюються: чим більший лексичний склад базової одиниці, тим більша частина компонентів може бути замінена. На базі однієї базової фразеологічної одиниці шляхом заміни різної кількості слів може виникнути декілька похідних фразеологізмів, напр.: *Da haben wir die Bescherung!* [WdG: 540] >

Jetzt haben wir die Bescherung! [WdG: 540];
Jetzt haben wir den Salat! [Du: 2209];
Da haben wir den Salat! [Du: 2209];
Da haben wir den Pastete! [Rц: 712];
Da liegt die ganze Bescherung! [Du: 360];
Da liegt die ganze Pastete! [Rц: 117].

Заміною деяких лексичних компонентів досягається явище евфемізації та дисфемізації, зміни функціонально-стилістичної приналежності фразеологізму.

Евфемізація може мати поверхневий та глибинний характер [Бердова 1981 : 107]. Поверхнева евфемізація полягає у заміні грубих слів на співзвучне, що не має зниженої стильової маркованості, напр.: *Das ist alles ScheiЯе! > Das ist alles Scheibe!* [Rц: 808]. Глибока евфемізація досягається шляхом заміни грубих слів словами різних прошарків лексики, які знаходяться вище від грубої, напр.: *Du kannst mich im Arsch haben > Du kannst mich im Hintern haben* [Rц: 321]. З наведених прикладів видно, що поверхнева евфемізація досягається ототожненням непорівнюваних слів на основі схожості форми, а при глибинній ототожненні відбувається на основі видо-родових відносин. Глибока евфемізація може “поглиблюватися” шляхом заміни не тільки грубих слів, але й інших компонентів, напр.:

Du kannst mich am Arsch lecken! >
Du kannst mich am Abend besuchen!;
Du kannst mir am Abend begegnen!;
Du kannst mich am Abend treffen!;
Du kannst mich als Briefmarke betrachten!;
Leck mich am Arsch > КЪЯ mir den Ellenbogen! [Rц: 62].

Останні два приклади субституції можна розглядати як евфемістичний опис, оскільки, щоб наклеїти поштову марку, її треба лизнути.

Поряд з евфемізацією при заміні компонентів базового фразеологізму має місце явище дисфемізації, погіршення значення вихідної одиниці, коли нейтральні у емотивному відношенні слова замінюються на грубі, напр.: *Halt den Mund! > Halt die Fresse!* [SW: 397]. Дисфемізація відбувається на основі тільки видо-родових відносин між словами.

Заміна грубих слів на нейтральні сприяє зменшенню інтенсивності вираження емоцій у похідних одиницях, оскільки

базове предметно-логічне значення не зазнає суттєвих, повних змін навіть у випадку повної заміни лексичних компонентів. При дисфемізації відбувається збільшення інтенсивності емотивного компонента значення, оскільки грубі слова є носіями не тільки зниженого функціонально-стилістичного значення, але й негативної емотивної маркованості.

Заміна застарілих слів сприяє поновленню мотивації виразу і модифікації значення. Вона також відбувається на основі фонетичної схожості компонентів, або на основі тотожності, коли застаріле слово замінюється сучасним. При цьому досягається різний ефект семантичних модифікацій похідних фразеологізмів у порівнянні з базовими.

Заміна застарілого компонента на сучасний сприяє відновленню мотивації фразеологічної одиниці, напр.: *Das ist erstunken und erlogen!* > *Das ist gestunken und gelogen!* У базовому фразеологізмі дієприкметник являє собою архаїзм, що замінюється на сучасне слово [Рц: 1755].

Заміна застарілого слова співзвучним може змінити значення фразеологізму, напр.: *DaЯ dich die Misel!* > *DaЯ dich Mouslein beiЯe.* Застаріла назва прокази *Misel* була замінена на співзвучне слово *Mouslein*, що призвело до зменшення інтенсивності негативної емоції, оскільки похідна одиниця має жартівливий характер [Рц: 1755].

Субституція застарілого компонента на співзвучний призводить у деяких випадках до зміни предметно-логічного значення похідного фразеологізму у порівнянні з вихідним, напр.: вираз *Leider Gottes!* виникнув на основі клятви *Bei den Leiden Gottes!*, де іменник мав значення “муки, страждання”. Пізніше це слово застаріло і у мові було замінено на *Leid*, а у складі фразеологізму архаїзм був замінений співзвучним прислівником *leider*, що і призвело до зміни значення похідної одиниці, яка тепер має значення „leider” [DW: 184].

Таким чином, утворення фразеологічних одиниць шляхом субституції лексичних компонентів базових одиниць призводить до модифікації значення похідного фразеологізму. Ступінь відмінності семантики базового та похідного фразеологізмів залежить від двох факторів: по-перше, від емотивної маркованості слів, що виступають заміниками і теж зазнають переосмислення,

коли на перший план виходить їхня емотивність; по-друге, від кількості компонентів базової одиниці, що підлягають субституції. Заміна лексичних компонентів може розглядатися як нав'язування відносин тотожності нетотожним словам на основі асоціацій за аналогією, сумісністю, контрастом. Асоціацій за причинно-наслідковим зв'язком нами у цьому випадку відзначено не було.

СУБСТИТУЦІЯ ГРАМАТИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ

Іншим видом субституції є граматичні зміни, які можна поділити на морфологічні і синтаксичні. До морфологічних змін належать:

1. Заміна артикля у іменників (визначений, невизначений, нульовий), напр.: *Das ist Schau!* > *Das ist eine Schau!* > *Das ist die Schau!* [Du: 2242].

2. Заміна у іменників однини на множину і навпаки, напр.: *Liebe Götter!* > *Lieber Gott!* [Campe т.2: 425].

3. Заміна однини на множину у дієслів, напр.: *Seht da!* > *Sieh da!* [Campe т.4: 484].

4. Заміна часових форм дієслова, напр.: *Denkste!* > *Haste gedacht!* [Rц: 199, Du: 510].

5. Заміна позитивного ступеня прикметників найвищим, напр.: *Das ist der reine Mord!* > *Das ist der reinste Mord!* [Wa: 2584]. Друге значення виражає більшу інтенсивність, оскільки прикметник знаходиться у найвищому ступені порівняння.

Такі заміни сприяють підвищенню або зниженню інтенсивності вираження емоцій в залежності від відхилення мовної норми чи прихилення до неї і відповідають морфологічним засобам утворення емотивності, про які йшлося у першому розділі.

До синтаксичних засобів належить варіювання порядку слів у фразі, напр.: *Helf Gott!* > *Gott helfe!* [Campe т.2: 425]. При наявності декількох понять, що виражаються різними формами, за кожним з них може закріплюватися якась окрема форма. Так у словнику Й. Кампе були зафіксовані два структурних варіанти фразеологізму *Gott weiЯ es!*; *WeiЯ Gott!*, які мали значення „etw. zu betuern” [Campe т.2: 1096]. Словник М.Гейне фіксує появу нового значення, що виражається цими формами: „Formel der Ratlosigkeit” [Heune т.1: 1225]. Сучасні словники вказують на наявність двох

одиниць, що виражають різні поняття : *WeiЯ Gott* – „wahrhaftlich, wirklich, wie man doch weiЯ”; *Gott weiЯ* – „keiner weiЯ, es ist ungewiЯ” [Du: 624].

Зміна порядку розташування компонентів у стійкому висловлюванні є також засобом збільшення або зменшення інтенсивності вираження емоцій, про що йшлося у попередніх розділах роботи. Граматичні засоби створюють додаткові джерела емотивності у стійкому висловлюванні, які завдяки дії закону мовної конвергенції сприяють підвищенню інтенсивності вираження емоцій похідним фразеологізмом.

Субституція застарілої синтаксичної конструкції сприяє оновленню фразеологічної одиниці, напр.: *Der Schwede ist kommen!* [Wan т.4: 439] > *Die Schweden kommen!* [Rц: 921]. Вона може супроводжувати перехід крилатих виразів у фразеологізми. У тексті Біблії крилатий вислів має форму *Ist Saul unter den Propheten?* У сучасній мові фразеологізм має форму *Wie kommt Saul unter die Propheten?* Структура питального речення без питального слова була замінена структурою питального речення з питальним словом. Це сприяло вираженню узагальнюючого значення “Як він сюди потрапив?” Вираз вживається відносно людини, яка за своїм походженням і знанням не може займати такого високого становища, яке вона займає на думку мовця [Ro: 793-794].

СУБСТИТУЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ І ГРАМАТИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ

Субституція лексики та синтаксичної структури може взаємодіяти. Таким чином відбувається асиміляція запозичених фразеологізмів. Шляхом часткової чи повної субституції лексичних компонентів та синтаксичної структури відбувається відповідно повна чи часткова асиміляція цих одиниць, напр.: *Apparet id etiam caeso!* > *Das sieht sogar ein Blinder!* [Кь : 1061]. Причини асиміляції запозичених фразеологізмів носять як зовнішньомовний, так і внутрішньомовний характер. Екстралінгвістичною причиною є пуризм, рух за очищення німецької мови від іноземних слів, який був особливо активний у кінці ХУІІІ- на початку ХХ століття. Внутрішньомовною причиною є прагнення відновити мотивацію виразу, який був незрозумілий більшості носіїв мови, оскільки невідомим було

значення окремих компонентів. Деякі фразеологізми функціонують у запозиченій та асимільованій формі, напр.: *Allea iacta est!* [DUW: 89] > *Das Los ist geworfen!* [Wan т.3: 234]; *Der Wurfel ist gefallen!* [Du: 154]; *Die Wurfel sind gefallen!* [Du:154].

На основі єдності синтаксичних функцій може відбутися заміна певних слів базового стійкого мікротексту перемінними словами чи словосполученнями, напр.: *Dem Glücklichen kalbt der Ochse* > *j-m kalbt der Ochse* [Райхштейн 1971 -: 144]. Заміна лексичних компонентів на основі єдності функцій дозволила розширити сполучуваність фрази, переносити її зміст на інші ситуації. Замінюватися можуть не тільки головні, але й другорядні члени речення, напр.: *Ruhe im Saal!* > *Ruhe auf den billigen Plätzen!*; *Ruhe dahinten!* [Du: 219]. У наведених прикладах відбувається заміна обставин місця. У цьому випадку теж можна говорити про конвергенцію мовних засобів вираження емотивності.

Таким чином, шляхом субституції лексичних і граматичних компонентів стійкого висловлювання відбувається оновлення не тільки форми фразеологізму, але й компонентів емотивності: емотивного тону, оцінності, інтенсивності. Конкретний характер семантичних змін залежить від емотивних властивостей замінюваних компонентів: слів та синтаксичних конструкцій, а також від кількісних змін базового стійкого мікротексту.

ЛІТЕРАТУРА

- Бердова 1981 – Бердова Н.М. Эвфемизмы в современном немецком языке: Дис. ... канд. филол. наук, К., 1981. – 206 с.
- Білоноженко, Гнатюк 1989 – Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
- Иванникова 1966 – Иванникова Е.А. Синонимические отношения между фразеологическими единицами и словами // Очерки по синонимике современного русского языка. – М.; Л., 1966. – С. 65-95.
- Кунин 1977 – Кунин А.В. Замена компонентов фразеологизмов как стилистический прием // ИЯШ . – 1977. – №2. – С.3-12.
- Мокиенко 1980 – Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1980. – 287 с.
- НУФС – Німецько-український фразеологічний словник / Уклали В.І.Гаврись, О.П.Пророченко. – К.: Рад. шк., 1981.- т.1.- 416 с., т.2. – 382 с.
- Райхштейн 1971 – Райхштейн А.Д. Немецкие устойчивые фразы. – М.: Просвещение, 1971. – 184 с.

Шадрин 1976 – Шадрин Н.Л. О системном характере речевых преобразований фразеологических единиц // Системное описание лексики германских языков. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – Вып.1. – С. 158-167.

Campe – Campe H.-J. Wörterbuch der deutschen Sprache. – Braunschweig: Buchhandlung, 1807-1811. – Bd.1 – 1023 S., – Bd.2 – 1116 S., – Bd.3 – 908 S., – Bd.4 – 940 S., – Bd.5 – 977 S., – Bd.6 – 673 S.

Du – Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bänden / Unter Leitung von G.Drosdowski.- Mannheim. Wien. Zürich: Dudenverlag, 1976. – 2992 S.

DUW – Deutsches Universalwörterbuch / Unter Leitung von G.Drosdowski.- Mannheim. Wien. Zürich: Dudenverlag, 1989. – 1816 S.

DW – Paul H. Deutsches Wörterbuch. – Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag, 1960. – 782 S.

Fleischer 1997 – Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 2. durchges. und erg. Auflage. – Tübingen: Niemeyer-Verlag, 1997. – 299 S.

Heyne – Heyne M. Deutsches Wörterbuch. – Leipzig: Verlag von S.Hinzel, 1890-1895. – Bd.1 – 1282 S., Bd.2 – 1238 S., Bd. 3 – 1464 S.

Кь – Кьппер Н. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache.- Hamburg: Claassenverlag, 1963. – 523 S.

Ру – Ruhrig L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. 3. Aufl.- Freiburg: Herder, 1976. – 1255 S.

SW – Gurrner H., Kempcke G. Synonymwörterbuch.- Leipzig: Bibliographisches Institut, 1978. – 643 S.

Wa – Wahrig G. Deutsches Wörterbuch. – Göttingen. München: Bertelmann Lexikon Verlag, 1991. – 1493 S.

WdG – Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache / Hrsg. von R.Klappenbach und W.Steinits. – Berlin: Akademie Verlag, 1974. – 4806 S.

Wan – Wander K.-J. Deutsches Sprichwörterlexikon. – Leipzig: Brockhaus Verlag, 1867-1868. – Bd.1 – 776 S., – Bd.2 – 768 S., – Bd.3 – 752 S., – Bd.4 – 730 S., – Bd.5 – 736 S., – Bd.6 – 760 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гамзюк Микола Васильович – кандидат філологічних наук, докторант кафедри німецької філології Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми емотивності мовних одиниць, фразеологія, фразотвір.

LEARNING ABOUT UKRAINIAN TEACHERS AND STUDENTS BASED ON LEARNING AND TEACHING STYLE INVENTORIES

Kristina Gray, U.S. Fulbright Scholar (Kyiv)

Згідно з думкою багатьох лінгвістів та методистів процес вивчення іноземної мови має бути спрямований на студента, а не викладача. В статті пропонується один з шляхів досягнення цього через вивчення індивідуального навчального стилю кожного студента. Автор перевіряла свою теорію в роботі з студентами Київського державного лінгвістичного університету.

Most linguists and methodologists believe that the process of foreign language learning should be student - oriented instead of being teacher - oriented. The article runs about one of the ways to achieve it through administering learning styles of the students. The author has used this theory in Kyiv State Linguistic University.

Why do I use learning and teaching style inventories along with the multiple intelligence theory in my classrooms in Ukraine? Is that a typical American thing to do? I believe that the goal of most American teachers is to keep the learning in the classroom student-centered instead of teacher-centered. A way I have accomplished keeping students central in my own classroom is by administering learning style inventories to find out what THEY are thinking and feeling. After the first several classes, I already have a good idea who they are as students based on the results. They also seem very interested in reading their profiles which tells them what they may already know about themselves or they may learn new things about how they study.

Many issues students face is their attitude or interest in their courses along with their motivation of how diligent they will be in a given subject area. Will they have the self-discipline and willingness to work hard? Will they have the skills of good time management for their academic tasks or will they be distracted by other competing interests thus losing their concentration and becoming anxious about their school performance? Many factors enter in as to how well they will process the information they receive in the classroom. The effective teacher will be able to help guide the student in self-testing, reviewing and preparing for classes having good test strategies in place⁹. That is

why I have been interested in finding out what kind of teachers are in Ukraine. Therefore, this article is dedicated to finding out more about not only the students' learning style but the teacher's teaching style as well.

However, before you read about my comparisons of teaching/learning styles with multiple intelligence theory, I need to make a few disclaimers. I know I have very selective respondents to my questionnaires. These are teachers who have attended my seminars at America House, Kyiv State Linguistic University and other workshops I've given at TESOL conferences in Vinnitsa and Khmelnytsky. I've traveled to different parts of Ukraine and gathered data from Odessa, Zhitomer, Lugansk. All together I have the results from 91 Ukrainian teachers in secondary schools and universities for the multiple intelligence questionnaire and 112 Ukrainian teachers for the teaching styles inventory.

Further, I understand that these results are rather subjective because the inventories I use require rank ordering of how each person perceives him/herself. There are also cultural complexities, so what is understood by a particular English word to Americans may have a different meaning for the normative speaker of English. Therefore, the wording of the two different questionnaires may alter the responses to some degree.

But, given all that after almost two years in Ukraine as an American English teacher, I believe I can make some informed hypotheses as to what kind of teachers are in the English teaching field throughout Ukraine. My conclusions are based on two distinctive questionnaires and not on what I have seen in actual practice in classrooms.

The first instrument which I use is the TALI (Teaching as Leading Inventory) with its four categories as written and explained in George Baker's book "Teaching as Leading"¹. From the 112 inventoried, 58 teachers were regarded as "**Achievers**". What does this label mean? "These teachers are constantly seeking to improve results. They try to create new ways of thinking and doing, and they are continually experimenting with new ideas and methods... Their role is to find the best way to get the highest performance from the most students". The fact that almost half of the teachers strive for this is encouraging to me as a visiting American teacher because it means that despite all the transition and changes this country is undergoing, teachers are at the

forefront as leaders in making adjustments for the good of their country.

In Baker's study of "Teaching as Leading" he exclusively used community college teachers throughout the U.S. A full 50% of them were classed as "**Influencers**". [These junior college educators are quite different from those found in other American colleges and universities—it is considered more vocational and hands-on technical training.] What does it mean to be an "**Influencer**" teacher? The American teachers who responded are "committed to clear objectives and are actively involved with students in completing them...As leaders, they constantly influence learners' beliefs that their efforts will result in performance and that high performance will result in personal satisfaction".

In contrast, only 17% of the 112 Ukrainian teachers surveyed were highest in the Influencer category. Americans were "Influencer" first and second "**Achiever**" but Ukrainian teachers were "Achiever" first and second "**Theorist**". That had been my experience when I taught at a community college in Virginia for three years, most all my teaching colleagues were "Influencers" while I was the Achiever. It is good to know what one's strengths are compared to others and to learn from others and their preferences without feeling inferior to them. It is helpful to recognize we are different based on WHO we are as a person.

So, what is a "Theorist" known for? Of the 112 Ukrainian teachers there were 26% that might be categorized as "constantly analyzing quantitative information about individual and group performance and design learning experiences to increase performance. They actively seek more effective ways to organize information and conceptualize theoretical models of the teaching and learning situation".

Lastly, the "Supporter" teaching style for Ukrainians came out at 5% compared to the American teachers in junior colleges at 12.4% ("Supporters" are more commonly found in the primary schools or as counselors) The 112 Ukrainian teachers who took the TALI were mostly teachers at university level. What is a "Supporter" teacher's style? It is "listening to students, objectively and with an open mind and being sensitive to students' feelings... Supporters are also aware of student values and are able to use them to maximize student performance and satisfaction".

So ultimately the purpose of doing this study and writing out the results is to find out where we are strong and where we may need to

improve. As I mentioned before, my own teaching style is apparently similar to about half of the Ukrainian teachers who were highest in “Achiever” category and lowest as a “Supporter”. We can learn from each other, we can see that our strengths may overlap into other categories, we can reassess in the areas where we are the lowest and seek out to learn from those who have a different teaching style from our own.

The second instrument I have used most recently in Ukraine is the Multiple Intelligence Theory questionnaire. This is based on Mary Ann Chnstison’s work² related to Howard Gardner’s theory⁴ on multiple intelligence. She has devised some questions for both teachers and students and it can be found in the appendix of a book edited by Joy Reid, “Understanding Learning Styles in the Second Language Classroom”.³ By the way, there is a chapter of my work on learning styles with foreign students at a Virginia community college also included in Reid’s book.⁵⁺⁶

Unfortunately, no comparisons of multiple intelligences of students and teachers in the U.S. are available at present. I can only at this point compare the 91 teachers and 96 students in Ukraine I have given the questionnaire to. However, I believe I can make some bold assertions about patterns which I see developing in the seven different categories. The highest for the teachers were Music and Intrapersonal. Which means there is a sensitivity to rhythm, pitch and melody and we can assume teaching a language involves how a teacher uses her voice but also listening to the students to discern if they are correctly pronouncing words or not. Intrapersonal means being “self-smart” and that is the ability to understand oneself, strengths, weaknesses, moods, desires and intentions. This is recognizing and understanding how one is similar to or different from others, reminding oneself to do something, knowing about oneself as a language learner and knowing how to handle one’s feelings.

Interestingly enough, of the 91 Ukrainian teachers who were questioned about their multiple intelligence they came out lowest in Interpersonal and Logic/Math. To be “people-smart” means having the ability to understand another person’s moods, feelings, motivations and intentions. Sample skills are responding effectively to other people, problem solving and resolving conflict. The intelligence of being “math-smart” means just that, the ability to use numbers effectively.

Over and over again, for English language teachers and their students alike, being math-smart has consistently been their lowest.

The English language students highest intelligences were Spatial which means “art-smart” and second. Linguistic – “word smart”. The first means their greatest strength is sensitivity to form, space, color, line and shape. These students exhibit an ability to represent visual and spatial ideas graphically. The latter intelligence means they have the ability to use words effectively, both orally and in writing. Their skills are in remembering information, convincing others to help and talking about language itself. Their third highest was Interpersonal which was one of the teachers’ lower ones.

The students’ lowest intelligence was Bodily/Kinesthetic while that was the teachers’ fourth. That is understandable because while the students are passively sitting and learning the information delivered from the teacher, she is in the front of the class using her body to express ideas and feelings.

So what can we say about Ukrainian language teachers based on this multiple intelligence questionnaire? They are highest in music and know WHO they are as individuals as well as being art smart and body smart. When teaching any kind of language orally and aurally, it is presumed that there should be sensitivity to rhythm, pitch and melody. Also, they have an ability to use their body to express ideas and feelings is a major part of a teacher’s kinesthetic intelligence. If teachers are going to be leaders in their classroom, they better know who they are and where they hope to bring their students.

Multiple Intelligence –

Ukrainian teachers

Music – 12.9

Intrapersonal – 12.7

Spatial – 12.3

Bodily/Kinesthetic – 12.2

Linguistic/Verbal – 12.0

Interpersonal – 11.8

Logic/Math – 10.5

Multiple Intelligence –

Ukrainian students

Spatial – 8.5

Linguistic/Verbal – 8.4

Interpersonal – 7.6

Intrapersonal – 7.6

Music – 7.5

Logic/Math – 6.4

Bodily/Kinesthetic – 6.3

Finally, I think I can boldly assert what the typical learning styles for many of the students represented at Kiev State Linguistics University are. This is because I have gotten 142 inventories back from KSLU students this past spring semester of 1999. Of the nine groups

I inventoried, the highest groups (32%) were in the **Assimilator** category. This is based on Kolb's Learning Style Inventory. I have used this with more than 1,000 of my students in the last 10 years because it is simple to administer. It contains only 12 questions to answer and can be completed within 10 minutes. The students resulting profiles are given to them the following class period.

What does it mean for students to be in the **Assimilator** category? This combines Abstract Conceptualization (AE) and Reflective Observation (RO). These students' greatest strengths are the ability to analyze and synthesize information, to plan solutions and define problems, and to put the information into a concise, logical form. They have no strong interest in people and no desire to apply theory. Of the 67 students out of the 142 KSLU, these were usually in the fourth and fifth years.

The second highest category was almost the exact opposite of the first and that is **Diverger**. These students are a combination of Concrete Experience and Reflective Observation. Their greatest strengths are imaginative ability, recognizing problems, and understanding people. They view situations from several perspectives, and they usually observe rather than act. 25% of the 142 KSLU students inventoried had a **Diverger** profile for their learning preference.

The next category of **Accommodator** showed up as 23% of the 142 students. This profile means that they combine Concrete Experience (CE) with Active Experimentation (AE). Their greatest strength is doing; they enjoy carrying out plans and experiments, and learn primarily from hands-on experience. They are risk-takers and rely heavily on other people for information.

The last category with 27 students out of 142 or 19% profiled came out as **Converger**. This learning preference combines Abstract Conceptualization (AC) and Active Experimentation (AE). The greatest strength of these learners is their practical application of ideas in problem solving and decision making. They are relatively unemotional and prefer to deal with things rather than with interpersonal and social issues.

Kolbs Learning Style Inventory S=142 KSLU students

Assimilator – 45	Active Experimentation – 67
Diverger – 37	Abstract Conceptualization – 35
Accommodator – 32	Reflective Observation – 23
Converger – 27	Concrete Experience – 22

As you can see by the above results, there seems to be a nice balance of students at KSLU. I have had various ESL or EFL classrooms where most of the students were serious **Assimilator** students or I have had the opposite kind, the talkative ones who were predominantly **Divergers**. I believe it is important for teachers to find out right away at the beginning of each semester who their students are by using these simple inventories of Kolbs Learning Styles and Christison's Multiple Intelligence Theory questionnaire. If you have any questions about either of these or also the TALI (Teaching as Leading Inventory) which by the way is based on Kolb's work,⁸ please contact me. My E-mail address is: krisgray@iatp.kiev.ua – I would love to get your feedback about this and wonder if my observations by means of inventories⁷ bear themselves out to be true based on your experiences in the classroom.

BIBLIOGRAPHY

- Baker, G.A., Roueche, J.E., Gillett-Karam, R. *Teaching as Leading – Profiles of Excellence in the Open-Door College*, Wash. D.C.:The Community College Press., 1990.
- Christison, M.A. Applying Multiple Intelligences Theory in Preservice and Inservice TEFL Education Programs. *The English Teaching Forum* 36 (2) 2-13., 1998.
- Christison, M.A. An Introduction to Multiple Intelligence Theory and Second Language Learning. *Understanding Learning Styles in the Second Language Classroom*, Ed.Reid, J., New Jersey, Prentice Hall Regents. 1-14., 1998.
- Gardner, H. *Frames of Mind – The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books., 1983.
- Gray, K. Adult Learning Styles and Individual Writing Processes. *Understanding Learning Styles in the Second Language Classroom*, Ed.Reid, J., New Jersey, Prentice Hall Regents., 1998. – 124-135.
- Gray, K. Learning Styles and ITA Training. *Learning Styles in the ESL/EFL Classroom*. Reid, J. Ed. Boston: Heinie & Heinle., 1995. – 134-147.
- Keirsey, D. And Bates, M. *Please Understand Me: Character and Temperament Styles*. Del Mar, CA: Prometheus Nemesis Books., 1984.
- Kolb, D.A. *Learning Style Inventory*. Boston, MA: Hay/McBer and Company., 1981.
- Weinstein, C.E. LASSI – Learning and Study Strategies Inventory. Clearwater, FL: H & H Publishing Company., 1987.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крістіна Грей – американський лектор за програмою обміну ім. сенатора У.Фулбрайта на кафедрі фонетики Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: навчання англійської мови як іноземної, фонетика англійської мови.

РОБОТА НАД СЛОВОМ-ОБРАЗОМ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ- ФІЛОЛОГА

Валентина Гребньова (Кіровоград)

У статті розглядається проблема фахової підготовки студентів-словесників, зокрема формування навичок та умінь аналізу художнього твору. Наголошується на необхідності ґрунтовної роботи над словесним образом-засобом збагачення мовно-естетичного чуття майбутніх філологів. На прикладі дослідження зображально-виражальних засобів суміжних мистецтв у творчості Михайла Коцюбинського вказано на шляхи реалізації поставленої мети.

The paper views the problem of language training of undergraduates majoring in the Ukrainian language, namely the formation of the skills of fiction texts interpretation. The necessity of comprehensive work at lexical expressive means as a way of enhancing language and aesthetic efficiency of prospective philologists is emphasized. Possible ways of reaching this learning objective are outlined on the basis of research findings of Mykhailo Kotziubynsky's expressive means.

Навчити учнів відчувати текст, формувати здатність глибоко сприймати літературу, розвивати усне і писемне мовлення та образне мислення, естетичні смаки учнів, виховувати глибокий інтерес до художнього слова – така загальна мета літературної освіти на сучасному етапі.

На жаль, шкільна практика свідчить, що вчителі-словесники використовують і досі переважно репродуктивні методи навчання. Сучасний учень приречений на посередництво у набутті знань. До того ж при вивченні художніх творів домінує формальний підхід. Наголошується насамперед на їхньому ідейному змісті: темі, ідеї, проблематиці, подіях, характерах, конфліктах – тобто тому, що зображено. Таким чином, поза увагою вчителя й учнів, як правило, залишається інший аспект вивчення літературного твору – як зображено. У результаті – втрачається ключ до розуміння літератури як мистецтва слова, що забезпечує естетичний розвиток школярів, їхню здатність глибокого сприймання образного світу мистецтва.

“Заміняючи безпосередній вплив образного твору своїм дешевим моралізуванням, вчителі позбавляють учнів будь-якої

цікавості, будь-якої самостійності, потягу до подальшого дослідження літературних фактів. Вчителі беруть зміст твору (ідею) цілком окремо від його форми, як щось об'єктивне, щось обов'язкове для всіх, і цим самим варварськи руйнують весь художній образ в цілому, який тільки і може бути величезним прогресивним фактором у розвитку дитячого інтелекту... Вони не хочуть зрозуміти того, що самим розвитком художньо-образного мислення учнів ми безпосередньо впливаємо на формування їхніх естетичних поглядів" [Цит. за: Пастушенко 1998: 48], – писав свого часу О.Дорошкевич, наголошуючи на сумних наслідках засоціологізованого й заідеологізованого підходу до вивчення літератури.

Відтак нові орієнтири літературної освіти потребують пошуків нових форм і методів роботи над художнім твором: "Літературна освіта мусить поставити в центр процес знаходження кожним істини, тобто шлях пізнання" [Пастушенко 1998: 44]. Головне для вчителя – залучення учня до емоційно-розумової роботи, до процесу пошуку, до глибокого й цікавого дослідження образної природи мистецького твору, таємниць художнього слова.

Зрозуміло, за таких умов фахова підготовка студентів-філологів повинна передбачати систему дослідницької роботи над художнім твором, зокрема формування навичок лінгвостилістичного аналізу тексту, що забезпечить глибоке сприйняття художнього твору, пізнання його мовно-образної структури, естетичних можливостей слова в індивідуально-авторській творчості митця. А відтак – сприятиме розвитку доброго смаку, тонкого відчуття естетичних явищ майбутнього вчителя-словесника.

Один із шляхів реалізації цього завдання – творча дослідницька співпраця викладачів та студентів на заняттях спецсемінару з методики викладання української літератури, який присвячений проблемі аналізу художнього твору. Програма спецсемінару передбачає детальне ознайомлення з досвідом роботи кращих вчителів-словесників, які плідно працюють у цьому напрямку, самостійну розробку монографічних тем шкільної програми з літератури, аспектне дослідження творчості окремих письменників, ґрунтовний аналіз творів, зокрема важких для сприймання та вивчення. Особлива увага зосереджується на

словесному образі, на найбільш виразних засобах, що виявляють індивідуальність письменника і глибинний зміст його твору.

Так при опрацюванні монографічної теми шкільної програми “Михайло Коцюбинський” студентам пропонується всебічно проаналізувати оповідання “Дорогою ціною”, новели “Цвіт яблуні”, “Intermezzo”, “На камені”, повісті “Fata morgana”, “Тіні забутих предків”, простеживши за мовно-образною структурою творів, з’ясувавши естетичні функції використаних письменником зображально-виражальних засобів при реалізації творчого задуму.

Вибір даної теми не випадковий. По-перше, твори Михайла Коцюбинського не завжди легко сприймаються учнями. По-друге, творчий доробок цього письменника-імпресіоніста – вдячний матеріал для дослідницької роботи, спостереження над словесно-образною системою митця, для формування умінь розкривати естетичні функції усіх засобів і форм словесного мистецтва у створенні системи художніх образів.

Творча спадщина Михайла Коцюбинського, особливо пізнішого періоду, – характерний приклад “оновлення” літератури кінця XIX – першої половини XX століття. Відхід від об’єктивної епічної манери авторської розповіді та опису, розмовної інтонації, прагнення письменників до відтворення дійсності очима своїх персонажів, глибокого психологічного аналізу внутрішнього світу людини зумовили пошуки нових зображально-виражальних можливостей слова, зокрема “звернення до суміжних мистецтв, насамперед до живопису і музики” [Калениченко 1983: 183].

“Будьте музикою... – писала Ольга Кобилянська О.Маковою. – Беріть пензель в руки і малюйте барвно: не бійтеся, що вийде щось ненатуральне, штука не зрікається фантазії, а саме тут може вийти прекрасний образ. Знаєте – в складанню речень прячеться також якогось роду музика”. [Цит. за: Луценко 1971: 7-8].

Музичність і колір, поєднавшись у слові, стають і зображальним, і виражальним началом, надають слову надзвичайних можливостей.

У художньому доробку М.Коцюбинського органічний сплав суміжних мистецтв дав плідні результати, тому доцільно при аналізі визначених творів митця простежити за музичними та живописними засобами виразності у його творчій палітрі.

Коцюбинський – великий майстер живописання словом. Філігранна обробка кожного образу, краса і точність кожної фрази – наслідок надзвичайної вимогливості письменника до себе, його титанічної праці над своїми творами. Письменник вважав, що тільки сприймання живої дійсності зором, слухом, дотиком, нюхом може бути запорукою створення довговічних художніх цінностей: “Сліпий, глухий, без смислу, дотику, без нюху – художник не можливий, не можливий він і без міцної пам’яті, без неї образи художника перечитимуть тому, що він бачив, чув...”

Синкретизм творчої палітри М.Коцюбинського підкреслювали вже його сучасники. Г.Бочковський у листі до письменника зазначав, що його твори справили на нього “більше музично-малярське враження, ніж чисто літературне” [Див.: Калениченко 1967: 217].

А композитор М.Лисенко, відчувши поетичність і мелодійність творів Коцюбинського, зазначав не раз, що йому так і хочеться покласти їх на музику.

І дійсно, у творчості письменника-імпресіоніста дуже чітко простежується вплив музичного мистецтва. На творчому почерку митця позначилось насамперед його музичне обдарування. Відоме захоплення Коцюбинського народною піснею, велика увага до сучасного йому музичного світу, тонке відчуття класичної музики. Його цікавили музичні жанри і стилі. Отже, не випадково твори письменника набувають особливої музичної виразності.

Невід’ємною частиною творчого доробку Коцюбинського є пісня. Вона – ніби продовження його неповторної, самобутньої особистості. “Я весь як пісня, як акорд суму, що злився з піснею моря, сонця і скель” [Коцюбинський 1988 : 188], – говорив письменник устами героя новели “Сон”. Пісня часом виступає головним чинником у розкритті характерів дійових осіб. Сюжет пісні автор використовує для побудови новел (“На крилах пісні”). Деякі з них за композицією нагадують музичні твори, на що неодноразово вказували ще сучасники М.Коцюбинського та дослідники його творчості. Скажімо, новела “Невідомий” нагадує сонату-алегро, “Intermezzo” – симфонію [Див: Калениченко 1967: 158].

Завдяки мистецькому поєднанню звукових та зорових образів (оркестровки) музичними тембрами звучить у творах

Коцюбинського пейзаж. Письменник досягає своєї рідної ритмомелодики, музичної ритмічності прози, її мелодійного оформлення та звучання завдяки передачі музичних моментів – ритму і тональності, через асоціативне сприйняття за допомогою метафор, картин тощо.

При творенні своїх шедеврів Коцюбинський широко послуговувався поетичною інтерпретацією звуків, залучав щедри звукообразальні засоби, мелодику слова, багатство термінології музичного мистецтва (тарантела, скрипка, струни, арфа, інтермецо та ін.).

Цікаво простежити за музичним оформленням імпресіоністичної новели “Intermezzo”. Вивчення цього твору завжди викликає труднощі не лише в учнів, а й у самих учителів-словесників. Новела має виразно ліричний характер. Її сюжет визначається не звичними для сприймання пересічного читача подіями, а ритмами свідомості ліричного героя. Система образів твору нагадує швидше поезію, ніж прозу.

На першому плані новели – пейзаж-опис природи в її багатоманітних виявах. Проте численні пейзажні деталі (зорові та слухові образи) слугують письменникові для найточнішого відтворення внутрішніх явищ і процесів, що відбуваються в душі героя. І лише уважне заглиблення в художню структуру новели, пильна увага до словесного образу в тексті допоможе простежити, як реалізується творчий задум митця, збагнути його неповторну образну палітру.

“Уважність до слова і гостре відчуття його звукових і смислових нюансів – одна із найважливіших прикмет стилістики Коцюбинського”, – зазначають дослідники творчості письменника [Кузнецов, Орлик 1990: 21]. Музикальні прийоми у художній структурі новели “Intermezzo” виконують насамперед певні психологічні функції.

Вже сама назва підкреслює спорідненість літературного твору з музикою. Intermezzo в Коцюбинського за аналогією до музичного жанру (невеликого твору, що виконувався в перерві оперної вистави) – це перепочинок ліричного героя на складній життєвій дорозі.

Основну художню структуру твору визначають мотив душевної втоми людини і життєстверджуюче начало, які

протиставляються одне одному. Ядро художнього конфлікту становлять наскрізні контрастні образи сонця й втоми. Ці образи-символи доповнюють, поглиблюють інші “дійові особи” новели. Вони дають уявлення про складні душевні процеси ліричного героя і теж контрастно протистоять один одному. Так важкі гнітючі почуття ліричного героя, його переживання на межі між нормальністю і божевіллям уособлюють “залізна рука города”, “людське горе”, “три білих вівчарки”. Мажорні, оптимістичні – “ниви у червні”, “зозуля”, “жайворонки”.

Конфлікт новели таким чином, на думку дослідників, нагадує конфлікт музичного твору, де протиставляються теми і мотиви. Переплетення мелодій, швидка зміна тонів і ритму, поліфонізм звучання наближає композиційну побудову “Intermezzo” до симфонічного твору. Чергування вражень, поєднання контрастних відчуттів, зумовлених динамікою психічного стану ліричного героя, створюють поліфонічну “вібруючу” картину навколишнього світу.

Ритмомелодика новели досягається своєрідною звуковою “оркестровкою” твору. Опинившись серед чарівної природи, ліричний герой вслухається в її “велику тишу”, яка озивається безліччю незвичайних чарівних звуків: співом зозулі і жайворонка, ухканням сонної води криниці, прибоєм колосистого моря, співучою арфою нив: “Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна” [Коцюбинський 1988: 45]. Персоніфікований образ звуку увиразнюють характерні для творчої палітри Коцюбинського алітерації, асонанси, метафоричність образного слова.

Найчастіше при передачі звукових вражень письменник вдається до складних асоціацій: “Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б’є молоточком у кришталевий великий дзвін: ку-ку! ку-ку! – і сіє тишу по травах” [Коцюбинський 1988: 44]. Тут уречевлений звуковий тон викликає складні зорові та слухові асоціації.

Та чи не найвиразніше “озвучує” новелу спів жайворонка. Складне мереживо зображальних і виражальних засобів, використане тут автором, слугує найточнішому поетичному відтворенню широкого звукового діапазону “симфонії поля”.

Спочатку письменник означає пісню жайворонка несподіваними епітетами. Вона “дзвінка”, “металева”, “свердляча” й “капризна”. Вухом ліричного героя ніяк не може вловити її переливів. “Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки”.

Краса і незвичайність мелодії посилюється метафорами, порівняннями, фонетичними засобами виразності. “Колючі, гострі згуки блискають”, “дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам’яті – і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно” [Коцюбинський 1988: 49].

Ускладнюються, нашаровуються асоціативні враження ліричного героя: “Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б’ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?..

А згори сипле та й сипле... Струшує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито” [Коцюбинський 1988: 49]. Влучна інструментовка цих рядків на приголосні в, р, с допомагає надзвичайно добре відтворити звукову сторону описуваного явища.

Раптом звуковий образ посилюється незвичайним зоровим: “Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем”. Письменник ніби пробує мелодію покласти на кольорові ноти. Цей образ заснований на явищі так званого кольорового слуху [Денисюк 1981: 137].

І нарешті останній акорд цієї картини: уява ліричного героя вимальовує асоціативний образ “голосної арфи” як символ гармонії світу природи: “Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.” [Коцюбинський 1988: 49].

Цікаво, що Коцюбинський, працюючи над новелою, дуже довго відшліфовував кожне слово, дбаючи про його емоційну наснаженість, динамічність, ритмічність і мелодійність мови. Доцільно на цьому етапі роботи рекомендувати студентам

порівняти різні редакції новели, простежити, як вимальовувався окремий словесний образ, як крок за кроком письменник наближався до поставленої мети [Див: Калениченко 1967: 156; Костенко 1969: 194- 196].

Так, наприклад, речення “Мої дні потекли серед степу, серед великої рівнини, по вінця налітої зеленим хлібом” письменник у другій редакції замінив іншим: “Мої дні течуть серед степу, серед долини, налітої зеленим хлібом”. Викинувши слова “великої”, “по вінця”, замінивши дієслово “потекли” на “потечуть”, Коцюбинський добився рівнішої, мелодійнішої ритмічнішої будови речення. З цією ж метою поміняно місцем фрази: “Все тече, йду далі” на “Йду далі. Все тече.” Тут, на думку Н.Калениченко, “наочно видно роботу письменника над ритмомелодикою твору” [Калениченко 1967: 156].

Ритмічність мови – важливий засіб створення музичних ефектів у новелі “Intermezzo”. Це споріднює її з лірикою. Звідси одне із жанрових визначень твору – поезія в прозі.

Ритм у новелі визначається кількома чинниками. По-перше, його підтримують наскрізні образи-символи “сонця”, “утоми”, “залізної руки города.” Вони, подібно рефрену в поезії, ще й визначають тональність авторського мовлення.

Використовує Коцюбинський у художній структурі новели і власне рефрен. Скажімо, психологічна фраза-деталь “Я утомився” повторюється двічі в першій картині, увиразнюючи душевний неспокій ліричного героя. Далі вона зустрічається в третій частині, підсилюючи мінорні ноти.

Відродження душі героя, його готовність йти поміж люди підкреслено рефреном “Говори, говори” у картині зустрічі з селянином.

Ритмотворчим елементом виступає у новелі і надзвичайно тонкий синтаксичний рисунок, що може бути темою окремого дослідження. Динаміка психічного стану ліричного героя передається і ритмічною повторюваністю коротких, неповних речень, і широко розвиненою системою відокремлених зворотів, і чергуванням прямого і зворотного порядку слів у реченні, і анафоричними конструкціями.

“На небі сонце – серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі... А там ячмінь

хилиться й тче...тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок.” “Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути...” [Коцюбинський 1988: 45]. Вже в цих невеличких уривках твору простежується складний малюнок синтаксичних засобів виразності, що підсилює музичність новели.

Відтворенню психічного стану ліричного героя слугують і самотні зорові образи новели, які підкреслюють незвичайний дар письменника “малювати”, а не описувати, тонко і майстерно використовувати гру кольорів, світа і тіні, руху і спокою” [Калениченко 1967: 158]. Звідси – виразна пластичність, мальовничість картин природи. Слухові і зорові враження взаємопроникають, звук і колір доповнюють один одного, створюючи незвичайну симфонію звуків, пахощів, барв. “На небі сонце – серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі... Вітер набива мені вуха шматками згуків, поколошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса” [Коцюбинський 1988: 45].

Таке наскрізне поєднання слухових та зорових вражень у новелі підсилює конкретно-наочне зображення. Пейзажні зарисовки, побудовані на грі фарб, зміні світла й тіні, тиші і звуків, зримі, опуклі.

Вражає надзвичайна кольорова наснаженість новели. М.Коцюбинський – справжній маляр, оригінальний кольорист, який дуже тонко розумів барви. Митець свідомо їх вивчав, радив й іншим письменникам студіювати кольоровий лексикон. “Письменнику, – зауважував він, – треба знати фарби, як і художникові, для цього треба бути художником. Це б йому багато допомагало розбиратися у загальній кольоровій стихії і сприяло б утворенню гармонійного цілого з психологією моменту дії. Так би мовити, щоб фарби приходили на допомогу слову” [Бутник 1989: 130].

Кольорова палітра новели надзвичайно багата. Коцюбинський використовує традиційні епітети на позначення кольору, в яких, однак, зображальне начало поєднується з виражальним: “чорна рілля”, “зелений двір”, “зелений хліб”, “червоні очі”.

Намагаючись літературними засобами відтворити живописно-відчутні картини, письменник шукає найтонших відтінків

кольору, підсилюючи його назву допоміжними словами: “весела зелень”, “бліді невиразні люди”, метафоризованими зворотами: “киплять срібноволосі вівса”, “тихо пливе блакитними річками льон”. Часом колір поєднується із дотиковими, нюховими чи смаковими відчуттями: “Мене спинає біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл”, “Білий пахучий напій пінився у склянці”. Зустрічаємо у новелі також назви кольорів, утворені за допомогою асоціацій: “срібноволосі вівса”, “срібне марево”, “позолочені сонцем хребти нив”. Колір іноді межує із звуком: “срібна струна цвіркуна”, “яскравий згук впав червоним куколем”.

Колір у новелі стає композиційним чинником. Кольорова гама міняється відповідно до змін настрою героя, його психічного стану. Розвиток сюжету підсилюється наростанням темних тонів, які згодом змінюються на світлі.

Деякі частини новели скомпоновані на окремий колір, що споріднює літературний твір з творами живопису, скажімо, однотонною кольоровою гравюрою. Так у першій частині новели домінує чорно-сіра гама: тисячі чорних ротів, забруднене пилом та димом повітря, бруд людського існування, ревучі потоки людського життя. Колористичні деталі увиразнюють депресію ліричного героя, його глибоку душевну втому. Далі мінорна тональність розвивається у третій частині: “чорні кімнати, налиті пільмою по самі вінця”, “чорна пільма меблів”, “темні кімнати”, “тіні по стінах”. Поєднуючись із блідими та кривавими мазками, чорний колір підсилює мотив внутрішньої боротьби ліричного героя.

Переважаючі однієї кольорової гама, контрастне зіткнення фарб, таким чином, увиразнюють головний конфлікт, діалектику свободи і необхідності в житті людини. Темна, сіро-чорна гама символізує втому, розчарування. Життєстверджуюче начало проявляється в яскравих, веселих барвах: білій, зеленій, блакитній, золотій, срібній.

Не випадково, що із усього розмаїття світлих мажорних фарб Коцюбинський, очевидно під впливом фольклорної традиції, відчутно віддає перевагу зеленій. Відомо, що зелений колір символізує оновлення природи, її відродження після зимового сну-перепочинку, початок нового життєдіяльного циклу. Однак у

Коцюбинського ця наскрізна колористична деталь багатofункціональна. Її символічне значення в кожному окремому випадку зумовлене певним семантичним полем, створеним за допомогою цілої системи художніх деталей. Скажімо, спочатку зелений колір увиразнює мінорну тональність, підкреслюючи роздратування героя, його душевний неспокій: “якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав брчку за всі колеса...”. Згодом створений уявою ліричного героя зелений колір, що поглинув кімнату, – свідчення відчуття радості буття, нового відкриття світу: “Ах! Як всього багато: неба, сонця, веселі зелені”. І вже далі в художній структурі новели зелений колір підсилює життєстверджуюче начало. “Зелені хліба”, “зелені хвилі”, “зелений серпанок”, “зелені руки ниви” – ці образи підкреслюють відродження душі героя, його готовність “йти поміж люди”.

Отож, колористичні художні деталі у поєднанні з іншими виражальними словесними образами підпорядковані відтворенню внутрішнього світу ліричного героя, передачі його мінливих настроїв та відчуттів.

Зрозуміло, що розглянуті окремі смислові шари і мовностилістичні засоби виразності не вичерпують глибинного ідейного й художнього змісту новели та її мовно-естетичної системи. Але й запропонований підхід до аналізу переконливо свідчить, що робота над словесним образом, окремі семантичні спостереження допомагають з’ясувати художню цінність твору, його естетичну природу, осмислити незглибиму скарбницю художнього слова письменника.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бутник 1989 – Бутник С. Майстер словесних барв // Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1989. – С.129-133.
- Денисюк 1981 – Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – К., 1981.
- Калениченко 1967 – Калениченко Н. Великий сонцепоклонник.: Життя і творчість Михайла Коцюбинського. – К., 1967.
- Калениченко 1956 – Калениченко Н. Михайло Коцюбинський. – К., 1956.
- Калениченко 1983 – Українська література кінця XIX – поч. XX ст. Напрями, течії. – К., 1983.
- Костенко 1969 – Костенко М. Художня майстерність Михайла Коцюбинського. – К., 1969.

Коцюбинський 1988 – Коцюбинський М. Твори у двох томах. – К., 1988. – Т.2.
Кузнецов, Орлик 1990 – Кузнецов Ю., Орлик П. Слідами феї Моргани: Вивчення творчості М.Коцюбинського в школі. – К., 1990.
Луценко 1971 – Луценко В. Тони і барви слова у новелах Михайла Коцюбинського // Українська мова і література в школі. – 1971. – №6. – С.7-14.
Пастушенко 1998 – Пастушенко Н. Нові орієнтири літературної освіти // Українська мова і література в школі. – 1998. – №1. – С.42-49.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гребньова Валентина Тимофіївна – кандидат філологічних наук, в.о. доцента кафедри української літератури КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: питання історії української літератури, методики викладання літератури в школі.

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ КУРСІ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Людмила Гаркуша (Кіровоград)

Подається спроба виробити дійові методи виховання громадянської свідомості у студентів університету через застосування прийомів вивчення англійської мови.

This is an attempt to establish comprehensive methods of fostering civil conscience in university students through the tools of the English language learning.

Зміцнення громадянського суспільства в Україні повинно було б стати імперативом її зовнішньої та внутрішньої політики ще з першого дня проголошення незалежності. Громадянська свідомість, яка б пронизала все суспільство, яка б стала головною метою діяльності державних та недержавних установ, забезпечила б успіх її економічних реформ та зробила б Україну гідним членом відкритого демократичного суспільства.

Але на жаль, зараз ми стаємо свідками і учасниками дедалі глибшої суспільної кризи, яка виникла через розбіжність в напрямку та темпах діяльності політиків та ідеологів суспільства. Політики, ініціювавши проголошення незалежності та конституційно затвердивши право приватної власності і

підприємництва, набагато “обігнали” можливості народу, його соціальну і моральну готовність до ефективного правління. Перед людьми поспішно зняли зовнішні бар’єри, але при цьому “забули” врахувати, що ж у них всередині: яка душа, совість, який інтелект. “Забули” про важливу аксіому, згідно з якою високий рівень економіки та матеріального добробуту народу починається з чистоти людського духу [Скиба 1996: 593].

Як говорив академік С. Ліхачов в одному з своїх останніх телевізійних інтерв’ю (1999), “спочатку дійсно було слово”, маючи на увазі стратегічну моральну і духовну готовність людини до матеріальних втілень задуманого. Наші ж люди, у широкому загалі, не видавали із себе інертності, страху перед новим і невідомим, догматизму мислення і стандартності вчинків, що вбивалися їм у голови як священні засади колективізму протягом 75 років. Тому більшість виявилися не готовими вписатися у нові економічні стосунки і досягти значного успіху у кар’єрі як для себе, так і для своєї батьківщини.

Ці загальнонаціональні риси у контрасті з нестримним авантюризмом окремих успішних бізнесових магнатів (що теж є продуктом громадянського невігластва) призвели до різкої поляризації суспільства. На нещодавніх президентських виборах політичні терези ледве не хитнулись у бік комуністичного вибору.

І якщо вірне твердження Отців американської демократії про те, що її встановлення в країні вирішальним чином залежить від компетенції її громадян, то стає очевидним, що плекання громадянської свідомості є сьогодні головним завданням усіх урядових та неурядових (громадянських) установ України.

Але спочатку визначимося щодо поняття громадянської свідомості.

Найдокладніше, із відомих мені джерел, її ознаки розписані головою американської Ради громадянського суспільства Дж. Елсхтайн у “Заклику до громадянського суспільства” [Elshtain 1999]. Узагальнено – це ті якості, які роблять людину людиною: інтелектуально розвинутою, порядною, трудящою, впевненою у власних можливостях і правильності свого вибору, колективістом і лідером, патріотом і інтернаціоналістом.

Порівнюючи ці загальнолюдські вимоги демократичного суспільства із національним зведенням неписаних правил, що

формують суто український характер, можна з впевненістю стверджувати, що для українців характерні працьовитість, порядність, колективістськість, патріотизм.

Але, як зазначає В.Й.Скиба, тероризація населення під час тоталітаризму породила своєрідну епідемію страху; паталогізацію суспільних взаємин [Скиба 1996: 599].

Тому до переліку генетичних позитивних рис характеру українців додалися придбані негативні якості соціальної доби: “ліцемерство, брехня, втрата почуття власної гідності, звичка мислити чужими думками, улесливість, підлабузництво і – вічний страх, страх, страх...” [Скиба 1996: 599].

Разом з Іваном Ільїним зробимо висновок, що побороти ці хворі навички нелегко і для цього потрібні будуть після падіння тоталітарного ладу – час, чесна і мужня самосвідомість, очищувальна спокута, нова звичка до незалежності, самостійності [Ільїн 1996].

Але, як і раніше, у нашій державі урядові органи займаються виключно вузькогалузевими проблемами, вирішення яких майже не сприяє процесу відтворення гуманістичних цінностей у громадян.

Громадянські або неформальні інституції/асоціації – сім'я, місцеві общини (сусідства), релігійні установи, добровільні асоціації, мистецькі об'єднання, місцеві органи управління, бізнесові, трудові та економічні кола, засоби масової інформації [Elshtain 1999] також беруть участь у “свідомотворенні” нерівномірно і фрагментарно.

Не вдаючись в детальний аналіз ступеня і міри позитивності впливу кожної з визначених інституцій на мораль суспільства, приймемо за аксіоматичне твердження про те, що сьогоденна українська школа має посісти провідне місце у наведеному переліку [Ільїн 1993, Скиба 1996, Вишневський 1998].

До цього зобов'язують призначення і функції школи, а саме:

1. Охоплювати більше чверті населення одночасно і все населення протягом його життя;
2. Навчати найновішим когнітивним і чуттєвим досягненням людства у різних галузях знань;
3. Передавати відфільтровані у поколіннях надбання духовної національної і світової спадщини;

4. Здійснювати довготривалий і активний, науково обґрунтований вплив на учнівську аудиторію через високий професіоналізм вчителів.

Тому виявляється, що політичні, філософські чи економічні поняття громадянського суспільства є також категоріями педагогічними. Вони не працюватимуть, допоки не стануть елементом свідомості і характеру людини – через виховання і самовиховання. [Вишневецький 1998: 52]

Але оскільки процес виховання є професійним покликанням вчителів, то стає очевидним, що формування нової, орієнтованої на розбудову громадянського суспільства генерації педагогів, є завданням педвузівської освіти.

Шляхи її “цивілізації” вбачаються як у запозиченні закордонного досвіду, так і у апелюванні до джерел народотворення, до духу сім’ї, общини, історичної і культурної спадщини.

Серед закордонного досвіду нас найбільш цікавить американський.

Для них відновлення громадянських і моральних ресурсів після довгого періоду абсолютної свободи є таким же нагальним завданням, як і для нас. Різниця полягає лише в тому, що вся освітянська машина США інтенсивно працює над розробками як теоретичних положень, так і практичних прийомів, в той час як українська обмежується, головним чином, декларативними положеннями.

Тому не чекаючи на створення вітчизняної академічної науки з громадянського суспільства, пропонуємо скористатися з наявного американського досвіду і таким чином одержати фору на стартових позиціях.

На мою думку, ефективними прийомами перебудови навчання мають стати:

1. Використання найновіших національних та закордонних друкованих та інтернетовських матеріалів з конкретних дисциплін (при необхідності, з використанням комп’ютерного перекладача);

2. Застосування прийомів критичного мислення у процесі засвоєння курсу;

3. Запровадження гуманістичних принципів навчання як у класі, так і у позакласній діяльності.

Ініціатором та авангардом моральної перебудови вузу цілком об'єктивно мають стати відділення іноземної, перш за все англійської мови, в силу того, що:

а) професійно вони мають безпосередній доступ до іноземномовних матеріалів;

б) можуть скористатися значними здобутками американської науки і практики розбудови громадянського суспільства та свідомості;

в) завдяки широкомасштабним американським програмам студентського та викладацького обміну побачити на власні очі практичні здобутки запозичуваної теорії.

На заняттях з практики англійської мови як другої спеціальності із студентами 5 курсу німецько-англійського відділення протягом 5 років я перевіряю викладену гіпотезу, досягаючи значних успіхів не лише в оволодінні мовою та методикою її викладання, але й у формуванні громадянської свідомості у всіх учасників комунікації.

Перш за все, ми разом погоджуємо принциповий підхід до навчання: студенти мають виступати водночас у двох іпостасях – об'єктів і суб'єктів навчання. Крім традиційної ролі студентів, вони беруть на себе складну, але цікаву роль науковців, що реєструють свої фізичні, психічні і моральні якості та мовні вміння під час класної та домашньої роботи.

Такий підхід різко міняє їх точку зору на навчання. З маловідповідальних за педагогічний процес об'єктів (реципієнтів/пацієнтів – в термінах актантної теорії), вони перетворюються у суб'єктів, зацікавлених у ході роботи. Автоматично зникають дитячі відмовки: “забув”, “не зрозумів”, “не чув”. Кожен робить свою справу, цікавиться додатковим матеріалом, науковими, періодичними виданнями, висловлює свої гіпотези тощо.

Зараз список цих якостей дуже довгий. Ми працюємо над його оптимізацією, але головне те, що він пропонує не лише вимоги до студентів, але й умови для їх успішної діяльності.

Тому першими ідуть умови фізичного плану:

1. Задоволення фізичних потреб студента, забезпечення його хорошої фізичної форми.

Студенти ставлять позитивні бали навпроти цих вимог, якщо вони встигли організувати свій ранок і поспіяти, зробити зарядку, попіклуватися про своє здоров'я. Вони вчаться бути

практичними і запобігливими і розуміють, що їх хороше здоров'я – це координований процес.

Обов'язок вчителя – сприяти задоволенню цих потреб – часто порушується, коли вчитель затримує студентів під час перерви. Це є одним із недопустимих порушень прав і свобод людини, про що вчителі, які затримують студентів, навіть не задумуються.

Я ввела простий, але дійовий прийом: за 10 чи 5 хвилин до кінця уроку староста нагадує про час, і я маю змогу “підтягнути” урок до логічного закінчення своєчасно.

2. Забезпечення екологічного балансу. Екологія класної кімнати – одна із найболючіших проблем української сучасної школи. Невентильовані приміщення, спека влітку та холод взимку, неприбрана підлога, розкидані шматки крейди – це визнавана картина не лише школи, а й вузу.

Працюючи цілеспрямовано, студенти легко долають нашу національну неохайність і під час перерви встигають навести пристойний порядок, за що відповідні особи ставлять собі позитивні оцінки.

3. Технічне оснащення уроку. По можливості студенти піклуються про урізноманітнення діяльності в класі шляхом застосування аудіо-, відеомагнітофона, комп'ютера, додаткової літератури, словників, енциклопедій, традиційного унаочнення, роздаткових матеріалів, організацій екскурсій тощо.

4. Трудова етика. Оцінювання за цим аспектом теж має досить широкий діапазон: від своєчасного приходу на урок, якісного виконання поточного завдання, ведення зошитів – ми маємо різні зошити для різних видів робіт – до вироблення послідовної методики виправлення помилок.

У кожного студента є для цього спеціальний зошит. Під час усної відповіді студента вчитель реєструє в ньому його помилки і дає правильний варіант. Те ж саме роблять інші студенти у своїх зошитах. Після відповіді помилки обговорюються, а вдома, перед виконанням завдання, студент читає правильний варіант знову, таким чином запобігаючи повторенню помилок.

В іншому зошиті, для письмових помилок, студент кілька разів пише слово, якщо помилка була у правописі, або описує правило і приводить інші приклади, якщо помилка стосувалася граматики чи стилю.

Значно важче студентам поки що вдається реєструвати психологічні аспекти своєї діяльності. По-перше, це вимагає глибшого знання психології, по-друге, це – процес подолання дискомфорту від “роздвоєння особистості”. Студент екстеріорізує свої знання і водночас оцінює їх якість по декількох аспектах. Вміння “дивитися на себе збоку” надає студенту величезної переваги для цілеспрямованого удосконалення своєї особистості.

Поки що ми виділяємо такі **психічні** аспекти діяльності:

5. швидкість реакцій, динамізм;
6. увага, зосередженість на завданні;
7. запам'ятовування;
8. критичне мислення;
9. творчість, застосування принципу “ефект обманутого очікування”;
10. контроль за емоційним станом, формування життєрадісності;
11. вирішення проблем, вміння робити вибір;
12. воля.

Особлива увага приділяється формуванню **індивідуальних якостей** особистості:

13. висока самооцінка;
14. лідерство;
15. конкуренція;
16. порядність;

колективної співпраці:

17. взаємодопомога;
18. злагодженість дій;
19. взаємоповага.

Нарешті, визначаються аспекти **мовної діяльності:**

20. фонетика;
21. структура (граматика);
22. аудіювання;
23. усне мовлення;
24. письмове мовлення;
25. переклад.

Усвідомлюючи недоліки схеми: надмірний об'єм і складність здійснення аналізу, – я все ж вважаю дуже важливим запровадження її у методику проведення занять і у свідомість кожного з учасників комунікації. Звернімося знову до понять політології.

“Ринкові стосунки докорінно змінюють ситуацію. Вони примушують людину дивитися на свою працю цілком інакше. За нових умов успіх забезпечують дві речі: а) висока якість вироблюваного продукту, що мусить мати добрий товарний вигляд, б) продукт, який людина виробляє, мусить мати якомога нижчу ціну, і це – предмет не лише для розваг економістів. Це – інший спосіб мислення, це – характер людини” [Вишневецький 1997: 52].

Чудовим додатковим до підручника матеріалом, що постачає як концептуальну, так і фактуальну інформацію для формування громадянської свідомості, стали дві роботи американських авторів: спеціаліста з сімейного виховання Ст. Веноя “10 найбільших подарунків, які я віддаю своїм дітям”, та аудіокасети Дж. Кенфільда та М. Хенсона “Бульон для душі. Мудрі оповідання про виховання, що розкривають серця та запалюють дух”.

Структура книги: розділи, що описують досвід автора з виховання громадянської свідомості в собі, своїх дітях та слухачах його семінарів. Загальні сентенції про шляхи морального удосконалення супроводжуються жвавими короткими оповіданнями – ілюстраціями теоретичних положень.

Аудіокасета містить короткі оповідання довжиною від 1 до 10 хвилин. У жанровому аспекті вони наближаються до притч із сучасного американського життя, розказаних у високохудожній, емоційно-піднесеній формі, вишуканою сучасною англійською мовою. Окремі “мудрості” та їх констеляції, що починають, відмічають кульмінацію чи завершують оповідання, можливо згрупувати у практично вичерпний перелік гуманістичних якостей людини та професійних порад вчителям і батькам.

Подасмо декілька прикладів у приблизному перекладі.

• Пізнання оточуючого світу через пробудження самосвідомості:

“Навчання – це виявлення того, що ти вже знаєш. Виконання – це демонстрація того, що ти знаєш. Вчителювання – це нагадування іншим, що вони знають це так само, як і ти. Ми всі учні, виконавці і вчителі”.

• Працьовитість, цілеспрямованість:

“Ви повинні працювати, ми всі повинні працювати, щоб світ, у якому ми живемо, став вартим наших дітей”.

• Служіння іншим:

“Це був День Подяки для всіх: не завдяки одержаним подарункам, а завдяки можливості, хоча б у найменшій мірі, віддавати іншим”.

- Формування у дітей самоповаги, віри у власні можливості:

“Коли ми нарешті почнемо вчити дітей тому, які вони? Ми повинні сказати кожному з них: “Ти знаєш, хто ти? Ти – диво, ти – унікальність. У всьому світі немає іншої такої дитини, як ти”.

- Заохочування до навчання через доброзичливе ставлення до учня:

“Як тільки імідж дитини почне поліпшуватися, ви помітите значні успіхи у її навчанні. Але, що ще важливіше, ви побачите дитину, яка буде насолоджуватися життям більше”.

Деякі оповідання, як наприклад, відомого американського педагога Дороті Нольте, взагалі є своєрідним порівнянням кодексів ортодоксального та творчого вчителя:

“Якщо діти живуть в умовах постійної критики, вони навчаються засуджувати;

якщо діти живуть в умовах ворожнечі, вони навчаються насильству;

якщо дитину постійно висміювати, вона навчається зневажати себе;

якщо дітей постійно соромлять, вони навчаються почувати постійну провину;

якщо діти живуть в умовах толерантності, вони навчаються терпимості;

якщо дітей підтримують, вони навчаються впевненості в собі;

якщо дітей схвалюють, вони навчаються самоповаги;

якщо діти живуть в умовах справедливості, вони навчаються бути справедливими;

якщо діти живуть в безпеці, вони навчаються довіряти;

якщо діти живуть з визнанням, вони навчаються дружельності. Вони навчаються знаходити любов на землі”.

Працюючи з цими матеріалами, студенти активно і зацікавлено (а іноді і з сльозами духовного очищення на очах) виконують традиційні мовні завдання: прослуховування, відтворення, читання, переклад, вивчення тексту.

Важливим елементом його мовної обробки є складання тематичного словника виразів, що описують моральні якості та

способи їх виховання. На мою думку, це дуже важливий етап роботи, оскільки вивчення слова є шлях до засвоєння поняття, яке воно означає. А засвоєні поняття громадянської свідомості диктують людині необхідність розповісти про них іншим, аргументувати свою думку фактами із життя.

Під час обговорення змісту та ідеї оповідання студенти користуються прийомами критичного мислення. Схема, за якою здійснюється аналіз, була запозичена із виступу доцента кафедри психології педуніверситету Т. Ф. Цигульської на спільному семінарі викладачів КДПУ та університету Монтклер США (1999).

Схема включає в себе такі етапи:

I Визначення проблеми – II Її стисле формування – III Наведення інших прикладів із американського та українського життя – IV Аналіз причин виникнення проблеми в обох країнах, їх порівняння – V Критичне ставлення до інших інтерпретацій – VI Евристичний пошук способів вирішення проблеми із застосуванням нетрадиційних (дивергентних) підходів – VII Невдоволеність результатами аналізу, внаслідок чого проблема утримується у довготривалій пам'яті і спонукає подальшу роботу мозку на її оптимальне вирішення із залученням нових знань.

Наведемо конкретний приклад:

Книга Ст. Веноя починається з параграфа: “Останнім часом багато американських лідерів допомогли нам зрозуміти, що наші сім'ї та організації знаходяться у великій біді. Одним за одним вони вказують що як суспільство, ми, здається, розгубили свої головні цінності, що ми втратили щонайменше 2 покоління наших дітей від наркотиків, злочинності, насильства, раннього сексу та інших сучасних жахів.

I-II етапи: Спочатку визначаються та перефразуються 2 проблеми:

1. Втрата молоддю моральних цінностей;
2. Діяльність американських лідерів щодо відновлення громадянської свідомості серед молоді.

III етап:

1. Студенти наводять свідчення про наявність проблеми в американському суспільстві із останніх телевізійних повідомлень про стрілянину в американських школах, самогубство дітей у стані наркотичного отруєння тощо.

2. Вчитель дає перелік громадянських асоціацій США, які розробляють практичні програми подолання проблеми. Це реакція на вимогу саміту у Філадельфії (1997 р.) про застосування рішучих заходів по відновленню морального здоров'я нації.

Порівнюючи стан проблеми в Україні, студенти визнають, що у нас відсутня статистика з підліткової неблагополучності, тому що наявні факти не привертають увагу батьків, сусідів, вчителів, офіційних осіб, преси. Студенти аналізують матеріали місцевих та національних газет і знаходять лише повідомлення кримінальної хроніки, тобто апогея прояву проблеми. Статті про реабілітаційну чи запобіжну роботу з дітьми майже відсутні.

IV-V етапи: порівнюються причини проблеми а) в США і б) в Україні:

а) наслідки сексуальної революції, відвертої порнографії в кіно і рекламі 50-70 р., вільний продаж зброї, могутня наркомафія, великий процент латиноамериканської, азійської та африканської еміграції з нижчим за середньоамериканський рівнем культури, з одного боку;

б) раптове зубожіння, безробіття, недоступність вузівського навчання, відсутність розвиненої системи корисного відпочинку, байдужість оточуючих та офіційної української влади, з другого боку.

VI етап: найважче дається студентам пошук позитивного вирішення проблеми. Крім визначення стратегічних – досить віддалених у просторі і часі або незалежних від студентів заходів, – таких як поліпшення економічного стану, збільшення фінансування шкіл, лікарень, розширення системи реабілітаційних центрів тощо, ми намагаємося знайти можливості надання нашої особистості допомоги конкретним дітям та підліткам, що знаходяться поряд з нами.

Одні студенти згадують випадки з нещодавньої педагогічної практики, коли вони вели приватні бесіди з починаючими наркоманами.

Інші розчаровано говорять про невдалу спробу напоумити матір підлітка, яка схвалює його споживання алкоголю.

Намагаємося розібратися в причинах невдачі, радимо застосовувати більш довірливий, співчутливий підхід до жінки

та товариське ставлення до юнака, пропонуємо залучити його до кола студентських розваг тощо.

VII етап: студенти закінчують обговорення, невдоволені своїми пропозиціями, але з бажанням вивчати проблему далі і продовжувати боротьбу за моральне здоров'я своїх ближніх.

Як бачимо, в процесі роботи з такими орієнтованими на моральне оздоровлення текстами студенти вже мають змогу формувати свою громадянську свідомість: інтелектуальну допитливість, вміння аналізувати – синтезувати інформацію, знаходити позитивне рішення, практично застосовувати свій досвід для допомоги іншим, проявляти товариську, з розумінням ставитися до недоліків оточуючих тощо. Багато студентів займають активну лідерську позицію, організовуючи одногрупників на реальні дії.

Так, наприклад, прослухавши оповідання “Все найкраще” із “Бульону для душі”, де йдеться про те, як учні писали найкращі речі один про одного і потім обмінювались цими листами, наші студенти захотіли зробити те ж саме. Більш того, вони запропонували написати групові листи до батьків напередодні Нового Року та Різдва. У кожного учня, незалежно від його успішності, відшукувались найкращі людські риси, висловлювались найсміливіші сподівання з приводу його майбутнього, приносилася подяка батькам за виховання такого/ї чудового/ї сина/доньки. Після зимових канікул студенти повернулися щасливі і натхнені, з розповідями про сімейне свято, яким стало одержання поздоровлення з університету.

Пам'ятаючи афоризм про те, що студент краще вчиться якщо його люблять і поважають, ми “виключили” із арсеналу “педагогічного впливу” уїдливі критичні зауваження з приводу мовних та “поведенческих” помилок. Порівняємо: “У громадянському суспільстві кожна людина займає своє природопровідне місце у суспільній ієрархії, виконує властиву йому функцію і сама на цьому місці користується рівною гідністю” [Франк 1997: 214].

Колективний аналіз усних відповідей починається з позитивної оцінки зробленого, з заохочування працювати ще краще. Негативні зауваження подаються як дружні поради та побажання у доброзичливій, ввічливій формі.

Письмові роботи аналізуються вчителем без називання імен. Типові помилки обробляються всіма разом. Роботи роздаються так, щоб оцінка не була видима іншим. Студенти запрошуються на індивідуальну бесіду в разі виникнення якихось сумнівів чи недоречностей. Звичайно, наші студенти за старою звичкою ще поглядають в бік роботи товариша, але вже не вихоплюють її безцеремонно із рук, не сміються вголос з його помилок.

Однак, на відміну від підкресленого пропагування індивідуалізму американської школи, ми зберігаємо колективістські звичаї національної школи.

Але вони проявляються не як у прислів'ї “Гуртом і батька краще бити”, а у наданні допомоги один одному, в організації гуртків із 3-4 осіб, де сильний студент ділиться з іншими своїми знаннями з певної теми.

Заслужену позитивну оцінку одержує не лише слабкий студент, але й його “інструктор”, причому, на 1-2 бали вище – за вдале пояснення. Таким чином оцінюються не лише фактичні знання самих учнів, але й їх професійні вміння.

Взагалі, робота в українській аудиторії ускладнюється через відсутність об'єктивно умотивованого поділу студентів на дуже сильних – сильних – середніх – слабких – дуже слабких.

У результаті, вчителю доводиться орієнтуватися на “сіру” середину, не додаючи уваги як сильнішим, так і слабшим учням. Негативним наслідком такого “огульного” навчання є недостатнє академічне навантаження на перших і непідйомність завдань для других. Виникають відповідно безпідставні комплекси “зверхності” та “неповноцінності”.

Щоб дати змогу слабшим студентам підтягнутися до рівня курсових вимог і таким чином покращити свій імідж, ми, поперше, розподіляємо єдине завдання по частинах між усіма студентами. Таким чином, кожен готує лише певний фрагмент уроку, але робить письмові копії свого завдання для всіх. У класі група обмінюється цими фрагментами і, нарешті, кожен має повне завдання. Під час усної перевірки студент, який відповідає за свій фрагмент, виступає в ролі вчителя, вводячи, тренуючи та перевіряючи засвоєння іншими свого фрагменту.

Індивідуальні завдання розподіляються в залежності від талантів студентів, їх загальної академічної, суспільної та сімейної завантаже-

ності, стану здоров'я та черговості у виконанні таких завдань. Згода студента щодо доручення, яке забирає багато часу, є принциповою.

По-друге, для того, щоб дати змогу кожному студенту якісно підготувати завдання, ми встановлюємо добровільну чергу на відповідь. Студент-вчитель погоджує список відповідаючих з кожного пункту плану уроку. Спочатку, звичайно, відповідають сильніші, а потім слабші, (хоча, коли стається навпаки, радості з приводу успіху слабшого товариша не має меж). Однак, щоб “здача” не занадто затяглася, встановлюється її останній термін (у американській школі це *deadline*), після якого вчитель заслуховує студента лише під час консультацій. “Борг” повинен бути зданий до початку екзаменаційної сесії. Таким чином виховується працьовитість.

Памятаючи “мудрість” із “Бульону для душі” про те, що вчитель повинен відшукувати таланти студентів, які поховані серед його розчарувань від поразок, ми намагаємося в роботі із слабкими студентами робити ставку на їх інші нелінгвістичні здібності: почутті гумору, динамізмі, м'якості, товаристськості, артистизмі, на різноманітні вміння й навички. Творчих можливостей для залучення таких студентів до мовленнєвої діяльності тим більше, чим менше дидактично та технічно оснащений урок. виправити становище можна запропонувавши студентам виготовити роздаткові картки, намалювати граматичні, лексичні таблиці, написати лозунги, крилаті вислови, приготувати анкети, кросворди, картинки-складанки, створити вірш, пісню, виконати художній номер, тощо. Нарешті, за допомогою молотка і цвяхів, ганчірки й швабри підтримувати порядок у кімнаті, прикрасити її квітами, саморобками. Таким чином виховується творчість, кмітливість.

Важлива увага надається процесу формування лідерства. З третього-четвертого уроку, коли встановлюється робоча атмосфера у класі, ми пропонуємо студентам виступати у ролі співвчителів. Вибирають відповідального за багатогодинну тему, який разом із вчителем розподіляє навчальний матеріал по уроках, погоджує з відповідними людьми допуск до кабінетних, бібліотечних фондів, аудіо- та відео матеріалів, відвідання музеїв, громадських та приватних виставок, зустрічі з американськими та англійськими вчителями, участь у наукових та практичних конференціях.

Але головне – це вчителювання на уроках. У межах визначеного плану студент-вчитель має досить велику оперативну свободу у підборі прийомів роботи та завдань, способів їх виконання, у розподілі навчального матеріалу серед студентів. Нарешті, він здійснює саму процедуру пояснювання, тренування та усно-писемної перевірки засвоєного. Він же оцінює знання студентів, звичайно, після обговорення у групі. В кінці уроку робиться детальний аналіз вчителювання, зазначаються досягнення, висловлюються рекомендації щодо усунення недоліків.

Вчитель намагається не втручатися надмірно у процес студентського викладання, вважаючи що помилки у мовленні чи завищення оцінок не настільки важливі, наскільки важлива розкутість і легкість на уроці, що стимулюють вільне висловлення власних думок, надихають на творчість й грайливість, покращують ставлення студентів один до одного. Тут ми поділяємо погляди багатьох вчених, які віддають перевагу методам засвоєння (acquisit'on) другої мови над методами її вивчення (learning) (Krashens).

Таким чином, зовнішньо центр діяльності зміщується з вчителя на студента, який виконує його функції. Хоча, фактично, – це запланована мета плекання професіоналів – вчити студентів вчителювати не лише на уроках методики, а, перш за все, на уроках з профелюючої дисципліни.

Особливе місце у методиці стимулювання творчості студентів посідають **розважальні вправи та прийоми практичного застосування іноземного мовлення у реальних ситуаціях спілкування**. Головним імпульсом для створення таких видів роботи є бажання вчителя зруйнувати стереотипні погляди на навчання, збудувати позитивні образи студентів.

Так, наприклад, під час засвоєння граматичних явищ – від найлегших (Present Indefinite) до найскладніших (Oblique Mood) ми пропонували: а) творчі вправи – придумати вірша, пісню, рекламу з використанням даного граматичного явища, написати листа товаришу, вчителю, ректору, меру тощо про свої прагнення, мрії, побажання; б) всілякі змагання в межах однієї групи чи між двома паралельними групами. Студенти демонструють свою швидкість, згуртованість, винахідливість, найголосніше вигукуючи граматичні

моделі, якнайшвидше закінчуючи запропоновані речення, добираючи найкращі еквіваленти англійським прислів'ям, найдотепніше міняючи зміст вихідного речення у "зіпсованому телефоні", демонструючи німу сценку, зміст якої вгадується суперниками та порівнюється з варіантом "авторів" сценки.

Зосереджуючи свої зусилля на екстралінгвістичній діяльності, студенти непомітно для себе засвоюють мовні явища.

Апофеозом нашого навчання стає участь у практичних конференціях, що влаштовуються американськими працівниками Корпусу Миру, та у спільних наукових конференціях викладачів КДПУ і американського університету Монтклер, з якими нас зв'яже спільний проект. Наші студенти не лише активно працюють у секціях, але й виступають з доповідями про гуманізацію української освіти.

З метою розширення експерименту ми додаємо у 1999-2000 н. р. IV фазу зворотнього зв'язку (feedback) із студентами-випускниками. Випадкові зустрічі, телефонні дзвінки, святкові поздоровлення, консультації свідчать про те, що молоді викладачі успішно будують стосунки із школярами, застосовуючи принципи й методи гуманістичного викладання й виховання. На початку листопада, лютого й травня випускники погодилися надіслати систематизовану інформацію про свої здобутки і проблеми. Їх узагальнення допоможуть нам у подальшій роботі. Після повернення з шкільної практики нинішніх 5-курсників випускники діляться своїми першими враженнями, виробляють проект майбутньої взаємодії.

У даній статті я спробувала описати свій перший досвід з виховання громадянської свідомості у студентів. Наступним кроком повинно бути створення фахових підручників, орієнтованих на засвоєння цінностей громадянського суспільства та практичного застосування одержаних знань у практиці докорінної перебудови суспільства.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ильин 1993 – Ильин И. А. Собрание сочинений в 10 т. Т. 2. //Наши задачи. Статьи 1948-1954 гг. Книга 1. – М.: Русская книга, 1993. – 496 с.
Вашенко 1998 – Вашенко Г. Загальні методи навчання. – К.: Укр. Видавнича спілка, 1997. – 441 с.

Вишневський 1998 – Вишневський О. Громадянське суспільство і соціальна справедливість. //Учитель – 1998 – №№ 4, 5. – С. 43-45; 50-53.

Скиба 1996 – Скиба В.Й. та інші. Вступ до політології. – К.: Основи, 1996. – 717 с.

Франк 1997 – Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1997. – 511 с.

Canfield J., Hansen M. Chicken soup for the soul Stories to open the heart and rekindle the spirit. HCI Audio Books, FL, 1994.

Elshtain 1999 – Elshtain J.B. A call to civil society// Society, July-August 1999.- v36i5.- P.11-20.

Krashen 1995 – Krashen S. Principles and Practice in Second Language acquisition. Phoenix ELT. NY, 1995. – 202 p.

Vannoy 1994 – Vannoy St. The 10 greatest gifts I give my children. Parenting from the heart. A Fireside Book Published by Simon and Schuster. NY, 1994. – 271 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гаркуша Людмила Сергіївна – викладач кафедри англійської мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістика тексту, теорія комунікації, теоретична граматики англійської мови, методика викладання іноземних мов, психологія викладання, питання громадянського суспільства.

НАРОДНІ ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ, ПОХІДНІ ВІД *МОК-//МОКР-* (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК КІРОВОГРАДЩИНИ)

Тетяна Громко (Кіровоград)

Ареальне дослідження похідних від *мок-//мокр-* з різним ступенем деривації та вивчення їх семантики на матеріалі говірок Центральної України сприяють встановленню зв'язків даних архаїчних утворень з їх слов'янськими реалізаціями. При спільності тельмографічної семантики і кореневих основ спостерігається ряд семантико-словотвірних моделей, серед яких є як утворення, представлені в інших слов'янських мовах, українських говорах, так і вузьколокальні діалектизми.

The areal investigation of the derivatives of *moc-//mocr-* with different derivation degree and the investigation of their semantics on the material of the Central Ukrainian dialects promote the establishment of the relations between the given archaic formations and their Slavic realizations. With the identity of the telmographic semantics and a root stems the series of semantico-wordformation models is observed, among which are the formations represented in other Slavonic languages and Ukrainian patoises as well as local dialecticisms.

Похідні від праслов'янських дієслівно-прикметникових форм **moknoti/*mokrъ/*mociti* (< і.-є. *tak* “мокрий, зволожувати”; ЕСУМ 3: 498-499; Фасмер II: 666) активно представлені в усіх слов'янських мовах як загальні назви, які характеризують гідрографічні особливості об'єктів, зокрема з тельмографічною (болотною) семантикою [див. ЭССЯ 19: 141-146; Шульгач 1998: 170]. За свідченням дослідників, корінь *tok-(tou-)//mokr-* активний як твірна основа багатьох географічних термінів Славії (див. ЭССЯ 19: 70-74). При спільності (подібності) семантики тут спостерігається ряд словотвірних моделей. Приміром, моделі типу *touar* і *touvar* є основними й займають широкий слов'янський ареал (детальніше див. Толстой 1969: 50).

Основним значенням досліджуваних похідних, як уже зазначалося, є “болото”. Однак іноді вони означають більш загальне поняття “низинне місце”. Такі утворення поширені в західнослов'янських мовах [див. Толстой 1969: 150-152] та в південно-західному регіоні України [ГНЗР: 115].

Найхарактернішу з-поміж іменникових похідних від *mokr-/tou-** *touar* (див. ЭССЯ 19: 74-75) дослідники реконструюють так: *toua* + суфікс **(a)rъ* (Вгьскнер S: 343); пор., приміром, Фасмер II: 666. Розглядуваний географічний термін (далі ГТ) означає, як правило, узагальнене поняття “болото” та заболочена місцевість [Толстой 1969: 150-151; Jurkowski: 155; ЭССЯ 19: там же]. Українська мова зберігає таку ж семантику цієї лексеми на загальнослов'янському фоні (про опірну семантику цього народного ГТ див. ЕСУМ III: 499; Грінченко 2: 450; СУМ IV: 814; Марусенко 1968: 237; Черепанова 1984: 137; Шульгач 1998: 167-168).

Місцевий ГТ *мучбр* (до того ж фіксований у двох акцентних варіантах – див. СНГТК: 123-124; пор. волинськ. тс.; Данилюк 1997: 60) має кілька значень: “болото”, “мохове болото”, “низина, залита водою”, “мокра заболочена низина”, “мокре місце між двома узгір'ями”. З них *мучар* зі значенням “болото, трясовина” в межах України має паралелі в говорах Вінницької, Житомирської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Тернопільської та Хмельницької областей [Марусенко 1968: 237], *мочбр* “мокра заболочена низина” – Сумської, Чернігівської областей [Черепанова 1984: 136].

Плюральні варіанти *мочарь*, *мочарн* в досліджуваних говірках зафіксовані зі значенням “болото” [СНГТК: 124]. З них *мочарн* через відсутність у принаймні нам відомих джерелах є підстави вважати центральноукраїнським утворенням. Місцевий ГТ *мочарь* – оригінальний акцентний варіант (пор., приміром, *мучари* “тс.” у поодиноких говірках Львівської області [Марусенко 1968: 237]; волинс. *мочбри* “грузьке болото”, “низина, залита водою” [Данилюк 1997: 60]. Слід відзначити типовість явища наголошування суфікса множинності *-u(-i)* для місцевої ГТ, наприклад, *вербичкь*, *грядкь*, *макітрь*; *куширн*, *парн* [див. СНГТК]. Серед власне центральноукраїнських утворень ГТ *мочбрьнб*, *мочарідь* “заболочена низина”, очевидно, похідні від *мочар*. Загальномовний *мочариння* в досліджуваних говірках розвиває географічне, локальне значення – “зарослі аїру”.

Наступну групу аналізованих ГТ утворюють похідні від **mokr-*. Один із дослідників праслов'янського гідронімного фонду В.П.Шульгач реконструює як основу апелятива, який характеризує гідрографічні особливості об'єктів [Шульгач 1998: 170-171], ад'єктив **mokrъ(jь)* походить від дієслівної основи **moknoti* [ЭССЯ 19: 147-148]. Щодо ГТ *мокротб*, який у місцевому мовленні вживається з семантикою ‘низинна волога місцевість’, то ареальне дослідження поширення цього слова, його значення є важливим для встановлення його сучасного слов'янського тла (див. ЭССЯ 19: 141-142; Черепанова 1984: 135) та реконструкції *mokrota*, оскільки, як зазначають дослідники, “праслов'янська давність праформи проблематична з огляду на ареал” [Шульгач 1998: 170].

Інші похідні з коренем *мокр-* – *мокровънб*, *мокровъння*, *мокрьяк*, *мокрьячук* – виступають зі значенням “мокра заболочена низина” (пор. *мокрьяк* та ін. на загальнослов'янському тлі [Толстой 1969: 152]). Щоправда, досить оригінальним місцевим утворенням є *мокровиння* з семантикою ‘луг заливний’. У цілому значення “луг заливний” для ГТ з коренями *мок-//мокр-* є свідченням розирення тельмографічної семантики їх (термінів). Близькість реалій не ідентифікує назви географічних об'єктів (до того ж вони зафіксовані в різних говірках): пор. *мокрьяк* ‘луг заливний’ і ‘мокра заболочена низина’ (див. Картосхему); а також для порівняння – *мокровъння* ‘луг заливний’ і *мокровънб* ‘мокра заболочена низина’.

Зафіксований в окремих говірках північно-західної частини досліджуваного ареалу ГТ *мокѣб* зі значенням “болото” має лексичні паралелі в інших українських говорах (пор. *моква* “трясовина” [Железняк 1979: 49], волинс. *моква* “мокра заболочена низина” [Данилюк 1997: 59]) та в таких слов’янських мовах, як російська – *муква* “волога”, словацька – *tokva* “тс.” [Фасмер II: 639]. Дослідники реконструюють його у такий спосіб: *току – родовий відмінок *токъвъ [Фасмер II: там же].

Таким чином, ареальне дослідження похідних від *мок-//мокр-* з різним ступенем деривації та вивчення їх семантики на матеріалі говірок Центральної України сприяють встановленню зв’язків даних архаїчних утворень з їх слов’янськими реалізаціями. При спільності тельмографічної семантики і кореневих основ спостерігається ряд семантико-словотвірних моделей, серед яких є як утворення, представлені в інших слов’янських мовах, українських говорах, так і вузьколокальні діалектизми. Співставлення ГТ дозволяє побачити значні співпадання не тільки в самій наявності лексем, а й у їх семантиці.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Грінченко – Словарь української мови: В 4-х т. /За ред. Б.Грінченка. – К.: Наук. думка, 1996-1997. – Т. 1-4.
- ГНЗР – Онишкевич М.М. Географічні назви в говорах західного регіону УРСР // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах /Відп. ред. Р.Й.Керста. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 123-144.
- Данилюк 1997 – Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині: Словник. – Луцьк: Надстир’я, 1997. – 108 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К.: Наук. думка, 1982-1989. – Т. 1-3.
- Железняк 1979 – Железняк І.М. Гідроніми України як основне джерело відновлення деяких географічних термінів // Мовознавство. – 1979. – № 4. – С. 46-52.
- Лучик 1996 – Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235 с.
- Марусенко 1968 – Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М.: Наука, 1968. – С. 206-255.
- Преображенский 1958 – Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Изд-во ин. и нац. слов, 1958. – Т.1-2.
- СНГТК –Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ-Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.

- СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
- Толстой 1969 – Толстой Н.И. Славянская географическая терминология (Семасиологические этюды). – М.: Наука, 1969. – 260 с.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М.: Прогресс, 1986-1987. – Т. I-IV.
- Черепанова 1984 – Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: Словарь. – Сумы: Изд-во Сумск. пед. ин-та, 1984. – 274 с.
- Шульгач 1998 – Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – 368 с.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд /Под ред. О.Н.Трубачова. – М., 1992. – Вып. 19.
- Bruckner – Bruckner A. Słownik etimologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957.
- Jurkowski – Jurkowski M. Ukraińska terminologia hydrograficzna. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1971.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Громко Тетяна Василівна – асистент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми семантики і структури діалектної лексики в українській мові.

AMERICAN ENGLISH PRONUNCIATION: ITS DICTIONARY PRESENTATION

Tetiana Datska (Kyiv)

У статті розглядаються особливості презентації американського типу вимови у лексикографічних джерелах. Автор піддає оцінці підходи до кодифікації вимовної норми на предмет визначення їх адекватності. Наведені рекомендації щодо використання розглянутих словників як довідникових джерел загальноамериканської вимовної норми.

The paper surveys presentation of American English pronunciation in pronouncing dictionaries. Major books of reference featuring this type of pronunciation are assessed from the point of view of their adequate reflection of contemporary pronunciation norm. Differences in the systems of phoneme notation in pronouncing dictionaries are compared. TEFL specialists and EFL learners are given recommendations on the validity of the analysed dictionaries as sources of information on American English pronunciation.

English pronouncing dictionaries are an indispensable source of reference for TEFL/TESOL nonnative specialists and learners who teach/

study English pronunciation out of the natural language environment. Two kinds of pronunciation instruction material are of crucial importance in this case:

- 1) audio and video samples of recorded speech by educated speakers (such as TV and radio programs, and specially designed pronunciation courses);
- 2) pronouncing dictionaries, giving ample information on the pronunciation of words and reflecting all the existing variants.

The materials of the first kind illustrate “the living pronunciation” in all its variety which at times may be confusing for nonnative learners, especially with low-level English proficiency. The most explicit material form of literary pronunciation is presented in pronouncing dictionaries – “the codified pronunciation”. Nonnative EFL learners largely dealing with the codified pronunciation must be aware of the fact that codification reflects the living pronunciation norm more or less precisely, but it is never fully adequate to it. In fact, codification fixes pronunciation forms and patterns chronologically a little lagging behind the living ones. Alongside with this, alternative pronunciation variants recorded in the dictionaries can either signal the appearance of a new tendency in the pronunciation norm or mean that a less common variant is becoming outdated and can be ousted from the norm. Pronunciation norm or the codified pronunciation has a changing term of validity – what is acceptable at a given time might be treated as less common or even obsolescent in 70-80 years [Gimson 1981: 67].

In the view of what has just been said, samples of living pronunciation should be checked and verified in pronouncing dictionaries; the two kinds of pronunciation instruction materials complement each other and provide a more or less authentic presentation of pronunciation model for nonnative learners who acquire it out of the natural language environment.

The purpose of this paper is to survey pronouncing dictionaries of American English literary pronunciation comparing its presentation with British English pronunciation, a traditional pronunciation model used in TEFL/TESOL practices in Ukraine, and give their evaluation as reliable reference sources for pronunciation instruction.

This century witnessed the real development of English pronouncing dictionaries with the indication of pronunciation in an established and recognized phonetic alphabetic form [Bronstein 1990].

Out of all the national and regional accents of English, British English pronunciation has been given a most detailed analysis and description [Jones 1918; Gimson 1980; Wells 1982]. American English hasn't got an adequate description, especially of its contemporary norm.

The selection of American English dictionary pronunciation presentation for our analysis is defined by rather an obvious reason: it is the type of pronunciation that is gaining a strong foothold in those parts of the world where English is taught as a foreign language. American Peace Corps volunteers have been teaching English as a foreign language in Ukrainian schools since 1992, serving as a model of American English pronunciation, different from the established traditional British model. New social realities, the role of the U.S.A. in contemporary world explain the need for working out linguistic and didactic models of American English pronunciation alongside with the British one and familiarizing Ukrainian EFL specialists and learners with new developments in the American English pronunciation standard used in the U.S.A. and Canada.

As Bronstein remarks, the American lexicography came into the 20th century with the tradition based on British pronunciation sources, reflecting a bias that British forms (where different from American) were "better, more accurate, harmonious and agreeable" [Bronstein 1990: 139].

This fact, however, cannot be regarded true about present-day preferences in dictionary presentation of American pronunciation. Our survey shows that American English pronunciation has been described in approximately twelve reference books of different status and time of publication. First attempts to reflect American pronunciation in a special pronouncing dictionary were made in 1923 by S. Ichikawa's *An English Pronouncing Dictionary for Japanese Students*, and in 1926 by *A Dictionary of English Pronunciation with American Variants*. These dictionaries were used almost exclusively in Japan and have never been revised or reissued after their first printing [Bronstein 1990: 141].

The first substantial attempt to create a detailed description of contemporary American pronunciation was undertaken in 1943 by *The NBC Handbook of Pronunciation*, which has had some revised editions in recent years. But the major pronouncing dictionary to appear in the United States is *A Pronouncing Dictionary of American English* [PDAE] by J.S.Kenyon and T.A.Knott. According to its authors, it is "a phonetic dictionary of the speech of the United States that might serve both in the U.S. and elsewhere, the purposes served for Southern British English by

Professor Daniel Jones's *English Pronouncing Dictionary*" [PDAE 1944: v]. PDAE includes variant pronunciations, as the aim of the authors was "to record without prejudice or preference several different types of speech used by large bodies of educated and cultivated Americans in widely separated areas and with markedly different backgrounds of tradition and culture" [PDAE 1944: v]. This pronunciation dictionary remains the only significantly comprehensive and most authoritative pronunciation lexicon for American English despite the fact that linguistic/phonetic research over the past 40 years does render it somewhat out of date [Bronstein 1990: 147]. The most recent publication by American linguists is *NTC's Dictionary of American English Pronunciation* [NTC's DAEP 1994] by B. Silverstein. This dictionary reflects only one typical and acceptable pronunciation for each entry and totally covers 22,000 words.

Other sources of information on American English pronunciation are the dictionaries compiled by British phoneticians and published in Great Britain. The first one in chronological order is *A Concise Pronouncing Dictionary of British and American English* [CPDBAE 1972] by J. Windsor Lewis, which "was planned solely for the benefit of the users of English as a foreign or second language" [CPDBAE 1972: vi]. The dictionary includes both British and American forms featuring both variants where differences between British and American forms exist. Although alternative pronunciations are presented, the majority of entries are supplied only with main pronunciations, and there are no discussions or comments on alternative pronunciations.

Longman Pronunciation Dictionary [LPD 1990] is "a specialist dictionary of pronunciation. It offers the user three kinds of information about English pronunciation that are not available in a general dictionary: information on variants, on inflected and derived forms, and on proper names" [LPD 1990: x]. It covers over 75,000 words and presents pronunciation of two models: British and American English.

The importance of American English pronunciation made the authors of the well-known *English Pronouncing Dictionary* [EPD 1997] include American English pronunciation in the 15th dictionary edition for the first time in its 80-year-old history. "The English Pronouncing Dictionary has been in use for nearly 80 years, and during that time it has become established as a classic work of reference, both for native speakers of English wanting an authoritative guide to pronunciation and for users of English as a foreign or second language all over the

world” [EPD 1997: iv]. This dictionary was first published in 1917 by Professor Daniel Jones, the founder of The London School of Phonetics. Prof. Jones had been the editor of EPD for nearly forty years thus ensuring consistency in the codification policy. It is an accepted fact, that out of the three major age groups in a speech community the pronunciation of middle-aged educated speakers is the most representative of the pronunciation standard of that language community on the whole, whereas the other two: the pronunciation of the younger and older generations can comprise marginal tendencies from the point of view of pronunciation norm. The 14th edition was extensively revised by Prof. A.C. Gimson, who re-oriented the pronunciation model to the codification of the pronunciation of the middle-aged educated speakers, but not of the older generation as in the previous editions of EPD. The 15th edition of EPD which was revised by P. Roach for the first time includes American pronunciation and has an American editor James Hartman.

In short, the history of American pronunciation lexicography comprises the following landmarks as featured in Table 1.

Table 1.

Pronouncing Dictionaries Featuring American English Pronunciation

No.	Year of publishing	Title of the dictionary	Authors/Editors
1	1943	The NBC Handbook of Pronunciation	James F. Bender
2	1944	A Pronouncing Dictionary of American English (PDAE)	J.S. Kenyon and T.A. Knott
3	1964	The NBC Handbook of Pronunciation, 3 ^d edn.	Rev. by Thomas L. Crowell
4	1972	A Concise Pronouncing Dictionary of British and American English (CPDBAE)	J. Windsor Lewis
5	1984	The NBC Handbook of Pronunciation, 4 th edn.	Rev. by Eugene Ehrlich and Raymond Hand
6	1990	Longman Pronunciation Dictionary (LPD)	J.C.Wells
7	1994	NTC's Dictionary of American English Pronunciation (NTC's DAEP)	Bernard Silverstein
8	1997	English Pronouncing Dictionary (EPD), 15 th edn.	Originally compiled by Daniel Jones, revised by Peter Roach and James Hartman

“A pronouncing dictionary must base its recommendations on one or more models. A pronunciation model is a carefully chosen and defined accent of a language” [LPD 1997: v]. An issue of vital importance is what pronunciation norm is taken as a model in pronunciation description and codification. In British English it is Received Pronunciation (RP), described by Gimson “as a kind of standard, having its base in the educated pronunciation of London and the Home Counties [EPD 1997: x] and now sometimes referred to as BBC pronunciation, because this is the type of pronunciation used by BBC news readers [LPD 1990: xiii]. This type of pronunciation, most accurately described and codified, has been serving the pronunciation model for EFL practices in Ukraine for a long time.

American pronunciation “is not as tightly codified for EFL purposes as RP” [LPD 1990: xiv]. It comprises several regional varieties, but let us consider the type which enjoys the status of the national pronunciation norm and is usually referred to as General American (Gen Am). The authors of the most authoritative dictionary on American pronunciation, J.S. Kenyon and T.A. Knott state that the purpose of their dictionary was to show the pronunciation of cultivated colloquial English in the United States [PDAE 1944: xv]; of the everyday speech of cultivated people – of those in every community who set the social and educational standards of those communities [PDAE 1944: vii].

According to J. Windsor Lewis [CPDBAE 1972], J.C. Wells [LPD 1990], the type of pronunciation recorded in their dictionaries is referred to as General American. This variety is used by the majority of Americans, namely those who do not have a noticeable eastern or southern accent [LPD 1990: xiii]. CPDBAE excludes all American pronunciations with any specific association with either the eastern or the southern regions of the U.S.A. giving only those which are most general in the U.S.A. and Canada [CPDBAE 1972: xiv]. *NTC's Dictionary of American English Pronunciation* does not address the choice of model pronunciation at all. General American is also known as Northern American or Western American. It is spoken in the central Atlantic States: New York, New Jersey, Wisconsin and others [Соколова та ін. 1991: 232].

But today the term “General American pronunciation” is the one largely abandoned by American phoneticians. There is no single

“prestigious, educated, acceptable, or standard” dialect that exists throughout the continent, even if one did exclude the northeastern and southern United States [Bronstein 1990: 142].

In fact, the regional differences among educated speakers are relatively minor, so it is possible to speak of the type of pronunciation that can serve a model for EFL learners in Ukraine. Keeping in mind the above given definitions and taking into account the complexity of the issue under discussion, this paper treats General American as a more precise linguistic notion, while North American English (NAE) can be used as a more loosely defined pronunciation model for practical application in TEFL/TESOL practices.

In all major pronouncing dictionaries the basis for notation of the sounds is The International Phonetic Alphabet (IPA) [PDAE 1944; CPDBAE 1972; LPD 1990; EPD 1997] or a simplified version of IPA [NTC’s DAEP 1994]. The facts that the type of pronunciation and the basis for notation are identical in all the dictionaries mentioned do not prove the real uniformity of the phonemic inventories introduced in these dictionaries and symbols used for their notation. Pronouncing dictionaries compiled by British phoneticians adhere to the standard, set by Gimson-Jones dictionaries. Thus, for example, the system for American pronunciation in LPD is devised in such a way as to deviate as little as possible from the system used for RP [LPD 1990: xix]. Pronouncing dictionaries, published in the U.S.A., reflect a different tradition of phoneme notation.

According to LPD [1990: xviii] most generally the differences between RP and General American are as follows:

RP	Gen Am
əʊ	oʊ
ɒ:	ɔ:
ɜ:	ɝ:
ɪə	no counterpart
eə	no counterpart
ʊə	no counterpart
ɒ	ɑ:

When comparing vowel and consonant phoneme presentation, it is obvious that vowels reveal much greater diversity.

Table 2.

Presentation of Vowel Phonemes in American English Pronunciation Dictionaries

Name of the dictionary	PDAE	NTC's DAEP	CPDBAE	LPD	EPD
Quantity of symbols	22	15	15	22	16
see	i	i	i	i:	i:
bit	ɪ	ɪ	ɪ	ɪ	ɪ
happy	*ɪ	*ɪ	*ɪ	ɪ	*ɪ
face	e	e	eɪ	eɪ	eɪ
bed	ɛ	ɛ	e	e	e
bad	æ	æ	æ	æ	æ
burn	ɜ	ɝ	ɜ	ɜ	ɜ:r
about	ə	*ə	ə	ə	ə
further	ɜ	*ɝ	*ɜ	ɜ:	*ɜ:r
further	ɝ	*ɝ	*ɝ(r)	*ɝr	ɝ
bud	ʌ	ə	ʌ	ʌ	ʌ
two	u	u	u	u:	*u
put	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ
influence	*ʊ	*u	*u	u	*u
start	a	*ɑɝ	ɑ	ɑ:	ɑ:
far	ɑr	*ɑɝ	*ɑ	*ɑ:	*ɑ:
lot	ɒ	ɑ	*o	ɑ:	*ɑ:
law	ɔ	ɔ	*ɔ	ɒ:	ɔ:
north	*ɔr	*ɔɝ	*ɔr	ɔ:	*ɔ:
force	*or/ɔr	*ɔɝ	*ɔr	o:	*ɔ:
no	o	o	əʊ	oʊ	oʊ
price	aɪ	aɪ	aɪ	aɪ	aɪ
mouth	aʊ	æʊ	aʊ	aʊ	aʊ
choice	ɔɪ	ɔɪ	ɔɪ	ɔɪ	ɔɪ
using	ju	*ju	*ju	*ju:	*ju
fuse	ɪu	*ju	*ju	*ju:	*ju

NOTE: The symbols marked with (*) are not included in the inventory of a particular dictionary, they only show correlations to the phonemes included in the inventories of other dictionaries.

The vowel inventories introduced in the dictionaries differ both quantitatively and qualitatively. The quantity varies from 15 to 22 symbols. Now let us consider qualitative characteristics of some of the sounds des-

ignated by the above given symbols. No centring diphthongs are distinguished in North American. The vowel in *rate* /ret/, which is always the diphthong /eɪ/ in British English pronunciation, in North American can represent several sounds: /eɪ, eɪ, eɛ/ or be monophthongized. According to PDAE [1944: xviii] on linguistic principles, the symbol /e/ properly stands for all varieties of sounds (whether a diphthong or not). Like /e/, the symbol /o/ represents a simple vowel or a diphthong /oʊ, öʊ, ɔʊ, etc./.

For the same reason stated at /e/, the symbol /o/ is used for both the simple vowel and the diphthong. Diphthongs /ju/ and /ɪu/ differ in the respect that the former is a rising diphthong – the last part being stressed more than the first, and the latter is a falling diphthong with the first element stressed, as in the diphthongs /aɪ, aʊ, ɔɪ/, or a level-stressed diphthong, both elements being about equally prominent.

The users of the pronouncing dictionaries, however, should be aware that the differences in the allophonic variation between British English and NAE are much more extensive than the differences in their phonemic inventories. Even if the symbol for a phoneme is the same in British pronunciation and NAE, the actual realization of this phoneme can be different in NAE and British English. Most British vowels tend to be less glided than NAE vowels, so the most adequate notation of North American tense vowels and diphthongs actually looks like this:

RP	NAE
i:	ɪy
u:	uw
eɪ	ey
əʊ	ow
aɪ	ay
aʊ	aw
ɔɪ	ɔy

[Celce-Murcia et al. 1996: 364].

There are also some minor differences in the quality of lax vowel sounds. NAE /ʊ/ is less rounded than British /ʊ/ in words such as *book, put, pull*. Also NAE /ʌ/ is often slightly higher than British /ʌ/ in words such as *hut, son, rust* [Celce-Murcia et al. 1996: 364].

As for monophthongs, LPD [1990] in the area of front vowels distinguishes /i/ sound, which is intermediate in quality between /i:/ and /ɪ/ and can be found in the word final position, where the letter “y” is spelt, or in

the middle of the word before a vowel: *radiant* /ˈreɪdɪənt/. PDAE [1944] distinguishes the biggest number of central monophthongs, differentiating them in the following way:

Symbol	Spelling	Spoken form	
ɜ̄	Further	ɪfɜ̄hðəh	accented syllable only, <i>r</i> is pronounced
ɜ	Further	ɪfɜðə	accented syllable only, <i>r</i> is silent
ɝ̄	Further	ɪfɜ̄hðəh	unaccented syllable only, <i>r</i> is pronounced
ɝ	Further	ɪfɜðə	unaccented syllable only, <i>r</i> is silent.

[PDAE 1944: xvii].

The specific feature of NTC's DAEP [1994] is the usage of /ə/ in all words where other dictionaries give /ʌ/: *bud, but*, etc. LPD [1990] distinguishes the vowels /ʌ/ and /ə/, with the remark that they can generally be regarded as allophones of the same phoneme.

There is considerable variability of NAE vowels in the open back area. LPD [1990] distinguishes the biggest number of them. So the vowel of *lot* /lɑ:t/, is differentiated from that of *thought* /θɔ:t/ where other dictionaries have /ɒ,ɑ/ or /ɔ,ɔ:/ respectively. LPD also makes provision for a difference between vowels of *thought* /θɔ:t/ and that of *north* /nɔ:rθ/ (the symbol ɔ: implying a closer quality, being shown only before /r/). Nevertheless, the majority of Americans use the same vowel sound in *force* as in *north* [LPD 1990: xiv].

As far as consonants are concerned, the formal presentation of their inventory is less diverse.

Table 3.

**Presentation of Consonant Phonemes in American English
Pronunciation Dictionaries**

Name of the dictionary	PDAE	NTC's DAEP	CPDBAE	LPD	EPD
Quantity of symbols	28	25	24	25	24
pen	p	p	p	p	p
back	b	b	b	b	b
tea	t	t	t	t	t
better	*t	*t	*t	t̚	*t̚
day	d	d	d	d	d
key	k	k	k	k	k
get	g	g	g	g	g
fat	f	f	f	f	f
view	v	v	v	v	v

thing	θ	θ	θ	θ	θ
this	ð	ð	ð	ð	ð
soon	s	s	s	s	s
zero	z	z	z	z	z
ship	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ
pleasure	ʒ	ʒ	ʒ	ʒ	ʒ
hot	h	h	h	h	h
church	tʃ	tʃ	tʃ	tʃ	tʃ
judge	dʒ	dʒ	dʒ	dʒ	dʒ
more	m	m	m	m	m
keep'em	m̩	*m	*m	*m	*m
nice	n	n	n	n	n
Eden	n	*n	*n	*n	*n
ring	ŋ	ŋ	ŋ	ŋ	ŋ
light	l	l	l	l	l
cradle	l̩	*l	*l	*l	*l
wet	w	w	w	w	w
while	hw	ʍ	*w	*w	*w
yet	j	j	j	j	j
row	r	r	r	r	r

Quantitatively, there isn't any great variation in the inventories presented. Only a voiced variant /t/ is included in LPD [1990]. Phonetically /t/ is a voiced alveolar tap (flap), it can also sound as a quick English /d/ [LPD 1990: 703]. In PDAE [1944] syllabic consonants /m̩, n̩, l̩/ are included. As for the phoneme /hw/ there is disagreement whether it is a single sound, then it is transcribed /ʍ / or two sounds – transcribed / hw/.

Speaking about the actual allophonic realization of NAE consonant phonemes, one of the most noticeable differences between NAE and British English is the pronunciation of /r/. In prevocalic position (eg. *red, rice, row*) the British /r/ is produced farther forward in the mouth than the NAE /r/, which tends to be produced as an approximant with the body of the tongue in an /ə/-like position, but with the tip slightly curled up. In intervocalic position /r/ is produced in a slightly more velarized version of the prevocalic initial allophone which is used in *red*. In postvocalic position a darker and often slightly pharyngealized version of initial or medial /r/ is produced. Intervocally before a weakly stressed vowel, NAE speakers tend to produce a voiced flap /r/: *city, better, latest, forty, party* [Celce-Murcia et al. 1996: 364-365].

Regarding the pronunciation of /l/, NAE speakers tend to produce a darker, more velarized allophone in all positions. Intervocally before a weakly stressed vowel or after a vowel+/r/ and before a weakly stressed vowel, NAE speakers tend to produce a darker, more velarized allophone in all positions. There is not any considerable difference between British and NAE pronunciation in the rest of the consonants.

Thus, a survey of the pronouncing dictionaries of American English and the assessment of their validity as authentic reference books enabled us to arrive at following conclusions:

1. *A Pronouncing Dictionary of American English* by J.S. Kenyon and T.A. Knott, though being a most authoritative source of linguistic information on American English pronunciation, cannot be regarded as a reference book of its contemporary norm, because it actually reflects the pronunciation of the first half of the 20th century.
2. *Longman Pronunciation Dictionary* by J.C. Wells and *English Pronouncing Dictionary* by P. Roach and J. Hartman (15th edn.) can be recommended as equally authoritative reference sources presenting contemporary American English pronunciation. However, when using these dictionaries TEFL nonnative specialists and EFL learners should not be misled by the identity in the phoneme notation for British and American pronunciation. It should be taken into account that the systems of phoneme notation in the pronouncing dictionaries reflect the most general features, which are closer to British pronunciation model, but actually behind these systems there are quite specific allophonic realizations of vowel and consonant inventories in American English pronunciation.
3. As the codified version of pronunciation is the most explicit and established pronunciation presentation, TEFL/TESOL specialists should have a comprehensive, update information on pronunciation books of reference, taking into account that :
  - (i) the codified pronunciation is never fully adequate to the living one;
  - (ii) alternative pronunciation variants, if there are any, might signal either new, emerging forms or marginal forms on the way out of the pronunciation norm. Thus alternative pronunciation variants need additional comments and explanations for their status.

4. The contemporary norm of American pronunciation – General American or North American English, according to the TESOL tradition, – requires working out a linguistic and didactic models for the TEFL/TESOL purposes in Ukraine.

LITERATURE

Соколова та ін. 1991 – Соколова М.А. , Гинтовт К.А., Тихонова И.С., Тихонова Р.М. English Phonetics. A Theoretical Course. - М.: Высшая школа, 1991. – 240 с.

Bronstein 1990 – Bronstein A.J. The Development of Pronunciation in English Language Dictionaries // Studies in the Pronunciation of English. A Commemorative Volume in Honour of A.C.Gimson. - L. and N. Y.: Routledge, 1990. - P.137-152.

Celce-Murcia et al. 1996 – Celce-Murcia M., Brinton D.M., Goodwin J.M. Teaching Pronunciation. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1996. – 412 p.

Gimson 1981 – Gimson A.C. The Twentyman Lecture: RP, Its Intelligibility and Acceptability // Modern Languages. - No.62. – P.61-68.

Gimson 1980 – Gimson A.C. An Introduction to the Pronunciation of English. 3d edn. – L.: Edward Arnold, 1980. – 352 p.

Jones 1918 – Jones D. An Outline of English Phonetics. – Cambridge: Heffer, 1918. – 378 p.

Wells 1982 – Wells J.C. Accents of English. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982. – Vol.3. – P.467 – 490.

REFERENCE BOOKS

CPDBAE 1972 – A Concise Pronouncing Dictionary of British and American English. Compiled by J.W.Lewis. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1972.

EPD 1977 – Everyman's English Pronouncing Dictionary. Originally compiled by D. Jones. Extensively revised and edited by A.C.Gimson. 14th edn. - L.: J.M.Dent & Sons Ltd, 1977. – 560 p.

EPD 1997 – English Pronouncing Dictionary. Originally compiled by Daniel Jones. Extensively revised and edited by Peter Roach and James Hartman. 15th edn. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997. – 559 p.

LPD 1990 – Longman Pronunciation Dictionary. Compiled by J.C.Wells. – Harlow: Longman, 1990. – 804 p.

NTC's DAEP 1994 – NTC's Dictionary of American English Pronunciation. Compiled by B.Silverstein. – Lincolnwood: NTC Publ. Group, 1994. – 327 p.

PDAE 1944 – A Pronouncing Dictionary of American English. Compiled by J.S.Kenyon and T.A.Knott. – Springfield: Merriam-Webster Inc. Publ, 1944. – 484 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дацька Тетяна Олексіївна – аспірантка кафедри фонетики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми фонетики / фонології англійської мови.

CONTEMPORARY ENGLISH STUDIES: THEORY AND PRACTICE OF RHETORIC IN SPEECH COMMUNICATION

Margarita Dvorzhetska (Kyiv)

Англійська мова має статус мови міжнародного спілкування, але на успішність мовленнєвої комунікації впливають фонетичні особливості вимови у національних стандартах і регіональних варіантах. У статті розглядаються мовленнєві стратегії риторичної фонетики, які забезпечують необхідний рівень чіткості і ясності у передачі інформації англійською як міжнародною мовою.

Although English has become the world's primary transnational language the English language service in the spoken word is challenged by differences in pronunciation of national standards and local varieties. The article focuses on rhetoric in speech communication that provides a reliable pronunciation intelligibility model of English as an international language.

English is widely regarded as having become the global language. The number of users of English, world wide, surges towards a probable two billion [Crystal 1997]. English is the main language of books, newspapers, airports, and air-traffic control, international business and academic conferences, science technology, diplomacy, sport, international competitions, pop music and advertising. As the telecommunication revolution got underway, English has become dominant in the international media, radio and T.V. [Stevens 1987].

Although English has become the world's primary transnational language, the English language service in the spoken word is challenged by differences in pronunciation of national standards and local varieties. We are witnessing a growing concern about the communication manifestation of English as we realize that there are many valid varieties of English. It is in this context that we should consider the linguistic and pedagogical problems that could help native and non-native English speakers to function as effective English users in the world of the EL diversity.

General rhetorical principles as the basis for effective speech communication

The twentieth century has seen a resurgence of interest in rhetoric. Modern scholars have continued to build on centuries old traditions,

reinterpreting them to assert the importance of human communication here and now. [Stubbs 1983].

Studies in rhetoric of speech communication are enhanced by the quest of cognitive linguistics for a more profound knowledge of language in all types of mental processing, such as perception, comprehension, rehearsal, elaboration, retrieval, problem solving and thinking. When we practice rhetoric, we design the message first by making decisions about our subject, audience, point of view, and purpose. Then, we select our best ideas, the best order in which to present them [Lindemann 1987].

It has been proven by psychologists that the greatest amount of intellectual experience people receive is as participants in different spheres of socio-cultural communication. So, speech communication is a vital tool in helping people send and receive messages to achieve understanding

Effective language for speaking

Words are the garments with which speakers clothe their ideas. Words can be courageous or timid, commanding or pleading, persuasive or entertaining, hurtful or kind. In the use of English as a global language for cross-cultural communication English speakers and EL learners strive to convey meaning in the most economical way possible. Therefore, “talking with speech” is characterized by the use of the minimum number of words needed to maintain the flow of ideas [Chastain 1988]. Effective language for speaking must be clear to the listener. In general, spoken language possesses specific qualities that make it very different from written language:

- Spoken language makes greater use of short and simple words.
- Spoken language tends to be more concrete, less abstract.
- Spoken language makes greater use of restatement.
- Spoken language generally includes fewer unnecessary words.

Rhetorical phonetics in speech communication

Rhetorical phonetics, a new trend known as neomacrophonetics, is concerned with types of speech messages and strategies of speech delivery. Fundamental rhetorical principles of effective arts and forms of communication lie in the basis of rhetorical phonetics [O'Connor 1988]. Discourse which affects an audience, which informs, moves,

delights and teaches has a rhetorical aim, and exercises phonetic language resources to perfection.

Modern studies of English are more and more focused on rhetoric in speech communication as a reliable message delivery modelling in the context of “new Englishes” pronunciation variation and divergence.

The pronunciation intelligibility model of English as an international language much depends on the level of rhetorical competence reached in striving to deliver messages in the most efficient way.

Findings in the experimental phonetic studies of speech communication highlight the communicative and pragmatic relevance of the prosodic meaningful characteristics in oral discourse [Dvorzhetska 1997].

The cognitive modelling of information is marked by the speaker’s rhetorical prosodic focus on the new message in the structure of discourse.

The following examples are illustrations of speech rhetoric delivered by prosodic contrasts for information delimitation in texts of the publicistic, academic and informational styles of discourse.

1. My debt of gratitude to you is immense... My first priority will continue to be our children, William and Harry, who deserve as much love and care, and attention as I am able to give, as well as an appreciation of the tradition into which they were born [Princess Diana’s Address 1996].

2. Although written conversation cannot be made to sound exactly like real talk, it can approximate some of the qualities of casual conversation. When we write personal letters, we try to capture some of our natural speech habits. We don’t think about them much. We just produce them, imperfectly, perhaps, but there they are... The melody of real talk includes wide pitch intervals, loud (emphatic) stresses, and, most importantly, a variety of timbres: the subtle shades of feeling we identify as wry, ironic, mock serious, and so forth [Dona J. Hickey 1983].

3. Business organizations perform two basic operating functions: they produce goods or services, and they market them. This is true of all firms – from giant manufactures to neighborhood convenience stores. Production and marketing are the very essence of economic life in society [Michael Stubbs 1983].

The underlying rhetorical patterns are based on the rhythmic coordination in all the sentences, and in the rhythmic speech cycling emphatic prominence is given to words that bring into focus the most important information units. Prosodic contrasts serve to spotlight the opposition of High Key and Low Key information. Rhetorical prosody also increases the informational volume of separate words in the textual representation of the speaker's vision and communicative strategy [Barbara Bradford 1996].

Rhetorical power of intonation

In speech communication the sound of sense (intonation) is a strong organizing device in delivering sense (meaning).

There may be three options in the relationship between sound and sense in discourse [Dona J.Hickey 1983].

1. Sense with little sound of sense or without the sound of sense. Meaning without the proper intonation pattern is not acceptable.

2. Sound of sense without sense. Intonation without the communicative meaning is false, formal, senseless, misleading.

3. Both sense and sound of sense. If there is no conflict between meaning and intonation (sound and sense) information is transmitted in a very effective and persuasive way. The sound of sense runs across the words and sentences, linking the ideas in extended contexts of communication.

In the language communicative universe rhetorical strategies provide the contextual integration of intonation with the focus words in the important parts of sentences.

Example: X: What're you studying?

Y: I'm studying chemistry.

X: Oh, that's what Becky's is studying. She says it's easy.

Y: It may be easy for her, but it's not easy for me [Judy B. Gilbert, 1984].

The rhetorical power of intonation patterns is a productive communicative device that allows the economical usage of language means in discourse (ellipsis, fewest words necessary, fewest steps in argument through short sentences or fragments).

Here is an example of the effectively organized fragment.

Those skis. They were the best I could buy at the time. And I still won't sell them. They may be three years old. They may be scratched.

And they may not match my boots. But they are mine. Just the sight of them makes me laugh!

The rhetorical representation practices in speech communication serve to promote a reliable level of pronunciation intelligibility in the world of the EL diversity.

REFERENCES

- Bradford 1996 – Bradford B. Intonation in Context. Cambridge Univ. Press.
Crystal 1997 – Crystal D. English as a Global Language. Cambridge Univ. Press.
Chastain 1988 – Chastain K. Developing Second Language Skills. Theory and Practice. Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
O'Connor 1988 – O'Connor J. Regis. Speech. Exploring Communication. Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, U.S.A.
Dvorzhetska 1997 – Dvorzhetska et al. Studies in Communicative Phonetics and Foreign Language Teaching Methodology. Kyiv: Lenvit.
Gilbert 1984 – Gilbert Judy B. Clear Speech. Pronunciation and Listening Comprehension in American English. Cambridge Univ. Press.
Hickey 1983 – Hickey Dona J. Developing a Written Voice. Mayfield Publishing Company, U.S.A.
Lindemann 1987 – Lindemann E. A Rhetoric for Writing Teachers. Oxford Univ. Press.
Stevens 1987 – Stevens P. English as an International Language // English Teaching Forum, October 1987.
Stubbs 1983 – Stubbs M. Discourse Analysis The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. The University of Chicago Press.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дворжецька Маргарита – кандидат філологічних наук, професор, зав. кафедрою фонетики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми риторики мовленнєвого спілкування, фонетики, фонології.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИНТАКСИСУ В ПРОЗІ ГЮНТЕРА ГРАССА

Віра Дегтяренко (Запоріжжя)

У статті з позицій лінгвопоетики аналізується функціонування таких синтаксично значущих одиниць, як дісприкметники теперішнього часу, порядок слів. У дослідженні синтезуються екстралінгвістичний і лінгвістичний аналізи синтаксичних одиниць.

The article is devoted to linguopoetical analysis of the functioning of such syntactically meaningful elements, as Present Participle, word order. The investigation combines extralinguistic and linguistic analyses of syntactical elements.

Відомо, що загальна система мови об'єднує підсистеми (яруси), котрі, у свою чергу, складаються з окремих мовних елементів, організованих за принципом опозиційності. Отже, вивчення, складових мовної системи розуміється як вивчення парадигм одиниць різних ярусів. Наприклад, одиницями синтаксичного ярусу визнають “синтаксичні моделі (взірці), за якими будується безліч сполучень слів і фраз” [Кодухов 1974: 142] або “такі модифікації структури речення, які не порушують її тотожності. Межею ж тотожності речення є його структурна модель” [Москальська 1981: 102]. Варіативність синтаксичних моделей забезпечує включення будь-якого речення, побудованого у відповідності до мовних синтаксичних моделей, до синтаксичного контексту й мовної ситуації, тобто функціонування синтаксичних одиниць у контексті або мовній ситуації.

Це найбільш загальні положення, які мають силу здебільшого в усному розмовному мовленні або ж при **мовному** аналізі синтаксичних одиниць. Проте деякі феномени, серед яких одним з найцікавіших є **літературний** контекст, значно впливають на закони функціонування елементів мовної (зокрема синтаксичної) системи. Так, функціонування синтаксичних одиниць у художньому контексті регулюється вже іншими законами, спирається на інші правила, має інші норми, що дає підставу для виділення художнього синтаксису як одного з ярусів системи художньої мови, а не розгляд його, як це традиційно встановлено, тільки у рамках стилістики або інтерпретації тексту.

Стилістичні явища різних підсистем мови взаємно пов'язані і обумовлені; часто окремий їх розгляд втрачає свій зміст, не досягає бажаного ефекту. Слід пам'ятати застереження в цьому плані, висловлене Г.О. Винокуром: “Легко було б запропонувати також і для стилістики внутрішній поділ на фонетику, граматику і семасіологію, тим більше, що вона, дійсно, займається всіма цими трьома проблемами. Але це було б серйозною помилкою, тому що, як це впливає з попереднього, звук мови як стилістичний факт не існує без пов'язаних з ним фактів граматичних і

семасіологічних. Інакше кажучи, побудова стилістики за окремими частинами мовної структури знищила б власний предмет стилістики, що складається із сполучення окремих членів мовної структури в одне і якісно нове ціле” [Білодід 1967: 164].

Але незважаючи на правильність зауваження Г.О.Винокура, виділимо відокремлення синтаксичного дослідження мови художнього твору як методологічний прийом, елемент аналізу, результати якого при синтезі даватимуть кінцевий результат.

Функції естетичності та образності, котрі для художньої мови є основними (на відміну від комунікативної функції мови), функції конкретних одиниць художнього синтаксису у тексті охоплюють і узагальнюють їх. Викриття особливостей цього функціонування уявляється можливим з позицій науки про художню мову (“наука про мову художньої літератури” у В.В.Виноградова, “стилістика художньої мови” у О.В.Федорова, “лінгвостилістика” у Л.А.Булаховського, “лінгвістична поетика” у У.Оомена, “лінгвопоетика” в А.М.Науменка).

Два принципових погляди на цю галузь лінгвістичної науки визначають її розвиток сьогодні. Окремі вчені відносять художню стилістику до стилістики взагалі, розглядаючи стиль белетристики як один із функціональних стилів мови (М.П.Брандес, В.Фляйшер, Г.Міхель, Е.Різель). Другий напрямок у розгляді феномену стилю художньої літератури започаткував В.В.Виноградов, який у 30-х роках запропонував виділити дослідження мови художньої літератури із лінгвістики та літературознавства в окрему наукову дисципліну, яка б стояла поза межами цих наук, але б використовувала їх дані й була б сконцентрована на цілеспрямованому аналізі мови белетристики, що дозволило б залучити до аналізу як мовні, так і екстралінгвістичні фактори.

Пропонується розглянути особливості функціонування найбільш значущих синтаксичних конструкцій на прикладі романів “Данцигської трилогії” (“Жерстяний барабан”, “Кіт та миша”, “Собачі роки”) сучасного німецького письменника, лауреата Нобелівської премії (1999) Гюнтера Грасса, стильова своєрідність яких надає широкого простору для лінгвопоетичного аналізу. Сам автор неодноразово наголошував на особливій важливості мови у його творах: “Ми живемо у взаємопов’язаному світі, сповненому протиріч. Немає однієї правди, є багато правд,

які змагаються, вступають в суперечки одна з іншою. ... Звідси ця складність, вся людська натура складається із складностей. Тут не допоможе стиль реалістичних романів 19 ст. ... Експресивні, короткі сцени, в яких відбито життєві цінності й те смертоносне, що є в натурі людини. ... Мій стиль письма? Звичайно, я не хочу давати читачеві сумувати, я ставлю їм високі вимоги, спробую кинути їм виклик. Оскільки я є ще й оповідачем, то пам'ятаю також і про розважальні моменти” [Grass 1989]; “Післявоєнна література мала всі підстави не довіряти словам німецької мови. Мова була корумпована... З виступом мого покоління... інші потреби стали основними. Ми не хотіли, щоб мова стала винуватою, ми хотіли використовувати її у всьому її багатстві, знов користуватися усіма її регістрами. Що я і намагаюся запровадити, особливо у галузі прози” [Grass 1998: 6].

Незважаючи на це, глибоких оцінок мови Г.Грасса у критиці, як вітчизняній, так і західній, немає. Мовний аналіз обмежується окремими висловлюваннями про цей аспект; “От що Гюнтер Грасс довів, так це те, що геніальний дар слова його не облишив. Стилістично роман майже бездоганний” [Гібер 1996: 129]; а також у роботах [Gortz 1984; Pfard 1978].

1. СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Однією з найхарактерніших рис прози Г.Грасса є широке застосування дієприкметників як минулого часу (Partizip II), так і теперішнього (Partizip I): у 19,5% речень “Данцигської трилогії” зустрічаються звороти з Partizip I, 11% речень містять відокремлювані або невідокремлювані конструкції з дієприкметниками минулого часу. Ці показники самі по собі не є чимось особливим; незвичайними ж вважаються синтаксичні функції дієприкметників у тексті. В нормі притаманними дієприкметникам теперішнього часу вважаються функції означення та обставини способу дії [Смеречанський 1981: 166-170; Duden 1998: 190-192]. В.Г.Адмоні вказує також на вживання Partizip I у якості предикативного означення [Адмоні 1973: 284-287]. Приклади речень з подібними синтаксичними функціями дієприкметників теперішнього часу знаходимо і у Г.Грасса: “Langsam und **keine Stelle vergessend** drückte ich eine letzte Zitrone über der teils gebrühten, teils geplatzen Haut des Kabeljaus aus.” [Grass

1997: 411]; “Oskar nahm sich Zeit, saЯ ruhig und **immer khler werdend** neben Maria im Eichengesthl.” [Grass 1997: 268]; “Doch bevor sie noch mein Blech berührte, lieЯ ich schon meinen **glastutenden** Schrei los, der den drei ьbergroЯen Klassenfenstern die oberen Scheiben nahm” [Grass 1997: 60].

Але крім цих нормативних (з синтаксичної точки зору) випадків вживання Partizip I, у автора знаходимо і функціонування дієприкметника як предиката – невластива партиципові функція, яку за законами мови треба було б розглядати як відхилення від норми: “Er kahkцpfig, sie mit einem zur guten Hdlfte aus Goldzdhnen bestehenden PferdegebiЯ **lachend**. Er kurzbeinig und auf Sthlen **sitzend**, nie den Teppich **erreichend**, sie in selbstgestrickten Kleidern, die sich in Mustern nie genug tun konnten” [Grass 1997: 42].

Проте тут маємо справу з художнім текстом і його нормами, і лінгвопоетичний аналіз такого випадку вживання Partizip I дозволяє встановити образну цінність та істинне значення подібного функціонування дієприкметника.

Основною метою вживання замість дієслівного або копулятивного предиката (прикметники та дієприкметники виконували б у такому реченні синтаксичну функцію предикативного означення або іменної частини присудка: “Er **war** kurzbeinig und auf Sthlen sitzend...” або “**Man sieht** ihn kurzbeinig und auf Sthlen sitzend...”) є створення гранично стислої структури, яка б містила лише граматично і змістовно значущі (у цьому контексті) елементи. Так, категорія модальності у даному випадку не є обов’язковою з причин, які розкриватимуться далі, тому можна опустити дієслово як носія цієї категорії.

Екстралінгвістичне пояснення необхідності створення такої стислої конструкції приховане у контексті: Оскар Матцерат, головний герой та оповідач першого роману, розглядає свій “скарб” – сімейний фотоальбом, описує знімки, які привертають його увагу. Стислість структури наведених речень підкреслює дві особливості сюжету: зображення друзів сім’ї Шеффлерів **на фотографії** та другорядність цих героїв для оповіді. І дійсно, відсутність у реченнях модальних та дійових характеристик, які звичайно несе дієслово, робить картину нерухомою, статичною, фотографічною. Крім того, Шеффлерам як героям другого плану

не приділяється стільки уваги, як, скажемо, матері або татові Оскара, і так стислість структури пояснюється ще одним екстралінгвістичним фактором.

З лінгвістичної ж точки зору важливими для пояснення феномену предикативного дієприкметника є:

1) утворення дієприкметників від дурагивних дієслів “sitzen” та “lachen” дає реченню необхідну “частку” дії, виражену вже самою семантикою цих дієслів, що виявляється **необхідним** для основної структури оповіді, де дія виступає головним структурним компонентом [Канакова 1986: 110], та **достатнім** для статичної картини (фотографії);

2) створення грассівського ритму за рахунок скорочення речень до елементів, які **всі** виділяються логічним або фразовим наголосом: “Er ’kahkцpfig, ’sie mit einem zur guten ’Hdlfte aus ’Goldzdhnen bestehenden ’PferdegebiЯ ’lachend. ’Er ’kurzbeinig und auf ’St’shlen ’sitzend, ’nie den ’Teppich ’erreichend, ...”. Ритм цей перегукується як з властивим цьому твору взагалі чітким “барабанним” ритмом, так і з специфічним, властивим лише даному епізодові, “фотографічним” ритмом, де стислість і напруженість синтаксичної структури немов відтворює клацання затвору фотоапарата і як результат цього – нерухомі постаті на фотографії, котру розглядає Оскар;

3) наближення синтаксичних характеристик оповіді Оскара до характеристик усного розмовного оповідання (а саме цей тип оповіді реалізується у “Данцигській трилогії”). Як зауважив Й.Швіталла, цінність неповних речень розмовного стилю полягає у “сильнішому зв’язку висловлювання з попереднім за рахунок привертання уваги слухача до інформаційних центрів речення, які є рематичними” [Schwitalla 1997: 70]; цей же прийом використовує у своїй розповіді письменник, котрий намагається наблизити свій стиль до стилю усних народних переказів, казок, стилю крутійського роману XVI-XVII століть.

2. ФУНКЦІ ПОРЯДКУ СЛІВ

З позицій системно-мовного аналізу порядок слів у Г.Грасса є граматичним, правильним, всі випадки розташування слів охоплені і висвітлені граматичним аналізом. З позицій лінгвопоетичних нас цікавить не граматична правильність/

неправильність речення з певним порядком слів, а значущість, змістовна цінність обраних автором граматичних конструкцій.

Для індивідуального стилю письменника характерним є: по-перше, велика кількість речень з оберненим порядком слів (36,5% речень) та, по-друге, переважання серед членів речення, винесених на першу позицію, релативно маркованих членів речення, що, хоча і не є відхиленням від норм літературної мови, представляє собою досить рідкісне явище, яке привертає увагу як читача, так і дослідника. Крім емоційної та комунікативно-пізнавальної функції [пор. Адмоні 1973: 294], такий порядок слів у Г.Грасса має ще й специфічну функцію ритмізації прози.

Наприклад, Оскар Матцерат чує від Бруно, доглядача того лікувального закладу, де він знаходиться, у відповідь на прохання принести йому паперу: “Unschuldiges Papier verlangte ich, und die Verkäuferin errötete heftig, bevor sie mir das Verlangte brachte.” [Grass 1997: 10] Перша частина цього складного речення характеризується зворотним порядком слів, і тому обрана конструкція виносить на перше місце в реченні сполучення “Unschuldiges Papier” (невинний папір). Це не просто засіб логічного та наголосового виділення, це вираз змісту всього фрагмента. Завдяки формі середнього роду “unschuldiges” розростається до “Unschuldiges”, “das Unschuldige”, невинне, те, за чим прийшов Оскар у цей лікувальний заклад, не відшукавши “невинного” у своєму навкіллі, те, чим він лагідно докоряє продавщиці паперу (від чого та червоніє), те, чого він прагне і чого потребує. Вплив сполучення на читача підкреслюється вибором дієслова (verlangte), конверсованого до “das Verlangte” у кінці речення. Оскар не просто хоче купити, придбати, він прагне, потребує, жадає. Тільки для придбання паперу це було б занадто сильне емотивно дієслово. Для Оскара, який весь свій час у лікувальному закладі проводить у роздумах, ніяких складнощів не викликає формування подібної фрази, але якнайменше для двох осіб вона стає відкриттям, що підштовхує до самоаналізу (Бруно та продавщиця). Помітним стає, крім того, що розташування компоненту “Unschuldiges” на початку речення нагадує про те, що невинне є витоком, символом чистоти (як і білий колір паперу) та ідеального і для самого Г.Грасса, що пробивається крізь скепсис, цинізм, натуралізм, естетику абсурду в його трилогії.

Інші випадки вживання зворотного порядку слів мають також функції вираження зв'язку з попереднім або наступним контекстом: “Es war einmal ein Musiker, der hieЯ Meyn und konnte ganz wunderschцn Trompete blasen. **In der vierten Etage unter dem Dach eines Mietshauses** wohnte er, hielt sich vier Katzen, deren eine Bismarck hieЯ, und trank von frцh bis spцt aus einer Machandelflasche” [Grass 1997: 148] (рєматична інформація, винєсєна на початок рєчення, обігруєтьсє перед цим і далі на 3-х сторінках); вираження граматичного паралєлізму: “Einen scheuslichen gelben Gummiball gab es, auf den er sich setzte, den er ritt und schlieЯlich mit einem Kцchenmesser anstach” [Grass 1997: 263] (актуальне членування першої частини складнопідрядного рєчення аналогічне актуальному членуванню підрядних означальних, де логічним наголосом виділяютьсє відносні займенники у першій позиції).

3. ФУНКЦІЇ УСКЛАДНЕНЬ СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ

Найбільш цікавими і широковживаними (3,5% рєчень “Трилогії”) і змістовно значущих ускладнєнь синтаксичної структури рєчень у Г.Грасса є вставні конструкції – парантези. Парантеза – відомий стилістичний прийом, який широко використовували німецькі автори (Г. Гейне, Т. Манн та ін.), “додавання самостійного, синтаксично не строго скоординованого висловлювання, яке спричиняє виразніше переривання думки і тому має виконувати інші стилістичні функції, ніж нормативні конструкції” [Faulseit – Kцhn 1965: 155]. Вживання парантез спрямованє на посилення виразності висловлювання, виконує також оцінювальні функції [Faulseit – Kцhn 1965: 157], але у Г.Грасса широке вживання парантез диктуєтьсє ще одним чинником.

Як вже наголошувалося, стиль “Данцигської трилогії” наближаєтьсє до стилю усного розмовного оповідання, а саме для цього типу оповіді вставні конструкції є одним з найбільш характерних явищ [Канакова 1986: 113]. Дуже часто, щоб не відриватисє від основної лінії оповідання та додати необхідні для розуміння ситуації деталі, а іноді й наводячи свої всезнаючо-філософські міркування, оповідач використовує вставні конструкції (парантези): “Ulanen, es juckt sie schon wieder, sie wenden, wo Strohmieten stehen – **auch das gibt ein Bild** -, ihre Pferde und sammeln

sich hinter einem, in Spanien er Don Quijote heiЯt, doch der, Pan Kiehot ist sein Name, ein reingebЯrtiger Pole von traurig edler Gestalt, der allen seinen Ulanen den HandkuЯ beibrachte zu Pferde, so daЯ sie nun immer wieder dem Tod – **als wdr' der'ne Dame** – die Hdnde anstdndig kЯssen, doch vorher sammeln sie sich, die Abendrцte im Rьcken – **denn Stimmung heiЯt ihre Reserve** -, die deutschen Panzer von vorne, die Hengste aus den Gestьten der Krupp von Bohlen und Halbach, **was Edleres ward nie geritten.**” [Grass 1997: 187].

Зауважимо, що крім описаних вище особливостей функціонування синтаксичних одиниць у Г.Грасса важливим для лінгвопоетичного аналізу його прози є функціонування та особливості таких ускладнень синтаксичної структури, як поширення групи підмета, відокремлення поширених та непоширених означень, широке використання перелічень тощо.

Подальшого аналізу потребують також функції типів речень та функціонування в тексті фігур синтаксичної стилістики.

БІБЛІОГРАФІЯ

Адмони 1973 – Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Ленинград: “Наука”, Ленинградское отделение, 1973. – 368 с.

Білодід 1967 – Білодід І.К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. – К., Наукова думка, 1967. – 288 с.

Гібер 1996 – Й. Гібер. Драматичні події навколо нового роману Г.Грасса (передрук з журналу “Deutschland”, 1995, №5) // Всесвіт. – 1996. – №8-9. – С. 128-129.

Грасс 1989 – Гюнтер Грасс: “Я – жизнерадостный пессимист” [Записал В. Запєвалов] // Литературная газета, 1989. – № 16. – С. 15.

Канакова 1986 – Канакова И.М. Семантико-синтаксический аспект устно-разговорного рассказа // Семантика синтаксических единиц в германских языках. Межвузовский сб. – Горький, 1986. – С. 109-113.

Кодухов 1974 – Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., “Высшая школа”, 1974. – 304 с.

Москальська 1981 – Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М., 1981.

Смеречанський 1981 – Смеречанский Р.И. Грамматика немецкого языка. – Киев: “Вища школа”, 1981. – 312 с.

Duden 1998 – Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Duden Band 4. – Dudenverlag Mannheim, Leipzig, Wien, Zьrich, 1998. – 912 S.

Faulseit – Кьhn 1965 – D. Faulseit, G. Кьhn. Stilistische Mittel und Mьglichkeiten der deutschen Sprache. – VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 1965. – 294 S.

Gurtz 1984 – F.J.Gurtz. Vorwort // Die “Blechtrommel” Attraktion und Drgernis. – Luchterhand Verlag GmbH&Co K.G. Darmstadt und Neuwied, 1984. – S. 9-29.

Grass 1997 – Gьnter Grass. Danziger Trilogie. – Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, Mьnchen, 1997.

Grass 1998 – “Nicht von der Bank der Steiger aus”. Gesprдch mit Gьnter Grass // Neue deutsche Literatur. – 1998.–№2.– S. 6-24.

Pfard 1978 – Henri Pfard. ьber die Blechtrommel. // Text + Kritik. Zeitschrift fьr Literatur. Heft 1/1a, Juni 1978. – S. 40 – 51.

Schwitalla 1997 – Johannes Schwitalla. Gesprochenes Deutsch. Eine Einfьhrung. – Erich Schmidt Verlag GmbH & Co. – Berlin, 1997. – 222 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дегтяренко Віра Сергіївна – аспірантка кафедри німецької філології Запорізького держуніверситету, викладач за сумісництвом кафедри теорії та практики перекладу того ж університету.

Наукові інтереси: стилістика і семантика синтаксису художньої літератури; функціонування елементів синтаксичного мовного ярусу у романах “Данцигської трилогії” Г.Грасса; інтерпретація тексту.

КУЛЬТУРНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ БІБЛІЙНО- ХРИСТІЯНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ОБ’ЄКТІВ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ (на прикладі німецької мови)

Ірина Дубровська (Київ)

В статті розглядаються особливості німецьких фразеологізмів біблійного походження з точки зору їх ономасіологічних властивостей, аналізуються номінативні типи фразеологізмів, а також робиться спроба пояснити причини узуальної закріпленості метафоричних номінативних одиниць біблійного походження в мові, серед яких значну роль відігравали історія, література, публіцистика та мистецтво.

The article deals with German phraseological units of biblical-christian origin from the point of view of their onomasiological properties. The nominative types of phraseological units are analysed. Factors of usual application of metaphorical nominative units of biblical origin in language such as history, literature, publicism and art are outlined

Біблійні фразеологічні одиниці є специфічними під кутом зору їх ономасіологічних якостей. Б.О.Ларін, В.М. Телія, В.Д.Ужченко, Л.Ю.Шевченко та ін. підкреслюють зв’язок ідіомовоутворення з

метафоричним процесом, який розглядається як один з етапів на шляху фразеоутворення.

Тому не дивно, що більшість фразеологічних одиниць є метафорами. Метафоризація може стосуватися всього словосполучення або частини компонентного складу [2, 38].

В основі метафоричних фразеологізмів лежить процес перейменування об'єктів позамовної дійсності, що є одним із засобів формування змісту вторинної номінації – “використання вже існуючих в мові номінативних засобів у новій для них функції найменування” [4, 118].

Хоча це визначення характеризує і метонімічний засіб перенесення, однак фразеологічні біблійні одиниці, в основі яких лежать саме метафори, становлять більшість фразеологізмів, утворених на основі біблійного тексту.

Метафоричні фразеологізми є стилістично значущими, вони містять у собі експресію, емоційно – оцінну характеристику явищ дійсності, що визначає їх інформативну цінність. Семантична трансформація в метафоричних ФО є більш глибокою, ніж в метонімічних і стосується всього перемінного сполучення, а не окремих частин.

Серед біблеїзмів, до яких належать лексичні, фразеологічні, пареміологічні, найбільшу увагу науковців привертають фразеологічні біблеїзми (Е.М.Солодухо, С.І.Гужанов, З.І.Семенова, В.Г.Гак, Л.Г.Мягкова та ін.) в аспекті типологічного порівняння біблеїзмів в різних мовах, а також дослідження ономастичного компонента в складі БФО. На прикладі цих фразеологізмів особливо виразно виявляється діалектична єдність загального та окремого, інтернаціонального та культурно-національного характеру. Необхідні подальші дослідження, які б пояснили процес їх закріплення в словниковому складі окремої мови тих чи інших БФО.

Хоча у самій Біблії існує велика кількість метафоричних висловів, однак не всі з них фразеологізувалися. Узуальній закріпленості БФО сприяли і сприяють багато факторів. Серед них слід виділити:

1. Вплив тексту Біблії і богослужбової літератури.

Як відомо, до XV ст. у Німеччині користувалися в основному латинським варіантом Біблії, тому в мову увійшли деякі вислови

латинською мовою, як наприклад, *Hortus Conclusus* (*Hld. 4, 12*) – у розмовній мові – щось недоступне для розуміння; символ Діви Марії (у богослужбовій середньовічній літературі); *Mulier Fortis* (іронічно про повну жінку) (*Spr 31, 10-31*). Однак більшість із цих висловів являє собою запозичення лише форми номінативного знаку і не характеризується глибокою трансформацією змісту (позначуваного). Тому вони мають характер метонімічного типу перенесення – (*Agnus Dei* – початок месси; назва медальйону із зображенням Христа у вигляді агнця з хрестом або хрестовим знаменем та келихом; у Євангелії – образ Христа); – *Daemonus meridianus* – почуття втоми у період, коли сонце стоїть у зеніті; у Біблії – назва демона, який виявляє свою силу опівночі або опівдні.

Переклад Біблії Мартіном Лютером ознаменував не тільки подію народження єдиної німецької літературної мови, а й початок активного процесу фразеологізації на основі біблійного матеріалу. Німецька мова богослужіння, тексти протестантських пісень починають всотуватись у розмовну мову і поповнювати словник такими ФО, як *Sich ins Buch des Lebens eintragen* (*schreiben*) – у сучасній мові: залишити в історії слід; *Eine feste Burg* – у сучасній мові: образ захисту; у М.Лютера метафоричне порівняння (*Eine feste Burg ist unser Gott*), *Sein Haus auf dem Sand bauen* – здійснювати план на сумнівній основі та багато інших БФО.

На відміну від нижченаведених чинників формування БФО, Біблія відзначається первинним характером у відношенні до джерела, з якого виникли фразеологізми біблійного походження. Як показує аналіз метафоричних БФО, кількість фразеологізмів, які метафоризувалися безпосередньо в тексті Біблії і характеризуються незначними змінами в структурі і семантиці, становить приблизно 51%. Біля 24% БФО утворені від номінативних одиниць з прямим значенням і набули метафоричного характеру, слід припустити, пізніше, аніж метафоричні номінативні одиниці першої групи. Приблизно 25% БФО утворилися на основі тексту Біблії і характеризуються значними змінами в структурі (рідше семантиці) у відношенні до першоджерела. Отже, існує тенденція до збереження первинного метафоричного значення, а також до збереження структури і семантики БФО, утвореної на основі біблійного тексту. Це

свідчить також про те, що процес метафоризації біблеїзмів (вторинна номінація) дав поштовх до утворення більшої частини ФО.

2. Вплив літератури, публіцистики.

Як відомо, окремі письменники популяризували ті чи інші БФО. Використання біблійних висловів у небіблійному контексті сприяло їх десакралізації. Водночас слід звернути увагу і на протилежний процес: насиченість мови біблеїзмами формувало “високий” стиль, що допомагало також авторі у розв’язанні лінгвокреативних проблем.

Серед числених біблійних цитат у гетевських творах знаходимо і фразеологізми: *Aus seinem Herzen keine Mördergrube machen* (Gutz von Berlichingen), *Die Augen gingen ihm über* (“König in Thule”), *Ein Buch, versiegelt mit 7 Siegeln* (“Faust”, I Nacht).

Літературна творчість, публіцистика надають широкі можливості не лише закріпленню та популяризації тих чи інших БФО, а й оживленню стертих метафоричних образів. Іноді це досягається завдяки третинній побічній номінації. Так, у В.Кеппена, (роман “*Ta oben im Gras*”) на основі фразеологічної моделі “*verlorener Sohn*” утворений дериват (елементна мотивована номінація за аналогією) “*verlorene Tochter*”; “*barmherziger Samariter – absrakter Samariter*”.

Приклад третинної ситуативно зумовленої номінації знаходимо у мові преси: “*Um 12 haben sie mit der Suche begonnen, nach einem PVC-festen, Kameradgeschulten netten Kamel, das auch noch durch das Bühnenohr geht*” (s. 36 “Stern” № 40, 26.9.96) (порівн. “*Ein Kamel durch ein Nadelohr*” – досить невірогідна подія).

Приклади одноелементних номінацій містять назви літературних творів

Вторинна демотивована (“*David und Goliath*” – назва розділу роману Т.Манна “Зрілі роки короля Генріха IV”; “*Sodom und Gomorra*” – Т.Манн “Доктор Фаустус”).

Вторинна мотивована непряма + первинна (“*Land der Verheißung*” – у В.Кеппена назва Америки).

Вторинна демотивована побічна “*Das letzte Gericht*” (Т.Манн “Доктор Фаустус”) – бомбардування.

Отже, література та публіцистика сприяли в значній мірі формуванню словникового фонду біблеїзмів.

3. Вплив живопису, музики, засобів масової інформації.

Назви шедеврів світового мистецтва сприяли, безумовно, закріпленню БФО у мові. Досить згадати таких митців та їх картини, як, наприклад, Помпео Батоні, Тиціана, Кореджіо, Гвідо Рені “*VieЯenden Magdalena*” (“Магдалина, що кається”), Лукаса Кранаха старшого (“*Ruhe auf der Flucht*”), Абсолома Курта (“*Sodom und Gomorrha*”), Мікеланжело (“*Das letzte Gericht*”), Мазаччіо, Рембрандта (“*Vertreibung aus dem Paradies*”) та інші. З назви музичного твору в мову увійшла назва хоралу Й.Баха “*Im Abrahams SchoЯ*”. У мові кіно з’явився вислів “*auf babylonisch*”, що означає відсутність єдиної мови, якою б розмовляли актори під час зйомок і пізнішу синхронізацію тексту. Цікавий матеріал надає і аналіз назв сучасних кінофільмів. Серед приблизно 1000 проаналізованих фільмів 20 назв є біблеїзмами, наприклад “*Flesh and blood*” (реж. Пауль Верхувен, 1985), “*She-devil*” (реж.Сюзен Сейделман, 1989), “*Quo vadis*” (реж.Мервін ле Рой, 1957). Не всі з цих назв є закріплені у фразеологічному словнику тієї чи іншої мови. Слід зазначити, що назва твору мистецтва, літератури, кіно, яка має пряме чи вторинне номінативне (метафоричне) значення набуває в мові таких функцій: 1) сприяє закріпленню мовного знаку-біблеїзму, завдяки чому БФО набувають узуального характеру в ономаціологічній системі мови. Ця функція притаманна переважно назвам творів з прямим неметафоричним значенням. 2) допомагає осмисленню ідеї твору, розкриттю характерів головних героїв, слугує авторові у здійсненні лінгвокреативних інтенцій. Друга функція є характерною для назв, що мають вторинне номінативне (метафоричне) значення.

4. На культурний розвиток Німеччини наклали значний відбиток історичні події, однією з яких була реформація, що мала свої позитивні і негативні наслідки. Завдяки творчій діяльності Лютера-перекладача у німецьку мову увійшли такі БФО, як “*Aus den Herzen Keine Murdergrube machen*”, “*Eine Rose unter Dornen*”, “*Wider den Stachel lücken/lecken*”, “*mit Feuereifer*”, “*Dorn im Auge*”, “*Stein des Anstoves*” та ін.

Історичну коннотацію має і БФО *Sprache Kanaans* – пишна німецька мова католицизму, “прив’язана” до біблійного тексту; *Babylonisches Exil (Babyl. Gefangenschaft* – зіслання пап, які були вигнані з Риму і в 1400 р. перебували в Авіньйоні. Лютер говорив

про “*babylonischen Exil der Kirche*”. Вислів *die Stillen im Lande* з’явився як іронічна назва прихильників протестантського пієтизму у 17-18 ст. Пізніше він почав служити для позначення тих, чиє життя відзначалося помірністю, віддаленістю від інтересів суспільства. Фрідріх Великий I у відповідь на критику його небажання читати відповів: “*Können das die Stillen im Lande*”.

У період I світової війни солдатську уніформу з особливими відзнаками називали “*Der vunte Rock*.” Згадаємо Йосифа, улюбленого сина Якова (Вих. 37, 3). Різнокольоровий одяг був привілеєм обраних, ознакою царського походження.

Вислів *Durch ein Fegefeuer gehen (Feuertaufe)* (важка криза внаслідок зовнішніх або психічних ускладнень) набув широкого вжитку в скрутні часи війни.

БФО *Tausendjähriges Reich* в іронічному значенні панування націонал-соціалізму в Німеччині виникла в результаті запозичення біблійного словосполучення, що означало період панування праведників на землі перед пришествям Антихриста (Об’явлення Ів. 20). Завдяки творчості Йоахіма фон Флоріс з’явився вислів “*Das dritte Reich*” (1130-1202), який був запозичений Мелером ван дер Брукс з книги “*Das dritte Reich*” (1923), де пропагувалися ідеї “консервативної революції”. Пізніше вислів був підхоплений націонал-соціалістами. ФО *Einem Moloch opfern* або *das letzte Gericht* стали позначати, відповідно, поклоніння фашизму та війну (бомбардування).

Слід припустити, що історія сприяла і метафоризації біблійних антропонімів. Образи Єзавель, Ірода ставали типовими, що сприяло закріпленню цих мовних знаків у фразеології.

Мову Біблії запозичували для своїх атеїстичних творів Г.Гейне, К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін, наповнюючи її новим змістом. Наприклад, вислів *für ein Linsengericht* – (втратити щось цінне за мить насолоди) трапляється у Маркса і Енгельса. “*Es kostet Jahrhunderte, bis der “freie” Arbeiter infolge entwickelter kapitalistischer Produktionsweise sich freiwillig dazu versteht, d/h..... seine ganze aktive Lebenszeit,... seine Erstgeburt für ein Gericht Linsen zu verkaufen*”.

(MEW, XXIII, S.287).

Твори В.Леніна набули особливої актуальності для східної Німеччини. Вони тиражувались мільйонами, поповнюючи фразеологічний склад мови. Фразеологізм *Ubertünchte Graber*

(люди, які зовні справляють гарне враження, але є зіпсованими в душі) у Леніна набув іншого значення. “Гробы повапленные” – это гнилой бюрократизм царского правительства, и военная машина самодержавия, и лицемерные хамы-либералы из продажного журнальчика “Товарищ” (т. 16, с.40).

Слід доповнити, що для нашої країни, де Біблія протягом 70 років майже не друкувались і не розповсюджувалась, твори Леніна відігравали позитивну роль у процесі збереження біблійно-християнського фразеологічного фонду, так само, як і твори мистецтва. Безумовно, не тільки історія, література і мистецтво, а й інші екстралінгвістичні чинники сприяли закріпленню БФО в мові. Серед них слід виділити психолінгвістичні, етнокультурні та інші фактори, пов'язані з унікальним феноменом функціонування людської мови.

Сучасні культурно-історичні умови Німеччини відзначаються загальною секуляризацією культури, а також входженням інших національних, релігійних та інших спільностей в європейський культурний контекст, що відображається на фразеологічному складі мови, зокрема на її біблійно-християнському пласті, вивчення якого є невід'ємним від дослідження розвитку світової культури.

ЛІТЕРАТУРА

Артемова 1987 – Артемова А.Ф. Фразеологические единицы английского языка как объект вторичной номинации // Вторичная номинация в современном английском языке. – Пенза, 1987. – 198 с.

Калашник 1981 – Калашник В.С. Фразетворения в украинской поэтической речи советского периода. – Харьков: 1981. – 118 с.

Солодухо 1977 – Солодухо Е.М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии. – Казань, 1977. – 158 с.

Телия 1981 – Телия В.Н. Типы языковых значений. – М.: Наука, 1981. -118 с.

Черданцева 1988 – Черданцева Т.З. Метафора и символ во фразеологии // Метафора в речи и тексте. – М.: Наука, 1988. – 176 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Дубровська – аспірантка Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: фразеологія та ономастика німецької мови.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СИНОНІМІЧНИХ ОПОЗИЦІЙ АНГЛІЙСЬКИХ ДІЕСЛІВ

Наталія Єфремова (Луцьк)

Стаття присвячена дослідженню функціонування синонімічних опозицій у тексті. Доведено, що диференційні ознаки, за якими протиставляються дієслова-синоніми, мають здатність реалізовуватись або ускладнюватись у тексті. Це призводить до реалізації семантичного протиставлення дієслів-синонімів. З іншого боку, спрощення та уподібнення цих ознак спричиняє текстову нейтралізацію синонімічних опозицій.

The article deals with the investigation of the synonymic oppositions functioning in the text. It is proved that the distinctive features the synonymous verbs are opposed by can realize or become complicated in the text. This leads to the realization of the semantic oppositions between synonymous verbs. On the other hand, simplification and likening of these features cause the neutralization of the synonymic oppositions.

Одиницею семантичної організації тексту є номінація – зв'язок між позамовним об'єктом та мовним елементом, що позначає цей об'єкт. Синонімія є прикладом повторної номінації. На думку В.Г.Гака, при повторному позначенні елемента ситуації складаються умови для використання інших способів номінації, а саме, синонімічного повтору [Гак 1977:138]. Послідовність найменувань одного і того ж об'єкта складає “номінативний ланцюжок”. Його ланками є члени синонімічних опозицій. Синонімічні повтори разом з іншими лінійними залежностями мають велике значення, сприяючи створенню горизонтальної моделі породження тексту.

Інтегруючи дієслівні синонімічні опозиції, текст двояко впливає на системні зв'язки між синонімами в межах опозиції. З одного боку, умови контексту сприяють реалізації семантичного протиставлення між синонімами, з іншого, – зумовлюють нейтралізацію цього протиставлення.

Розглянемо ці процеси окремо.

Результатом зміни системних зв'язків між членами синонімічних опозицій, яка відбувається під впливом умов контексту, є реалізація та ускладнення диференційних ознак,

за якими протиставляються синоніми, у тексті. Це, в свою чергу, призводить до текстової реалізації синонімічних опозицій. Щоб зобразити цей процес графічно, використаємо такі позначення: C_1 , C_2 – дієслова-синоніми; ДО – диференційна ознака.

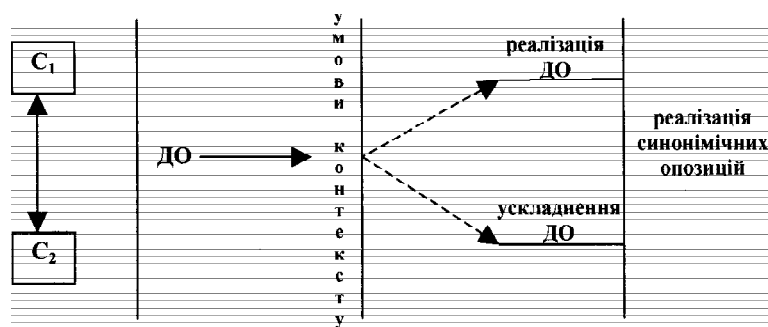

Рис. 1. Процес зміни диференційних ознак у тексті
(реалізація синонімічних опозицій)

Розглянемо перший із двох виділених нами способів трансформації диференційних ознак, за якими протиставляються дієслова-синоніми, – їх реалізацію в тексті.

Наведемо приклад.

“A power with which the familiar individual Tonino happened to be connected, but almost irrelevantly. She shuddered a little. Mysterious and terrifying. But the terror was somehow attractive, like a dark precipice that allures ...

The light faded; the hills died away into featureless flat shapes against the sky. ‘I’m cold’, she said at last, shivering” [Huxley 1977:72-73].

Дієслова-синоніми *shudder* та *shiver* є членами синонімічного ряду *shake, tremble, quake, totter, quiver, shiver, shudder, quaver, wobble, teeter, shimmy, dither*. Він має загальне тлумачення “*to exhibit vibratory, wavering, or oscillating movement often as an evidence of instability*” [MWDS 1984:729] (рухатись вібруючи або коливатись, що є свідченням нестійкості). Тематична родова ознака “вираження емоційного або фізичного стану” відносить їх до відповідної поняттєво-синонімічної зони, яка входить до номінативного класу дієслів-синонімів для позначення дії.

Дієлова-синоніми *shudder* та *shiver* є членами двох синонімічних опозицій. Диференційні семантичні ознаки (ДСО) “причина дії” та “спосіб виконання дії”, що входять до сигніфікату їх лексичних значень, протиставляють їх у межах еквіполентної опозиції (ЕО₂). Членами цієї опозиції є декілька дієслів-синонімів у межах ряду. ДСО “наслідок дії” наявна в структурі сигніфікату дієлова *shudder*, протиставляє його дієслову *shiver*, у структурі сигніфікату якого ця ДСО відсутня, в межах привативної опозиції (ПО₂).

Реалізуючись у тексті, ДСО “причина дії”, “спосіб виконання дії” та “наслідок дії”, що є основою для семантичного протиставлення синонімів, не втрачають цієї своєї функції. Семантичні компоненти (СК) – носії цих ДСО – знаходять підтвердження в тексті. Цьому сприяють лексичні умови контексту. Такими умовами для дієлова *shudder* є сполучуваність із займенником *a little*. Останній сприяє реалізації СК “*sudden sharp quivering*” “*for the moment affects the entire body or mass*”, що є носіями ДСО “спосіб виконання дії” та “наслідок дії”, у структурі сигніфікату дієлова *shudder*. Лексичні одиниці *mysterious*, *terrifying*, *terror* вказують на реалізацію в тексті СК “*something horrible or revolting*”, що відображає ДСО “причина дії”. Ця ДСО також входить до сигніфікату лексичного значення дієлова *shudder*.

Щодо дієлова *shiver*, то наявність у тексті лексичної одиниці *cold* підтверджує реалізацію СК “*the effect of cold*”. Він є носієм ДСО “причина дії” та “спосіб виконання дії”, які входять до сигніфікату лексичного значення цього дієлова.

Зауважимо, що в наведеному вище прикладі саме сполучуваність дієслів-синонімів, яка акцентує той чи інший СК, є головною ознакою контексту, що сприяє реалізації ДСО – основи протиставлення синонімів.

Наведемо приклад, де такою ознакою є конструктивні умови контексту.

“I sometimes regretted that I was not handsome: I sometimes wished to have rosy cheeks, a straight nose, and small cherry mouth; I desired to be tall, stately and finely developed in figure; I felt it a misfortune that I was so little, so pale, and had features so irregular and so marked” [Bronte 1954:131].

Синоніми *desire* та *wish* є членами синонімічного ряду *desire, wish, want, crave, covet* і протиставляються в межах градуальної опозиції (ГО₁) за диференційною експресивною ознакою. Вона вказує на інтенсивність виявлення ДСО “характер дії”. Додамо, що тематична родова ознака “бажання” дозволяє віднести цей синонімічний ряд до відповідної поняттєво-синонімічної зони. Ця зона входить до номінативної групи афективних дієслів-синонімів.

На наведеному вище прикладі впевнюємось, що диференційна експресивна ознака, за якою протиставляються синоніми *desire* та *wish*, особливо чітко реалізується в тому випадку, коли в тексті наявні синтаксичні конструкції, де дієслова-синоніми *desire* та *wish* у сполученні з інфінітивом виступають дієслівним складеним присудком.

У проілюстрованому прикладі спільність синтаксичних конструкцій сприяє реалізації семантичного протиставлення синонімів, тоді як у наступному члені цього синонімічного ряду протиставляються не тільки семантично, а й конструктивно.

“I want you to come”, he said. “You and I haven’t been away together for a long time. Jody’ll be all right with your mother for a few days. If you can’t come with me this afternoon, come down tomorrow and meet me there”.

She kissed his forehead ...

He wished he’d never read that damned letter” [Wilson 1957:501].

Зауважимо, що в цьому випадку дієслова-синоніми *want* та *wish* протиставляються не тільки в межах ГО₁, а й у межах ЕО₂. Основою для цього є ДСО “характер бажаного об’єкта”, яка входить до сигніфікату лексичного значення цих синонімів. *Want* вказує на бажання чогось, що може задовольнити реальні потреби і на що активно сподіваються. *Wish* передбачає бажання чогось недосяжного. *Want*, вжите в конструкції зі складним інфінітивним додатком, підкреслює реальність і зваженість бажання. На противагу цьому, *wish*, використане в конструкції з підрядним реченням, де присудок має форму умовного способу, виражає не тільки недосяжне, а й нереальне бажання. Як бачимо, в цьому прикладі відмінності між синтаксичними конструкціями сприяють реалізації семантичних відмінностей між синонімами.

У процесі зміни в тексті диференційні ознаки, за якими протиставляються дієслова-синоніми, ускладнюються; це також призводить до реалізації синонімічних опозицій.

Проілюструємо прикладом.

“He was comforting her because of Dick’s death, consoling her protectively; but at the same time it was her father menacing and horrible, who touched her in desire” [Lessing 1994:165].

Дієслова-синоніми *comfort* та *console* є членами синонімічного ряду *comfort, console, solace*. Загальне тлумачення цього ряду – *“to give or offer a person help or assistance in relieving his suffering or sorrow” [MWDS 1984:160]* (надати чи запропонувати комусь підтримку або допомогу, щоб полегшити його страждання чи горе). Тематична родова ознака “емоційний вплив” дозволяє віднести цей синонімічний ряд до відповідної поняттєво-синонімічної зони, яка входить до номінативного класу дієслів-синонімів на позначення дії.

Дієслова-синоніми *comfort* та *console* протиставляються в межах ЕО₂ та ПО₂. ДСО “спосіб виконання дії” в сигніфікаті їх лексичних значень протиставляє їх у межах ЕО₂. ДСО “передумови дії”, наявна в структурі сигніфікату лексичного значення дієслова *console*, протиставляє його дієслову *comfort* у межах ПО₂.

Сполучуючись у тексті з прислівником *protectively*, дієслово *console* набуває оказіональної мовленнєвої диференційної ознаки “характер суб’єкта дії”. Це робить можливими протиставлення дієслів-синонімів *comfort* та *console* за цією ознакою в межах ПО₂. Тобто, ускладнення узуальних ДСО, за якими протиставляються дієслова-синоніми, оказіональними ДСО сприяє реалізації семантичного протиставлення синонімів у тексті.

Проведений аналіз текстових фрагментів, де реалізується семантичне протиставлення дієслів-синонімів, дає змогу стверджувати, що цій реалізації сприяють сполучуваність дієслів-синонімів та конструктивні умови контексту.

Результатом процесу зміни системних зв’язків між членами синонімічних опозицій у тексті є не тільки реалізація та ускладнення диференційних ознак, за якими протиставляються дієслова-синоніми, а й їх спрощення та уподібнення. Це призводить до текстової нейтралізації синонімічних опозицій. Зобразимо цей процес графічно.

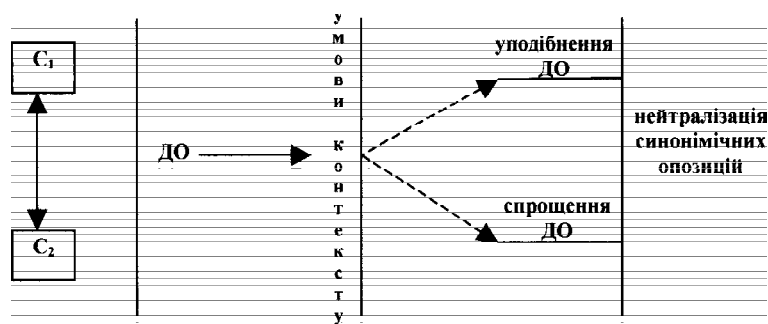

Рис. 2. Процес зміни диференційних ознак у тексті
(нейтралізація синонімічних опозицій)

Наведемо приклад текстового фрагмента, де нейтралізація семантичного протиставлення дієслів-синонімів у тексті відбувається завдяки уподібненню диференційної ознаки, за якою протиставляються ці синоніми.

“It’s changed most people”, Judith remarked in the third year, ‘it’s altered some out of recognition” [Huxley 1977:95].

Дієслова-синоніми *change* та *alter* є членами синонімічного ряду *change, alter, vary, modify*. Він має загальне тлумачення “to make or become different” [MWDS 1989:137] (зробити або стати іншим). Тематична родова ознака “змінювати/змінюватися” відносить його до відповідної поняттєво-синонімічної зони. Ця зона входить до номінативного класу дієслів-синонімів, що позначають дію.

Синоніми *change* та *alter* протиставляються в межах ПО₃ за ДСО “наслідок дії”, яка входить до сигніфікату їх лексичних значень, оскільки *change* передбачає втрату ідентичності, а *alter* такий наслідок дії не властивий.

У цьому прикладі процес нейтралізації семантичного протиставлення між дієсловами-синонімами *change* та *alter* відбувається завдяки уподібненню ДСО, за якою протиставляються синоніми. Сполучуваність дієслова *alter* з лексичною одиницею “out of recognition” (до невпізнання) вказує на втрату ідентичності. Це не є характерним для узуального протиставлення даних синонімів і зближує їх у значенні, знімаючи семантичне протиставлення.

Інший спосіб зміни диференційних ознак, що за ними протиставляються дієслова-синоніми, полягає у спрощенні цих ознак. Це також призводить до нейтралізації синонімічних опозицій.

Наведемо приклад.

“For what could be more delightful, more profoundly soul-satisfying than to help your own children to grow up beautifully, to guide them, to mould their characters into ideal forms, to lead their thoughts and desires into the noblest channels?” [Huxley 1977:97].

Дієслова-синоніми *guide* та *lead* є членами синонімічного ряду *guide, lead, steer, pilot, engineer*. Він має тлумачення “to direct a person or thing in his or its course or show the way which he or it should follow” [MWDS 1984:385] (спрямовувати курс певної особи чи речі або показувати шлях, яким вона має рухатись). Тематична родова ознака “емоційний та фізичний вплив” дозволяє віднести ці синоніми до відповідної поняттєво-синонімічної зони. Ця зона входить до номінативного класу дієслів-синонімів для позначення дії.

Дієслова-синоніми *guide* та *lead* – члени EO_2 – протиставляються за ДСО “характер суб’єкта дії”. Вона входить до сигніфікату їх лексичних значень. *Guide* вказує на те, що суб’єктом дії є особа, яка детально знає курс чи шлях, всі його труднощі та небезпеки. *Lead* наголошує, що суб’єкт дії повинен іти попереду для того, щоб вказувати шлях та контролювати всіх тих, хто йде за ним.

Інтегруючи ці синоніми, текст спрощує ДСО “характер суб’єкта дії”, яка входить до сигніфікату лексичного значення дієслова *lead*, не реалізуючи в тексті СК “going in advance to show the way”. Цьому сприяє вказівка в тексті на спрямування думок і бажань дітей у найблагородніше русло. Це призводить до часткового зняття протиставлення між дієсловами-синонімами, максимально зближуючи їх значення.

Нейтралізація семантичних відмінностей між синонімами в тексті залежить також від спільності дистрибуції та сполучуваності синонімів – членів опозиції. У зв’язку з цим необхідно зазначити, що семантична спільність двох слів має місце за таких умов: при спільній дистрибуції та сполучуваності, при спільній дистрибуції, але різній сполучуваності, при різній

дистрибуції та спільній сполучуваності, при різній дистрибуції та сполучуваності [Вільямс 1980:12]. Помічено, що з усіх зазначених вище умов реалізації семантичної спільності тільки спільність дистрибуції та сполучуваності є необхідною умовою нейтралізації синонімічних опозицій у тексті. Пояснення цього одне: дистрибуція та сполучуваність лексичних одиниць, сумісні із їх семантичною спільністю, є важливими ознаками, що визначають значення слова тоді, коли це слово є семантично суміжним з іншим словом або словосполученням [Вільямс 1980:12].

Нейтралізацію синонімічних опозицій в умовах спільності дистрибуції та сполучуваності спостерігаємо в наступному текстовому фрагменті.

“Now, Ailie!” She cried. “Now, Ailie! He spoke to me, you see. He lifted his hat. He stood there ten feet from me with that horrible – that horrible woman – holding her arm and talking to her, and then when he saw me he raised his hat. Andy, I didn’t know what to do ...” [Fitzgerald 1979:188].

Синоніми *lift* та *raise* – члени PO_2 та GO_2 – входять до синонімічного ряду *lift, raise, rear, elevate, hoist, heave, boost*. Цей синонімічний ряд має таке тлумачення – “to move from a lower to a higher place or position” [MWDS 1984:498] (переміщати з нижчого до вищого місця чи позиції). Тематична родова ознака “фізичний вплив” дозволяє віднести цей ряд до відповідної поняттєво-синонімічної зони, що входить до номінативного класу дієслів-синонімів для позначення дії.

Дієслово *lift* передбачає зусилля, які необхідно застосувати для того, щоб підняти щось важке. На відміну від *lift*, дієслово *raise* вказує на менший ступінь затрачених зусиль, але передбачає переміщення об’єкта дії вертикально або вище; це визначається його особливостями або функціями. Отже, синоніми *lift* та *raise* протиставляються, з одного боку, в межах PO_2 , а з іншого, – в межах GO_2 . Основою для протиставлення цих синонімів, як членів PO_2 , є наявність у структурі сигніфікату лексичного значення дієслова *raise* ДСО “характеристика об’єкта дії”. Це вказує на нього як на маркований член опозиції. Диференційна експресивна ознака, відображаючи ступінь затрачених зусиль, є основою для протиставлення дієслів-синонімів *lift* та *raise* в межах GO_2 .

У проілюстрованому текстовому фрагменті семантичні відмінності між синонімами повністю нейтралізуються. Цьому сприяє їх повна взаємозамінність у формулі дистрибуції $\text{Pron}_1 + V + \text{Pron}_2 + N$ при такій сполучуваності в межах цієї формули, де Pron_1 – особовий займенник, Pron_2 – присвійний займенник, N – іменник *hat*. Саме сполучуваність із цим іменником сприяє нейтралізації PO_2 та ГО_2 , членами яких є синоніми *lift* та *raise*.

Підсумуємо. У процесі інтеграції дієслівних синонімічних опозицій текст в одному випадку сприяє реалізації семантичного протиставлення між синонімами, а в іншому – зумовлює нейтралізацію цього протиставлення. Головним чинником цього є умови контексту. У результаті зміни системних зв'язків між членами синонімічних опозицій диференційні ознаки, за якими протиставляються дієслова-синоніми, реалізуються або ускладнюються в тексті. Це призводить до реалізації семантичного протиставлення синонімів. Нейтралізація синонімічних опозицій відбувається за рахунок уподібнення або спрощення диференційних ознак.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вілюман 1980 – Вілюман В.Г. Английская синонимика: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. школа, 1990. – 128 с.
- Гак 1977 – Гак В.Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков). – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
- Brontl 1954 – Brontl Ch. Jane Eyre. – М.: Foreign Languages Publishing House, 1954. – 571 p.
- Fitzgerald 1979 – Fitzgerald F.S. The Last of the Belles // Selected short stories. – Moscow: Progress Publishers, 1979. – p. 179-195.
- Huxley 1977 – Huxley A. Brief Candles. – London: Triad/Panther Books, 1977. – 224 p.
- Lessing 1994 – Lessing D. The Grass is Singing. – London: Flamingo, 1994. – 206 p.
- MWDS 1984 – Merriam Webster's Dictionary of Synonyms. – Springfield, Massachusetts, U.S.A.: Merriam-Webster Inc., 1984. – 909 p.
- Wilson 1957 – Wilson M. Live with Lighting. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1957. – 622 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єфремова Наталія Володимирівна – викладач кафедри практики англійської мови Волинського державного університету імені Лесі Українки.
Наукові інтереси: лексична семантика.

ФОРМУВАННЯ ОРФОЕПІЧНИХ НАВИЧОК У МОВЛЕННІ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ФОНЕТИКИ

Ніна Задорожна (Кіровоград)

У статті розглядається проблема формування методичних умінь майбутніх учителів рідної мови на прикладі підготовки їх до проведення навчальної роботи з орфоепії на уроках фонетики. Визначається, що методичні уміння вчителя з розвитку вимовних навичок складаються з умінь визначати теоретичний і понятійний мінімум з фонетики та орфоепії для активного засвоєння, застосовувати оптимальні шляхи і засоби формування орфоепічних навичок на основі врахування рівня вимовної культури учнів, частоти помилок, особливостей діалектного впливу та інших факторів. Акцентується важливість мовленнєвої досконалості самого вчителя-філолога.

The paper views the problem of the formation of the pre-service teachers' skills for teaching accurate Ukrainian pronunciation to secondary school students. The author holds the view that the teachers can reach pronunciation teaching objectives under the condition that they possess the skills of defining an adequate theoretical and notional minimum of the teaching material to be acquired by the students, and the ability to build up an efficient system of exercises and activities based on the learners' individual potentials. The accuracy and correctness of the teacher's pronunciation is emphasized.

Вагоме місце у складному процесі формування особистості вчителя посідає професійна підготовка у педагогічному вищому навчальному закладі. Саме тут закладаються підвалини його майбутньої майстерності, відбувається перше серйозне поглиблення у специфіку майбутньої професії, усвідомлення значення педагогічного спілкування як одного з видів педагогічної діяльності вчителя.

Повноцінне й оптимальне професійне спілкування вчителя з учнями на уроці та поза ним здійснюється за допомогою різноманітних засобів, серед яких особливо виділяють вербальні та невербальні. Оскільки домінуючими, звичайно, є словесні засоби, проблема культури педагогічного спілкування постає насамперед як проблема культури мовлення вчителя.

Власне культура мовлення передбачає певні ступені оволодіння літературною мовою: правильність мовлення, тобто дотримання

літературних норм та мовленнєву майстерність – “уміння вибирати із існуючих варіантів найбільш точний у смислового відношенні, стилістично та ситуативно доречний, виразний та ін.” [Лингвистический 1990: 247]. Реалізації названих завдань сприяють і ті навчальні предмети, що опановуються на філологічному факультеті майбутніми вчителями-словесниками: практикум з української мови, сучасна українська літературна мова, основи культури мовлення, основи педагогічної майстерності.

Розглянемо, як може відбуватися формування такого типу мовлення, який повною мірою буде сприяти виконанню кожним майбутнім учителем-філологом своїх професійних обов’язків, на заняттях лінгводидактики при з’ясуванні особливості вивчення взаємопов’язаних між собою мовних розділів фонетики й орфоєпії.

Студенти усвідомлюють, що формування в учнів навичок з української вимови – одне з основних навчальних завдань шкільного курсу рідної мови, адже мовна культура – важлива ознака загальної культури людини. Із звуковою стороною мови пов’язані насамперед орфоєпічні норми. У поняття літературної вимови входять правила вимовляння голосних і приголосних у різних позиціях, сполучень звуків у мовному потоці, правила вимови окремих граматичних форм, норми наголошування слів та ін.

Науковою базою для свідомого засвоєння найважливіших орфоєпічних норм повинен стати шкільний курс фонетики, предметом якого є “звукові засоби людської мови у всіх її виявах і функціях” [Сучасна 1969: 43], до яких належать звуки, склади, словесний наголос, паузи, ритм, інтонація.

Традиційно загальноприйняті правила літературної вимови розглядаються в системі голосних і приголосних, сполучень приголосних, наголосу. Вузівські та шкільні підручники, методичні посібники подають детальний опис орфоєпічних норм української літературної мови, а також долучають вправи на закріплення нормативної вимови. Зазначимо, що бажано добирати вправи з таким дидактичним матеріалом, який би містив слова, що вимагають особливої орфоєпічної пильності. Учитель може скористатись звуковим посібником “Українська літературна вимова”, укладеним М.Погрібним. У комплекті платівок або

аудіокасет, друкованому варіанті посібника викладено завдання, що сприятимуть закріпленню норм усного літературного мовлення.

Вчитель зосереджує увагу дітей і на тих звуках, правильна вимова яких у них ще не сформована. Часто це стосується шиплячих приголосних [ж], [ч], [ш]. Так, відомо, що звук [ч] в українській мові ствердий, у російській мові – м'який. Проте п'ятикласники нерідко вимовляють так: [чг]ас, [чг]ому, [чг]ути, [шгчг]астя. Необхідно пояснити, що в українській мові звук [ч'] перед [і] пом'якшується: [ч']ільний, за[ч']іпка, [ч']ітко. Для закріплення вимови доцільно використати спеціальні артикуляційні вправи (наприклад, вимова звуків у словах: межа, лоша, шапка, бджола, пшоно, чоловік, часто, шашка, біжать та ін.)

Важливість формування літературної вимови посилюється в умовах територіальних діалектів, коли спостерігаються відхилення від літературних норм. Робота над фонетичними діалектизмами звичайно починається з початкових класів, саме там закладаються основи культури усного мовлення. Хоча до школи діти приходять уже із сформованими навичками мови, але часто вони не відбивають норм літературної вимови, а є відображенням тих діалектних відхилень, що характерні для певних регіонів. Учитель початкових класів має так організувати заняття з фонетики та орфоєпії української мови, щоб робота над виробленням орфоєпічних навичок в учнів пройшла три етапи: формування орфоєпічних умінь, переростання орфоєпічних умінь у навички та автоматизацію орфоєпічних навичок. Учителі рідної мови у середніх і старших класах здійснюють третій етап у виробленні орфоєпічних навичок, працюють над автоматизацією їх. Основним прийомом роботи при цьому є імітаційний, коли учні відтворюють правильне звучання слів легко, автоматично. Однак спостереження показують, що часто учні п'ятого класу не проходять перші два етапи повністю, тому вчителям-словесникам доводиться докладати зусиль, щоб зруйнувати ті зв'язки, що склались під впливом діалектного оточення, і формувати заново орфоєпічні навички.

Спостереження за усним мовленням учнів, проведене у південно-західних районах Кіровоградської області, свідчить, що

орфоепічні помилки є прямим відображенням тих діалектних відхилень, які характерні для цього територіального масиву. Говір характеризується різноманітними особливостями у системі вокалізму та консонантизму, властивими подільським говорам південно-західного наріччя та степовим говорам південно-східного наріччя. Щоб визначити зміст орфоепічної роботи, учитель повинен добре знати всі відхилення від літературних норм, характерні для цієї місцевості. Так, у системі вокалізму виділяються такі особливості:

1. Голосний [i] може мати обнижену артикуляцію і наближатися у вимові до звука [и]: *силгбка, гинш'ї, гинд'к, г'д'ол*.

2. У ненаголошеній позиції звук [e] вимовляється як [и]: *вил'к'ї, зил'їні, силгбн'г'с'к'ї, тил'гб, чикб'ти, хлуциг'г*.

3. У ряді слів замість загальновоживаного [и] вживається [i]: *в'їмн'га, гор'їн'ше, з'їмб, п'їс'гму*.

4. У числівниках часто вимовляється звук [i]: *дв'їц'їтг, д'їс'їтг, тр'їц'їтг, п'їд:ис'гбт*.

5. У частині слів після шиплячих та [й] вимовляється голосний [o] замість [e]: *вируч'ок, суч'ч'ок, ч'їй'їу*.

Учням треба показати, які ненормативні фонетичні особливості є в їхньому мовленні, розробити систему вправ для корекції артикуляції. Працюючи над вимовою приголосних, слід звернути увагу на артикуляцію звука [i] у сполученні з попередніми передньоязиковими приголосними. За нормами української орфоєпії ці приголосні пом'якшуються перед [i], незалежно від його походження. У досліджуваній місцевості спостерігається вимова твердих передньоязикових приголосних [д], [т], [з], [с], [н], [л] перед [i], що походить з давнього о: *зір /з'орі/, ніж /ножа/, ніс /носа/, пліт /плоту/, сік /соку/, слів /слова/, тік /току/, батіг /батого/* та у закінченні дієприкметників та прикметників у називному відмінку множини: *білі, гарні, сизі, биті*.

Для виправлення таких помилок ефективним буде аналіз записаних на магнітофонну стрічку окремих слів або текстів із тими словами, у яких приголосні перед і вимовляються твердо. Наприклад: За всіх часів і у всіх народів було найбільшою святістю, коли лежав на столі хліб. Його присутність народжувала поетів і мислителів, сприяла появі пісень і дум, продовжувала родовід... /В.Скуратівський/.

Одним із показників високої культури усного мовлення учнів є правильне наголошування слів. Навички його виробляються виконанням вправ, при усвідомленні такого теоретичного матеріалу, що сприяє розширенню знань учнів про наголос, його роль у мові (у кожному повнозначному слові наголошується певний склад; у кількаскладових словах наголошується один склад; у складних словах може бути побічний наголос, словесний наголос в українській мові рухомий, вільний, не закріплений за одним із складів тощо).

Опрацювавши статтю О.Біляєва “Культура мовлення учителя-словесника”, студенти виділяють найтипівіші помилки у наголошуванні слів, пов’язаних з учительською працею:

1. Ігнорується рекомендована “Українським правописом” (4-е видання) вимова гортанного [г]: “газета, регіон, інтелігенція” (вживають проривний [г]).

2. Неправильна роздільна вимова африкат *дз̣*, *дж̣* (ход-жу, д-звоник).

3. Буквена вимова сполучень приголосних на -ться, -шся (замість учи[цг:a], піднімає[сг:a] тощо).

4. Особливо ріже слух неправильний наголос, тим паче в мовних термінах та у формулюванні завдань до вправ, як-от: вьмова, знбчуша частина, порядковий (числівник), перйхід (однієї частини мови в іншу), написання слів разум, діблог, зв’язнй мовлення, вндомості про пумилки (мн.), розкрийте дэжки, поставте лбпки, зробіть розбнр” і т.п. Те саме спостерігаємо і на уроках літератури. Кажуть: “ббйки (мн.), віршн (у віршах), прьказки(мн.), руки (руків), вьразне чьтання.

Автор виділяє ще такі стійкі помилки у вживанні наголосу: батькнвський, заголувок, заняттяг, захвуріти, зручнй, катблог, кнъжки (мн.), кутрий” [Біляєв 1995: 42].

Опрацьований матеріал стане основою індивідуального словника майбутнього вчителя.

У процесі підготовки до вивчення теми “Наголос” студенти аналізують завдання, вміщені у шкільних підручниках, самостійно добирають вправи, укладають збірник завдань для диференційованої роботи на уроці:

• Перепишіть з дошки слова, поділіть їх на склади, поставте наголос, з’ясуйте, який склад може наголошуватися.

Ім'я, дочка, живопис, партер, предмет, послуга, ненависть, черговий, урочисто, запитання, сімдесят, оповідання.

• Випишіть спочатку слова з наголошеним першим складом, потім – з другим, тоді – з третім (варіант: записати слова у три колонки).

Заголовок, випадок, багрець, гетьманський, сантиметр, приятель, перестук, сув'язь, ознака, яровий, читання, арахісовий, зазимки, центнер, чотирнадцять, олень, решето, таїнство, український, шаноба.

• Поставте наголос у словах. У сумнівних випадках зверніться до орфоепічного словника.

Тополя, просіка, легкий, обіцянка, дощаний, діалог, листяний, подруга, вірші, крихітка, широко, намолот, ярмарковий, гайвороння, саржа, напої, розпад, стебло, тайнопис.

• У класах, де вивчається російська мова, пропонується переклад слів українською мовою для зіставлення наголошування їх в обох мовах.

Російська мова	Українська мова
Бльзкий	близькѣй
вѣрба	вербб
одѣннадцать	одинбдцять
прия`тель	прѣятель
спинб	спѣна
нுவый	новѣй
стбрый	старѣй
олїнь	улень
ремїнь	рѣмїнь
ягснїй	яснѣй
шкульнїй	шкїльнѣй

Для поглиблення пізнавальної діяльності учнів добираються такі проблемно-пізнавальні завдання [Скуратівський 1983: 50]:

– Яка роль наголосу в українській мові? Яким було б наше мовлення, якби слова не наголошувалися? (Наголос увиразнює мовлення, урізноманітнює його звучання, вносить певний ритм. Без наголосів слова було б важко і неприємно сприймати на слух. За наголосом розрізняють значення багатьох слів).

– Чому французи і поляки ніколи не помиляються у наголошуванні слів, а українці, росіяни, німці можуть

помилитися?

Щоб відповісти на це питання подумайте:

1. Від чого це залежить – від пам'яті людей чи від особливості наголошування слів у цих мовах? (Від особливості наголошування).

2. Як повинні наголошуватися слова, щоб завжди можна було б з певністю, не заглядаючи у словник, визначити їх наголос? (Наголос повинен падати у всіх словах на певний склад – перший, останній чи передостанній).

3. Визначте, на якому складі у французькій і польській мовах завжди стоїть наголос, проаналізувавши слова, запозичені з цих мов: актур, екіпбж, одеколун, абажэр, монтбж, лейтенбнт; цимббли, пръязнь, поверхня, вбртість, мазэрка. Як наголошуються слова в українській мові? Зробіть висновок, прочитавши вголос слова лбстівка, воруна, вікну, вискбкувати, вьполоскати.

– Як можна розрізнити значення таких слів: збок – замук, убід – обід, рэки – рукъ, вкна – вікнб, бтлас – атлбс, сорука – сорокб? Яка роль наголосу в цих словах?

Формуванню творчих методичних умінь майбутніх учителів сприяють і такі форми роботи, як добір дидактичного матеріалу до уроків орфоєпії, вибір навчальних завдань з кількох можливих варіантів. Студенти вчать аналізувати, зіставляти виучувані явища і знаходити найраціональніші шляхи здобування учнями знань, визначати систему орфоєпічних вправ, метою яких є розвиток умінь сприймати фонетичні особливості слів, постійно звертати увагу на вимову і наголос у них. У результаті пропонуються завдання такого типу:

1. Орфоєпічний розбір слів, який у шкільній практиці проводиться рідко. На жаль, і шкільні підручники з української мови не пропонують цього виду роботи, котрий, безсумнівно, сприяє попередженню і виправленню помилок у вимові.

Орфоєпічний розбір відрізняється від фонетичного своїм спрямуванням: для його проведення добираються тільки ті слова, у яких може бути допущена помилка у вимові.

Порядок проведення орфоєпічного розбору:

1. Чи однаково вимовляється слово (чи можлива інша вимова).

2. Визначити правильну вимову (пригадати, подивитись у словник, запитати вчителя, асистента).

3. Вимовити вголос слово правильно (дотримуватись правильної вимови звуків, звукосполук, нормативного наголошення. Якщо письмовий аналіз, то записати слово фонетичною транскрипцією).

4. Визначити особливості вимови приголосних звуків.

5. Пояснити вимову приголосних (ознаки дзвінкості, глухості, твердості, м'якості).

6. Виділити (якщо є) буквосполучення, що у вимові зазнають змін.

Зразок орфоепічного розбору слова тремтіння:

Усний

Письмовий

1. Слово тремтіння вимовляється:

[тре^мтгінг^н:а], [тремтгінг^н:а] і [тримтгінг^н:а].

2,3 Правильною є така вимова

[тре^мтгінг^н:а]. Наголошується другий склад.

4. Ненаголошений голосний [е]

вимовляється наближено до

[и) – [e^н]; звуки [і] та [а] вимовляються чітко.

5. Твердий дзвінкий приголосний [м]

не уподібнюється перед м'яким

приголосним [тг]; приголосний [нг:]

вимовляється подовжено і м'яко.

1. Тремтіння

[тре^мтгінг^н:а]

2. Голосні:

[e^н) – нечітко;

[і], [а] – чітко.

3. Приголосні: [нг:] –

подовжено і м'яко.

2. Вправи, що передбачають попереднє ознайомлення учнів з найважливішими нормами вимови і наголошування слів. Відзначимо, що міцні уміння і навички можуть бути сформовані тільки на основі відповідних знань. Наприклад, опрацьовуючи уподібнення приголосних за м'якістю, необхідно запам'ятати, що приголосні [д], [т], [з], [с], [н], [л], [д̄], [ц] уподібнюються до наступних пом'якшених приголосних цієї ж групи: могутні [мо^угутгінг], радість [рбдгісгтг], танцювати [тангцгубти]. Таке пом'якшення буває і на межі префікса і кореня: піднімати [п'ідгнгімбти], відділ [в'ндг:іл], відціля [в'і д̄з цгільб]. Звуки [з], [с], [ц], [д̄з] можуть пом'якшуватись і перед напівпом'якшеними губними: звір [згв'ір], свято [сгв'бто], дзвін [д̄з гв'ін].

Учніправляються у вимові ряду слів: Дніпро, сонця, український, на гілці, пізній, гордість, листя, молодці, майбутне; надтісувати, підсісти, піднімати; зцідити, зсікти, злізти, зніжковіти; усмішка, святкові, дзвякати.

3. Вправи, що виробляють уміння відтворювати окремі слова з орфоепічними позначеннями і використовувати у мовленнєвій практиці для попередження вимовних помилок і їх виправлення.

Пропонуємо словничок слів, у яких часто порушуються норми акцентуації, на основі якого укладаються різні завдання:

агЕнт, агрономІя, болотИстий, бОсий, бюлетЕнь, вЕнтиль, ветеринАрія, вИпадок, вИсоко, відстояти, вітчИм, вУдити, вузький, в'язкий, глядАч, горошИна, господАрський, громадЯнин, гуртОжиток, дефІс, дИхання, допізна, докумЕнт, дрОва, дочкА, дошка, живОпис, жилавий, житлО, заводити, заГадка, здвоїти, зіркий, злЕгка, Іграшка, ікОнопис, Іноді, інструмЕнт, їдкий, їздовий, їстівний, каталОг, каучУк, квартАл, кишкА, кімнАта, кілометр, клопітний, колесо, колія, компромІс, корОмисло, кухонний, ласкавий, легкий, легко, липкий, літопис, лушити, малий, маленький, милкий, міліметр, мілкий, мозолИстий, мережа, нажитий, наносний, настОяти, ненавидіти, ненависть, низина, низький, нудний, обруч, обстріл, осока, партЕр, пАсти, пенЯ, переданий, переказ, перекис, перЕпис, перЕпустка, пересидіти, перехідний, перчити, петля, підтвердити, підходити, пісний, пітний, плавкий, плигати, плодоносити, подруга, показ, полЕжати, поміщик, поміщицький, помовчати, предмет, приступка, причіп, приязнь, приятель, прОстір, реєстровий, рЕшего, рідкий, рідний, розводити, розклад, розмах, розпад, рукава, рукопис, світло, секретАр, серЕдина, сестрин, синява, сипкий, сирОватка, сільський, сільськогосподАрський, скАтерка, скИрта, скучний, слабий, смІшно, соломИна, сороковий, спіна, станковий, старий, стійкий, стічний, столяр, страшний, тваринництво, тваринницький, твердий, темно, тепло, тигровий, титульний, тісний, товпитися, товстий, тонкий, тяжкий, удОбрення, урОженець, урочИстий, усидіти, ускочити, Успіх, фартУх, хвалений, хваткий, чадний, черпати, черствий, чистенький, чіткий, чудно, чуткий, черговий, шельога, шовковий, шовковиця, щиголь, щипці, що-небудь, юродивий, Яблуко, яблунЕвий, Ягідка, Ягідний.

4. Вправи на зіставлення звуків і букв, на розрізнення їх і вироблення навичок правильної вимови звуків і називання букв

(полумисок [поʎэмиˈсок], гадка [гбдка], постійний [посттгніні], джерельні [дж еˈрелгні], духмяний [духмˈбні] та ін.).

5. Вправи з попередньою орфоепічною підготовкою, зробленою самими учнями, передбачають позначення наголосу і з'ясування особливостей вимови перед читанням слів, словосполучень, речень.

Зразок: бэти – булб, булу, буль.

6. Вправи, що виробляють уміння за ритмом і римою вірша чи загадки визначити місце наголосу і вимову звуків римованих слів:

Мене знайдеш у плащах,
Пальтах, сукнях, піджаках,
Чоловічих сорочках.
Де ж іще? А ще – в річках.

(Рукав).

7. Вправи, у яких показано смислорозрізнявальну функцію українського наголосу. Їх виконання сприяє усвідомленню учнями, що від місця наголосу залежить не тільки правильність/неправильність вимови, але й в окремих випадках лексичне значення слова: бдресний (від бдрес) і адрйсний (від адрйса); бережъна (узбережжя) і бережинб (лугові трави), відстручити (відкласти на пізніший строк) і відстрочъти (прострочити, закінчити строчити); ннким (немає ким) і нікъм (жодного людиною); пбрний (який становить пару) і парнъй (насичений парю); пуділ (ділення) і поднл (пелена; низовина).

8. Орфоепічне завдання, у якому передбачається, виходячи із мовленнєвої практики учнів або із знання відповідного правила, сформулювати його, підкріплюючи прикладами.

Обласний, шістнадцять (тема – “Спрощення в групах приголосних”).

Град, гадка (тема – “Вимова дзвінких приголосних у кінці слова і складу”).

9. Вправи, що виробляють уміння фіксувати і виправляти помилки у чужому мовленні. Наприклад, пропонується прочитати текст: Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з горизонту верхи велетенського нагромадження хмар. Величні німі зловісні блискавці горобиної ночі палахкотіли, не згасаючи. Було щось надзвичайно урочисте і грізне (О.Довженко). Після

читання аналізуються інтонаційні особливості висловлювання, дотримання учнями орфоепічних норм.

Доцільно пропонувати і такі завдання: виправити помилки у записі слів фонетичною транскрипцією, правильно прочитати слова: [усгм'іхбйетгсга], [житг'йв'і], [глігбдач'], [джм'ілг], [п'існга], [зозэлга], [полэмисок].

Для продуктивного аналізу помилок і недоліків у мовленні учнів варто користуватися диктофоном або магнітофоном.

10. Вправи, що передбачають використання технічних засобів навчання. Учням подається зразок правильного мовлення дикторів радіо, телебачення, акторів та ін. Завдяки звукозапису діти краще сприймають мовлення на слух, його інтонаційне багатство, тренують мовну пам'ять.

Названі види завдань у ході занять варіюються, ускладнюються студентами, що сприяє їхній підготовці до творчого застосування різноманітних методичних прийомів, заохочує до оволодіння усним мовленням, збуджує фахову зацікавленість.

БІБЛІОГРАФІЯ

Біляєв 1995 – Біляєв Олександр. Культура мовлення вчителя-словесника // Дивослово. – 1995. – №1. – С.37-44.

Лингвистический 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Энциклопедия, 1990. – 685 с.

Скуратівський 1983 – Скуратівський Л.В. Проблемно-пізнавальні завдання з фонетики і диференційоване використання їх на уроках // Укр. мова і літ. в шк. – 1983. – №3. – С.48-52.

Сучасна 1969 – Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1969. – 435 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Задорожна Ніна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми лінгводидактики середньої школи.

ДИНАМІКА ЕТИМОЛОГІЧНОГО ГНІЗДА ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО КОРЕНЯ **VERP-*/**VЪRP-* ЯК ГЕНЕТИЧНОЇ МІКРОСИСТЕМИ

Олександр Іліаді (Кіровоград)

Опис системи праформ різних слов'янських етимологічних гнізд дозволяє відновити механізм праслов'янського словотвору, визначити певні тенденції щодо закономірностей номінації цілих лексичних груп. Прояснення всіх основних структурно-семантичних нюансів дії генетичних мікросистем тільки сприяє систематизації архітипів.

The description of old-forms of different Slavonic etymological clusters makes possible the restoration of the mechanism of old Slavonic word-formation and establishing tendencies concerning principles of whole lexical groups nomination. The explanation of all major structural-semantic peculiarities of the action of genetic microsystems contributes to the systematization of the archetypes.

Будь-яке зі словотвірних-етимологічних гнізд виконує функцію генетичної мікросистеми, “в якій слово сформувалось як одиниця мови” [Козлова 1986:90]. Тому поглиблене вивчення їхнього складу, закономірностей протікання словотвірних, морфологічних і семантичних процесів в їх межах дає унікальну можливість простежити і відтворити механізм виникнення нових лексичних одиниць у сукупності всіх системних зв'язків між ними. Кінцевим пунктом дистрибуції цих зв'язків є реконструкція словотвірних систем прамов, в яких закладались загальні дериваційні тенденції для груп споріднених мов. Завданням нашої статті є саме таксономія гнізда кореня **verp-*/**vъrp-* < і. –с. *uerpo/*urpo ‘вертати, обертати; прясти; сукати; скручувати, вити(ся)’ [Mann 1984-1987: 1603] в його розвитку на праслов'янському зрізі.

Досліджуване гніздо послідовно програмує формування і розвиток слів як багатоаспектних одиниць. Його стрижнем є семантика номінації, бо сам механізм дії цієї генетичної матриці являє собою складний комплекс взаємодії семантичних (лінгвальних) і асоціативних (екстралінгвальних) чинників. Розвиток обсягу етимологічного гнізда здійснюється за рахунок

розширення його операційного поля. Останнє визначаємо як семантичний діапазон гнізда, його можливість семантизувати певний фрагмент світу реалій і відношень між ними, тобто перетворити його в систему мовних знаків (і значень) та способів їх комбінування. Коло асоціацій цього поля створило сприятливі умови для розвитку в межах мікросистеми **verp-/*vьrp-* значного шару термінів ткацької справи.

*vьrpati, *vьrpo ‘ткати’ (спеціалізація семем ‘сукати’, ‘скручувати’), що реставрується з урахуванням кашуб. *varpac* (імперф.) ‘ткати варп; погано шити; розпарувати; штопати; бігати, метушитися; обшити, починити’ [Sychta 1972: VI, 54; 1973: VII, 342], д. –р. *вьрпати* ‘рвати щось, грабувати’ [СлДРЯ XI-XIV 1988: II, 266], *вьрпу* ‘т. с.’, слн. *varpati* ‘копати, гребти’ [Куркина 1980: 337], *zvьrpati* ‘порвати’, яке, як і пол. *warpaj* ‘латати’, О. Брюкнер уважав праслов’янським, наводячи литовські генетично тотожні аналоги *verpti* ‘прясти’, *varpste* ‘валок, веретено’ [Вгькнер 1957: 603]. Сама ж основа **vьrp-* є корелятом **verp-* за ступенем довготи апофонічного голосного, що відзначалося ще Ф. Безлаєм [Bezlaј 1967: 114]. Вона репрезентується ще в нім. *sich werfen* ‘крутитися, витися (про дерево)’, англ. *to warp* ‘кривитися’ [Machek 1968: 698], гр. *harpizo* ‘хапати; нападати’, алб. *rryp* ‘черес, пасок’ [Mann 1984-1987: 1603], що свідчить про її глибоку давність і підтверджує факт прямого зв’язку з гніздом кореня **uer-* ‘крутити, гнути’, ускладненого *p-*детермінативом. Функціонування ж її у згаданій термінологічній галузі є прерогативою балто-слов’янської діалектної зони, а звідси робимо висновок про спільнобалто-слов’янську семантичну спеціалізацію **vьrp-*.

Дериватом **vьrpati* є **vorьpь/*vorpa* з подовженням кореневого *ь>o* (пор. **svьrbmti* ‘свербіти’>**svorbь* ‘свороб’ – Меркулова 1972: 170): пол. *wrapa*, луж. *ropa*<**wropa* ‘варп’ [Вгькнер 1957: 603], чes. *vrap* ‘згин хустки, одягу, лист на дні капелюшка’, для якого В. Махек констатував давнішу форму з флексією *-a* і першим, наскільки нам відомо, вивів архетип **vorьpь*, зіставивши, а точніше зримувавши, з основами *korp-/chorp-* [Machek 1968:698], котрі рефлексують *p-* поширення кореня **(s)ker-* ‘крутити; різати; гнути’. Далі ще пор.: свц. *vrap* ‘вузька складка на матеріалі як деталь давнього жіночого народного одягу’ [SSJ 1959: V, 160], слн. *wrapa* ‘зморшка’ [Хостникъ 1901: 326]. Виходячи з гіпотетичної

семантики **vьrpati* **'ткати; вистріпувати (нитки)*' (рефлексом останньої семема можуть бути континуанти зі значенням 'грабувати, рвати', пор. **jьzvьrpati*, **navorpati* 'напасти; відібрати; робити складинки' – ЭССЯ 1983: IX, 102; 1998: XXIV, 33), доцільно припустити для **vorьь/*vorpa* первісне **'тканина, рядно; зморшка* (як наслідок вистріпування, витягування ниток)' з пізнішим розвитком 'згин (рядна)', 'зморшка як деталь одягу'. Сам же зв'язок **vьrp-* з **vorp-* вже був у полі зору дослідників [Вгькнер 1957: 603; Bezlaј 1967: 114] і розглядався в діалектній площині мови праслов'ян, оскільки деривати цих основ утворюють зараз словенсько-західнослов'янську ізолексу [Куркина 1980: 337].

Доцільно також припустити й можливість існування іменників зі ступенем редукції апофонії *e-* ряду **vьrьь/*vьrpa* **'рядно, тканина*' на основі пол. *warpa* 'домоткане рядно' [Вгькнер 1957: 603], кашуб. **verp* 'давній вовняний матеріал, вироблений на домашньому ручному ткацькому верстаті' [Sychta 1972: VI, 54], *vorp* 'грубе рядно' [SJK 1893: 255]. Від нього не слід відокремлювати й **vьrpa* **'вир, вихор*', що збереглося в українському гідронімі *Верпа* < **Vьrpa* і також континує, на думку Р. М. Козлової, поширення *p-*детермінативом досліджуваного кореня [Козлова 1998: 93-94]. Архетипи **vьrьь/*vьrpa* слід виводити безпосередньо з **vorьь/*vorpa* через зміну в аблауті під впливом актуального дієслова **vьrpati*. Подібне явище було досить поширеним у праслов'янську добу, пор.: **dьrbati* > **obdorba* > **obdьrba*, **svьrbmti* > **svorbьь* > **svьrbьь* та ін. [Варбот 1984: 78].

Останні праформи послужили базою для утворення **vьrььсьь/*vьrььса*: укр. діал. *вьрпці* 'постоли' (кваліфікується укладачами ЕСУМ як "неясне" і пов'язується з *вербьь*, тобто первісно як взуття, зроблене з кори або пагонів молоді верби – I, 380), с. -х. *врпца* 'мотузок, шнурок' [Толстой 1970: 58]. В аспекті словотвору від спільнокореневих основ з різними типами поширювачів пор. с. -х. *врвца* [Толстой 1970: 57] < **vьrvььса* з архаїчним формантом *-ьса*, як у ст. -сл. *двьрььца* [Селищев 1952: 60], макед. *врвца* 'шнурок, зав'язка' [Гавриш 1969: 84]. Щоправда, *врвца* може бути наслідком граматичної трансформації **vьrvььсьь* з пізнішою зміною родового статусу під впливом утворень типу ц. -сл. *вервица* 'чітки у ченців і черниць'

[ПЦСС 1900: 71], слн. *vavica* ‘віршовка’ [Kotnik 1972: 672] і т. ін., але це менш ймовірно.

Виведення **vьrьсьь/*vьrьса* на матеріалі тільки однієї мови (для кожної з праформ) видається доцільним з огляду на скам’янілість основи **vьrp-*, яка в українському і сербохорватському ареалах функціонує тільки у зв’язаному вигляді. Це значить, що наведені слова утворились ще в дописемну добу, коли побувала жива словотвірна пара **vьrь/a > *vьrьсьь / *vьrьса*.

Ймовірно, що відіменникове походження має псл. **vьrpoliti* (: кашуб. *varpolis, varpoli* ‘ткати’ – Sychta 1972: VI, 55, с. –х. *врпольти се* ‘вертїтїся’ – Карацїї 1852: 76), на що вказує іменниковий суфікс *-ol-*. Але тематичний голосний *-i-* стирає первісну флексію імені, через що зараз важко визначити правильну форму з двох можливих: **vьrpolь* чи **vьrpolьь*.

Цікавим моментом у розвитку гнізда **ver-* є чітка структурно-семантична співвіднесенність між одиницями різних детермінативних парадигм. Так, для псл. **vorьь* ‘тканина; зморшка (на тканині)’ еквівалентами з іншими поширювачами *-s-*, *-sk-* є:

*vorsa: свц. *vr̥bsa* ‘шар землі хвилястий, вип’ячений боковим тиском’ [SSJ 1959: V, 160], *vr̥bsnenie* (геол.) ‘наявність складок’ [СРС 1976: 601], чес. *vr̥bsa* ‘складка’ [ЧРС 1967: 656], *vr̥bsen* ‘піщана хвиля в пустелі’ [Малько 1974: 82];

*vorska [Фасмер 1986: I, 360, без пояснення генетичних зв’язків]: чес. *vr̥bska, vr̥bsuity* [Machek 1968: 698], свц. *vr̥bьuit̥э* ‘враскуватий’ [SSJ 1959: V, 160], слн. *vraska* ‘зморшка, шрам’ [Хостникъ 1901: 326], д. -р. *враска* ‘т. с.’, *свьраскати(ся)* ‘зморщитися’ [Срезн. 1989: I, ч. 1, 313], д. -укр. *враска* ‘хиба’, *враскавий* ‘зморщений’ [Лекс. 1973: 437] – як і давньоруські приклади, запозичені зі старослов’янських текстів.

Щоправда, відсутність *-k(a)* в ауслауті чеських та словацьких прикладів може пояснюватись і внаслідок сприйняття й осмислення його як суфіксального за аналогією до слів, де *-k(a)* дійсно є формантом для утворення слів жіночого роду. Це спричинилося до відкидання його, як це робиться в процесі так званої редеривації. Тільки є різниця: тут відкидається псевдоформант, а за умови редеривації відсікаються суфікс чи префікс, які раніше були живими (реальними) у складі слова, але

з часом основа спростилася, і вони злились з коренем, а пізніше у свідомості мовців знову активувалися, пор. рос. *трудник* <*сотрудник*, *улыба*< *улыбка*, укр. *щертъ*<*вщертъ*, *щент*<*вщент*. У такому разі доводиться визнати, що корінь **vor-* поширювався тільки детермінативним комплексом *-sk-*. З огляду на чes. *vraľtmt* ‘морщитися, вкриватися зморшками’ [ЧРС 1967: 656], *vraľtiti*, *svraľtmly* [Machek 1968: 698] припускається архетип *vorstь або *vorsta, пор. *versьkь/*verstь ‘верес’.

Але незалежно від того, чи було *-s-* або *-sk-/st-* нарощення, ізоморфізм формацій *vorpь~*vorsa/*vorska/*vorsta є очевидним. Досить лише згадати впевнене зближення чes. *vrбskati* з псл. **vorp-* В. Махеком і виведення його з *vorskati, хоча думку про похідність останнього з *vorpskati, інтенсива до *vorpti [Machek 1968: 698], прийняти важко: тоді незрозумілою залишається природа *-k-* навіть за умови, що *-s-* є подовженням основи. Крім того, нанизування детермінативного комплексу на детермінативну основу є абсолютно неможливим. Реальним є тільки дієслово *вьрпsti (>д. -р. *вьрпсти* ‘грабувати, рвати’ [Куркина 1980: 337], ст. -сл. *врпсти* ‘роздягати, здирати, грабувати, віднімати’ – ПЦСС 1900: 102) та його дериват *вьрпsa (>слн. *vasa* ‘подряпина’ – Bezlaј 1967: 114), давність яких не підлягає сумніву, оскільки підтримується ще й лит. *varpste* ‘валок, веретено’, згадуваним раніше.

Дериваційно залежним від *вьрпsa/*вьрпсь (пор. ще пол. *Warps* – антропонім – SSNO 1981: VI, ч. 1, 23) є *Вьрпsolь: блр. *Варпсоль* – топонім, переданий в литовській фіксації як *Varpsalieļi* [RGN 1962: I, 651]. Не виключений і власне віддієслівний словотвір *вьрпsti>*Вьрпsolь або членування твірної основи на *вьрп-сь з формантом **-сь* (<*-so*), який на відміну від *s-* поширення дієслівних основ модифікував імена, пор. *бмсь, *гolsь [Селищев 1952: 75].

У контексті сказаного думку про видозміну основи псл. *траľtiti у чes., ц. -сл. *vraska* шляхом переходу *t>v* [Holub, Корейнэ 1952: 422] доцільно відхилити.

Словотвірний ряд основи **вьрп-* поширюється за рахунок формування вторинного регіонального дієслова *vorpati на базі *vorpь/*vorpa (пор. чes. *vrapati* – Machek, там же) всупереч Ф. Безлаю, котрий, говорячи про збереження повного ступеня цієї основи в слн. *vrapati*, *vrapiti* ‘згинати, складати,

зморщувати, горбити’, характеризував слн. *vrъpa*, *rbpa* ‘згин, складка, зморшка’ та ін. як похідні від подібних інфінітивів [Bezlaĵ, там же]. Крім того, згадане слн., чес. *vrapiti* [Machek, там же], в принципі, вказує на ще один реліктовий діалектизм, який поповнює словенсько-західнослов’янське пасмо ізоглос, а саме – **vorpiti*, котрий в дописемний період утворював ітеративну пару з **vorpati*.

У пізньопраслов’янську добу **vorpъ* зазнало певних семантичних зрушень на тлі переходів типу ‘прясти, вистріпувати’, ‘рвати’>‘грабувати (нападати)’ (пор. фактаж для відновлення **vъgrati*), унаслідок чого у нього з’явилася семема **’напад, грабіж’*: д. -р. *воропъ* ‘напад’, ст. -сл. *vrapъ* ‘насилля, сила’ [Срезн. 1989: I, ч. 1, 303, 313], рос. ст.: ‘пустити на воропъ’ ‘почати стрімкий наступ’ – 12 ст. [СлРЯ XI-XVII вв 1976: III, 34], болг. *vrapчувам* ‘хапати, доторкуватися, добивати’ [БЕР 1971: I, 197]. Від **vorpъ* з новим значенням утворилось дієслово **vorpiti* **’нападати, гніватися’*, хоча воно, з огляду на матеріали ЭССЯ [1998: XXIV, 33-34, стаття **navorpiti*], так само могло й одвічно мати синкретичну семантику **’напасти; робити складки’*, а значить, що цей синкретизм був властивий і твірному **vorpъ*. Автори ЭССЯ наводять цілу низку архетипів з базовим **vorpiti*: **navorpiti*>**navorpъ*>**navorpъnъ*> **navorpъnikъ* (з можливістю полімотивації від **navorpiti* з суфіксальним комплексом *-ъn-ikъ*) [ЭССЯ, там же]. Кашубська мова зберігає аблаутну паралель до **navorpъ*, а саме – **navъrpъ*>*nĕvarpl* ‘примха’ [Sychta 1969: III, 196], в якій кореневе *ъ* виникло під впливом **vъrpati* на стадії **navorpъ*.

БІБЛІОГРАФІЯ

- БЕР 1971 – Български етимологичен речник / Съст. Георгиев В. И., Гълъбов Ив., Бернар Р. и др. – София: БАН, 1971. – Т. I. – 700 с.
- Варбот 1984 – Варбот Ж. Ж. Праславянская морфонология, словообразование и этимология. – М.: Наука, 1984. – 255 с.
- Гавриш 1969 – Гавриш К. Македонско-руски речник. – Скопје, 1969. – 916 с.
- Карацић 1852 – Карацић В. Ст. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. – Беч, 1852. – 862 с.
- Козлова 1986 – Козлова Р. М. Реконструкция и этимологизация праславянской лексики и проблема структуры праславянского слова// Этимология 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 89-95.

- Козлова 1998 – Козлова Р. М. До етнолінгвістичної інтерпретації деяких гідронімів басейну Дніпра//Ономастика України та етногенез східних слов'ян. – Київ, 1998. – С. 93-105.
- Куркина 1980 – Куркина Л. В. Словенско-западнославянские лексические связи//Общеславянский лингвистический атлас 1978. – М.: Наука, 1980. – С. 331-338.
- Лекс. 1973 – Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського//Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – 540 с.
- Малько 1974 – Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). – Минск: Наука и техника, 1974. – 142 с.
- Меркулова 1972 – Меркулова В. А. Народные названия болезней, II (На материале русского языка)//Этимология 1970. – М.: Наука, 1972. – С. 143-206.
- ПЦСС 1900 – Полный церковно-славянский словарь (со внесенієм въ него важнейших древнерусскихъ словъ и выражений). Составил священникъ магистръ Григорій Дьяченко. – М., 1900. – 1120 с.
- Селищев 1952 – Селищев А. М. Старославянский язык. – М.: Учпедгиз, 1952. – ч. II. – 205 с.
- СлДЯ XI-XIV 1988 – Словарь древнерусского языка (XI-XIV). – М.: Наука, 1988. – Т. II. – 417 с.
- СлРЯ XI-XVII 1976 – Словарь русского языка XI-XVII вв. – М.: Наука, 1976. – Т. II. – 270 с.
- Срезн. 1989 – Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – М.: Книга, 1989. – Т. I, ч. 1. – 400 с.
- СРС 1976 – Словацко-русский словарь. – М. – Братислава, 1976. – 768 с.
- Толстой 1970 – Толстой Н. И. Сербско-хорватско-русский словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1970. – 735 с.
- Фасмер 1986 – Фасмер М. Р. Этимологический словарь русского языка.: В 4-х т. /Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1986. – Т. I. – 673.
- Хостникъ 1901 – Хостникъ М. Словінско-русскій Словарь. Грамматика словінскаго языка. – Горица, 1901. – 279 с.
- ЧРС 1967 – Чешско-русский словарь/Под ред. П. Поглея и М. Венцовской. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 845 с.
- ЭССЯ 1983, 1998 – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд/Под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1983. – Т. IX. – 220 с.; 1988. – Т. XXIV. – 203 с.
- Bezljaj 1967 – Bezljaj F. Eseji o slovenskem jeziku. – Ljubljana, 1967. – 184 s.
- Вгьскнер 1957 – Вгьскнер А. Siownik etymologiczny jkzyka polskiego. – Warszawa, 1957. – 805 s.
- Holub, Корейнэ 1952 – Holub J., Корейнэ F. Etimologicky Slovník jazyka českého. – Praha, 1952. – 575 s.
- Југільтіж 1973 – Југільтіж В. Rjecnik govora otoka Vgrade. – Zagreb, 1973. – Dio II. – 255 s.
- Kotnik 1972 – Kotnik J. Slovensko-ruski slovar. – Ljubljana, 1972. – 817 s.
- Machek 1968 – Machek V. Etimologicky slovník jazyka ceskeho. – Praha, 1968. – 866 s.

- Mann 1984-1987 – An Indo-European comparative dictionary /By E. Mann. – Hamburg, 1984. – 1987. – 1683 s.
- RGN 1962 – Russisches geographisches Namenbuch/ Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden, 1962. – Bd. I. – 200 s.
- SJPK 1893 – Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego. – Krakow, 1893. – 298 s.
- SSJ 1959 – Slovník slovenského jazyka. – Bratislava, 1959. – T. V. – 610 s.
- SSNO 1981 – Słownik staropolskich nazw osobowych/Pod redakcją i ze wstępem Witolda Taszyckiego. – Wrocław-Warszawa etc., 1981. – T. VI. cz. 1. – 203 s.
- Sychta 1972, 1973 – Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1972. – T. VI. – 490 s; 1973. – T. VII. – 520 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гліаді Олександр Іванович – аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педуніверситету ім. В. К. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми порівняльно-історичного мовознавства та слов'янської етимології.

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВОТВІРНИХ СИНОНІМІВ

Ніна Іщенко (Київ)

В статті дається семантична характеристика словотвірних синонімів в широкому плані, тобто як на внутріслівному, так і на міжслівному рівнях. Аналізуються семантичні класи мотивуючих основ, смислові структури афіксів, семантичні відношення між мотивуючими та мотивованими основами, а також семантичні відношення між словотвірними формантами похідних.

The article views the semantic character of word-building synonyms both on the level of the structure of the word and on the level of the relations between the words. Semantic classes of motivating bases, meaning structure of the word-building elements, semantic relations between motivating and motivated bases, semantic relations between word-building elements of the derivatives are investigated.

Визначення словотвірної моделі вміщує не тільки формальні (структурні) частини, але і семантичні – семантику мотивуючих основ, семантику словотвірних афіксів і словотвірне значення. Семантична характеристика словотвірних синонімів передбачає також вивчення семантичних відношень між конститuentами, з яких складається словотвірна модель.

1. СЕМАНТИЧНІ КЛАСИ МОТИВУЮЧИХ ОСНОВ

В структурній характеристиці словотвірних синонімів ми виділили морфологічні класи мотивуючих основ, які беруть участь в утворенні словотвірних синонімів, а саме: іменні (субстантивні і ад'єктивні) та дієслівні основи. З точки зору семантики кожний морфологічний клас об'єднується в один семантичний клас, який, в свою чергу, розпадається на ряд семантичних груп. Семантичний клас ад'єктивних основ представлений такими семантичними групами. Основи прикметників, що позначають: 1) ознаки, якість, властивість, стан, які належать особам: *Bosheit = Boshaftigkeit*; 2) ознаки, якість, властивість, стан, які належать неживим предметам: *rLeere = Leerheit, Dichte = Dichtheit*; 3) пасивне значення “придатний для чого-н., здібний до чого н.”: *Duldsamkeit = Geduld, Dankbarkeit = Dank*; 4) значення “той, що володіє якою-н. властивістю або якістю”: *Gierde = Gierigkeit*; 5) значення “повний чого-н.”: *Feistheit = Feistigkeit*; 6) значення готовності: *Bereitheit = Bereitschaft*; 7) значення збірності: *Gemeine = Gemeinschaft*; 8) значення стану людини: *Siechtum = Siechheit*; 9) значення добробуту: *Reichlichkeit = Reichhaltigkeit*; 10) значення властивості та фізичного явища: *Föule = Föulnis, Ebene = Ebenheit*.

Субстантивні основи, які беруть участь в утворенні словотвірних синонімів, поділяються на такі семантичні групи, які позначають: 1) особу та її сімейне положення або стан: *Witwendum = Witwenschaft*; 2) особу та її соціальний статус: *Bürgerschaft = Bürgertum, Sklaverei = Sklaventum*; 3) родинні та міжперсональні стосунки: *Bruderschaft = Brudertum, Sippe = Sippschaft*; 4) види діяльності осіб: *Beamtschaft = Beamtentum*; 5) спільність осіб: *Arbeiterschaft = Arbeitertum*; 6) морально-етичний стан людини: *Feindschaft = Feindheit*; 7) збірне значення, яке позначає місцевість: *Landschaft = Länderei*.

Дієслівні основи представлені такими семантичними групами, які виражають значення: 1) перетворюватися в що-н., займатися чим-н., підпадати під чий-н. вплив: *Dnderung = Verönderung, Wandlung = Verwandlung, Reife = Reifung, Rederei = Gerede*; 2) інформувати про що-н.: *Informierung = Information*; 3) дія людини та результати цієї дії: *Fertigung = Anfertigung*; 4) розумовий та емоційний стан: *Reizung = Aufreizung, Aufgeregtheit = Erregtheit*; 5) формування чого-н.: *Formung = Formierung, Ge-*

stalt = Gestaltung; 6) наявність дії: *Reibung = Reiberei, RiЯ = ZerreiЯung*; 7) збірність: *Kleidung = Bekleidung*; 8) дія і одночасно збірність: *Packung = Verpackung, Rьstung = Aufrьstung*; 9) дія людини і одночасно предмет: *Ausleihe = Ausleihung*; 10) розташувати що-н.: *Lager = Lagerung, Lagerung = Lagerei*; 11) оцінювати що-н.: *Schдtzung = Einschдtzung, Urteil = Beurteilung*; 12) властивості характеру людини: *Streberei = Strebertum, Geschwatz = Schwatzerei*.

2. СМИСЛОВА СТРУКТУРА АФІКСІВ

Питання про характер значень словотвірних морфем залишається понині дискусійним. Словотвірним афіксам іноді надають лексичного значення. З цією точкою зору важко погодитися, тому що лексичне значення перш за все номінативно-понятійне значення, яке маніфестується в слові. Словотвірні афікси, які є частиною слова, володіють не номінативною, а словотвірною функцією, призначенням якої є утворення нового слова, модифікація основного значення, придбання нових лексико-семантичних варіантів, надання семантичній структурі слова стилістичного забарвлення і стильової диференціації тощо. Поза словом вони вказують на властивості, якість або ознаки предметів, на дію або її результат, які виражають категоріальне значення або роблять можливим об'єднання слів в єдину семантичну групу, що виражає загальне словотвірне значення. Сукупність категоріального та словотвірного значень складає смислову, але не лексичну структуру афіксів. Смислова структура кожного афіксу може складатися не тільки із одного категоріального і одного словотвірного значень. Вона може бути полікатегоріальною, може мати категорії демінутивності, дії, результата дії, стану, збірності. Представляючи смислову структуру будь-якого афікса як сукупність категорій, можна виявити у деяких афіксах одні і тіж категоріально-понятійні ознаки і одні і тіж словотвірні значення. При цьому можуть збігатися як всі категоріальні і словотвірні значення, так і декілька і навіть одне. Так, смислова структура суфікса *-ung* складається із таких категоріальних сем: 1) сема дії (*Beseelung*), 2) сема дії і одночасно сема предметності (*Deckung*), 3) сема дії з одночасним значенням збірності (*Ausleihung*), 4) сема збірності (*Kleidung*).

Семантичну сутність цієї морфеми складає узагальнене значення дії, яке належить усім словотвірним структурам з суфіксом *-ung*. Розглядаючи смислову структуру суфіксів *-heit*, *-keit*, можна виділити такі семи, які позначають: 1) розумові здібності, фізичний або душевний стан людини: *Beseeltheit*, *Lauheit*; 2) властивості та фізичне явище: *Verdorbenheit*, *Ebenheit*; 3) характеристику людини за зовнішнім виглядом: *Schönheit*; 4) збірність: *Menschheit*; 5) дію: *Tätigkeit*. При зіставленні смислових структур суфіксів *-ung* і *-heit (keit)* виявляється збіг категорій дії та стану у однокоренових утворень: *Beseelung – Tätigkeit*. Розглядаючи смислову структуру суфікса *-e*, можна виділити такі основні категорії: 1) дія людини: *Absage*; 2) предмет або предметність: *Binde*, *Schließe*, *Schneide*; 3) властивість та фізичне явище: *Ebene*, *Höhle*; 4) дія і одночасно предмет як результат дії: *Ausleihe*; 5) характеристика особи: *Schöne*. При зіставленні смислових структур суфіксів *-e*, *-ung*, *-heit*, також виявляються однакові категоріально-понятійні ознаки. Так, у суфіксів *-e* та *-ung* збігаються такі значення: 1) дія: *Absage – Absagung*; 2) дія і одночасно предметність: *Ausleihe – Ausleihung*, *Wende – Wendung*; 3) предметність: *Höhle – Höhlung*. У суфіксів *-e* і *-heit* збігаються такі значення: 1) характеристика окремої особи: *Schöne – Schönheit*; 2) фізичне явище: *Ebene – Ebenheit*; 3) властивість: *Reife – Reifheit*.

Однакові категоріальні значення в смислових структурах афіксів дають підстави для твердження, що ці слова є словотвірними синонімами, які мають категоріальну, функціональну спільність, лексичну тотожність або близькість і відрізняються структурно-семантичними відтінками.

3. СЕМАНТИЧНЕ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ МОТИВУЮЧИМИ ТА ПОХІДНИМИ СЛОВАМИ

Встановлюючи сутність взаємовідношень мотивуючої основи та мотивованих слів, ми повинні виявити не тільки те загальне, що характеризує мотивуючу основу і похідне нове слово, але також і те, чим відрізняється похідне слово від мотивуючого як в структурі, так і в семантиці. Відношення між мотивуючим та похідним є відношення словотвірної похідності або мотивації. Словотвірна похідність характеризується нами неоднозначно.

При цьому ми враховуємо ряд факторів: лексичне значення мотивуючої основи, смислової структуру та лексико-граматичне значення афіксів, тобто їх здатність змінювати граматичне значення в цілому в межах однієї й тієї ж частини мови або його віднесення до тієї або іншої частини мови. Отже, коли похідне належить не до тієї частини мови, до якої належить базове слово, то вони різняться перш за все своїм граматичним значенням. Коли нове слово залишається в межах однієї частини мови з базовим словом, то суфікс вносить в структуру похідного деякі семантичні відтінки значення: *Stellung* (місце, позиція) – *Austellung* (прийом на роботу).

В більшості випадків між мотивуючим і мотивованим словами зберігаються **семантичні зв'язки**, тобто їх значення належать до одного поняття, тотожні або близькі за лексичним значенням: *Drger* = *Drgernis*, *Möhe* = *Bemühungen*, *Ausgabe* = *Abgabe*. Зазначимо, що у випадку збігання семантики словотвірна структура похідного виявляється менш інформативною.

Поряд з цим спостерігаються випадки **повного** розриву семантичного зв'язку, коли значення базового і похідного слів розходились настільки, що в сучасній мові їх не можна віднести до загального поняття: *Anzug* – *Aufzug*, *Anlehnung* – *Entlehnung*. Можуть бути випадки **неповного** розриву семантичного зв'язку, коли похідне слово зберігає семантичний зв'язок з одним із значень багатозначного базового слова і втрачає такий зв'язок з іншими його значеннями: *Aufschlag* – *Zuschlag* (збіг тільки в значенні “удар”). Отже,

– словотвірна семантика похідного може повністю збігатися зі значенням базового слова,

– семантика похідного може збігатися **частково** з одним із значень семантичної структури. В цьому випадку значення похідного менш інформативне та вузьке ніж значення базового.

– Значення похідного ширше ніж семантичний зміст мотивуючого у випадках повного або неповного семантичного розриву між мотивуючим та мотивованим.

В словотвірних синонімах, які є матеріалом цієї статті, лексичне та категоріальне значення мотивуючих зберігається майже у всіх мотивованих словах.

БІБЛІОГРАФІЯ

Андрианова 1974 – Андрианова И.В. Взаимоотношения имен действия на -ние/-тие с однокоренными именами других суффиксальных типов в среднерусском языке // Вопросы языкознания. – 1974. – №2. – С. 113-114.

Вепрева 1969 – Вепрева И.П. Формально-семантические связи однокоренных глаголов // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск. – 1969. – вып. 5. – С. 144-151.

Виноградова 1979 – Виноградова Р.И. Структурно-семантический характер некоторых производных деадъективных глаголов в современном немецком языке // Вопросы семантики и стили. – Уфа. – 1979. – С. 71-76.

Иванникова 1967 – Иванникова Е.А. О роли мотивированного значения в синонимических отношениях слов // Лексическая синонимия. – Наука. – 1967. – С. 104-121.

Тихонов 1976 – Тихонов А.Н. Основные аспекты изучения проблемы сочетаемости словообразовательных морфем // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент. – 1976. – т. 174. – С. 208-209.

Шейховская 1978 – Шейховская Н.И. Синонимия производных слов от одной глагольной основы в современном французском языке // Словообразование во французском и немецких языках. – Челябинск. – 1978. – вып. 2. – С. 94-98.

Ohnheiser 1979 – Ohnheiser I. Wortbildung und Synonymie – Untersuchungen zur nominalen Wortbildung. – Leipzig. – 1979.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ищенко Ніна Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент, зав. кафедрою німецької філології Київського державного лінгвістичного університету

Наукові інтереси: Лексична, словотворна сестематика. Стилистична значимість мовних одиниць.

THE QUESTION OF ENGLISH AS THE OFFICIAL LANGUAGE OF THE UNITED STATES

Douglas Carman, U.S. Fulbright Lecturer (Kirovohrad)

Протягом двох останніх десятиліть певні політичні фактори в США дали поштовх рухові, мета якого - зробити англійську мову державною, що загрожує такій сфері функціонування англійської мови як двомовна освіта, обмежує громадянські свободи неангломовних мовців і громадян з низьким рівнем володіння англійською мовою. У статті виражається незгода легітимації цього процесу і наводяться приклади альтернативних заходів, які пропонуються прогресивними діячами держави і федеральними урядами.

In the last two decades, certain political fractions in the United States have initiated a movement to make English the “official language,” effectively threatening the existence of public services such as bilingual education, and compromising the civil liberties of non-English speaking and limited English proficiency citizens. This paper argues against the legitimacy of such legislation, and provides an account of alternative measures that have been proposed by more progressive elements of the state and federal governments.

It is commonly accepted that the United States is an “English speaking nation,” one where English is spoken almost exclusively in all spheres of life. This, however, has been untrue from the very beginning of its history, and remains untrue to this day. America is a country consisting of many different nationalities, each with its own interest in maintaining the integrity of its culture and language in a multiethnic state. The continent was originally “colonized” primarily by English speakers, but the country grew to its current proportions by immigration from many countries in Europe and around the world. The character of the nation as a tapestry of various ethnic groups living in harmony is threatened, however, by groups representing a movement called “English Only.”

The “English Only” movement is a phenomenon used to describe any legislation that discourages the use of languages other than English. It can manifest itself in a range of different forms, sometimes as symbolic as state statutes that declare English as the “official” language of the state. Other measures have more substantial consequences, such as the limitation of government services offered in languages other than English, the restriction of bilingual education programs, and the prohibition of multi-lingual ballots. These measures can be as extreme as eliminating courtroom translation for defendants with limited English skills, or not funding multilingual emergency police telephone lines [ACLU 1999].

The debate over the constitutionality of such acts is as old as America itself, though the subject has been given more attention in the press since the early 1980’s. John Adams proposed to the Continental Congress in 1780 that an academy be created to “purify, develop, and dictate the usage of,” English, but his proposal was rejected as contradictory to the fundamental principles of liberty and pluralism in America [ACLU 1999]. The late 1800s witnessed the first set of laws designed to target newly arrived immigrants for their lack

of knowledge of English. In 1911, a Federal Commission report argued that the “old” Scandinavian and Germans had assimilated quickly, but the “new” Italian and Eastern European immigrants were inferior to the first wave of immigrants, less willing to learn English, and more prone to political subversion [ACLU 1999]. The result of this growing sentiment against minorities was English literacy standards for public employment, naturalization, immigration, and voting rights. At the same time, Native American children were “Americanized” by taking them from their families, making them stay in boarding schools, and punishing them for speaking their mother tongue. World War I also contributed to a fear of anything foreign, and a number of states enacted English only laws. For example, Nebraska and Ohio passed laws in 1919 and 1923 prohibiting the teaching of German until the student passed the eighth grade [Chen 1995].

More recently, legislation has been introduced on the state level in reaction to fears that immigration is somehow making the American nation “impure.” This is, of course, absurd, as every school child knows that the country was built on the initiative and will of the immigrant. English Only activists such as former Speaker of the House Newt Gingrich claim that, without such controls as mandating the use of English, multilingualism would lead to the “decay of core parts of our civilization” [Crawford 1997]. From a liberal, democratic perspective, it is difficult to imagine the motivation for such statements, but there is certainly large proportion of the American public that react sympathetically to such unfounded remarks. The politician appeals to the fears of his constituents, and manipulates them for support of policies intended only to secure the power and authority of the dominant class of white monolingual English speakers. The proposed English Only legislation would discourage the inclusion of immigrants and minorities in a participatory democracy.

One of the principal values of American democracy is the fact that all citizens above the age of 18 have the right to vote. No person, conservative or liberal, pro-English Only or anti-English Only, would dispute the right of every person to his voice in the electoral process. The implementation of English as an official language in some states has encouraged proposals of laws and devices such as literary tests specifically intended to alienate minority populations from voting. Americans are fully aware of the consequences of such testing, as a

well-known period of our nation's history gives us a relevant example. Literacy tests were imposed in the Southern states immediately after blacks were given the right to vote, and were used to prevent blacks from participating in the electoral process. This is widely understood as a dark spot in American history, and a grossly unfair practice to maintain the power of the dominant class of white landowners. These tests were made illegal, but recent developments in the English Only crusade have proven that this travesty could be repeated. One example is the elimination of bilingual ballots, which discourages otherwise well-informed citizens from voting in the elections. Proposals to stop providing bilingual ballots have been contested in court by activist groups such as the ACLU, but conservative forces in the currently Republican dominated Congress apply persistent pressure for the cancellation of such programs.

The availability of bilingual education in the public schools is also at risk under English Only legislation. Countless studies by researchers in the field of education have shown that children learn better in the first stages of education when provided with instruction in their mother tongue as well as English. Children need to be gradually integrated into studies in English after receiving some basic knowledge in their native language. Some English Only proponents argue that it is a waste of tax-payer money, and that teaching subject matter in the child's native tongue is counterproductive to his assimilation into the greater society. In a debate for the proposed official language bill in the House of Representatives, Democrat Steny Hoyer of Maryland made a very interesting defense of his position against the bill:

Mr. Chairman, I rise in opposition to this legislation. For over a decade I have chaired the Helsinki Commission. That commission is dedicated to the principles set forth in the Helsinki Final Act that we will treat diversity in all our nations with respect and integrity. The fact of the matter is we passed a resolution on this floor unanimously regarding Kosovo in which we urged and asked the Serbians to make sure that in Kosovo they would be taught in the language that they knew, not Serbian, that they knew. So that on the one hand we urge nations of the world to be respecters of differences while in our own Nation we retreat from that principle. We ought not to do that [Crawford 1997].

The behavior of the United States in Kosovo demonstrated hypocrisy not only international policy, but also in respect to its own internal ethnic issues. Representative Hoyer, in this statement, exposes this double standard in order to draw attention to the fact that many citizens within our own borders could just as well appeal for intervention in order to protect their fundamental human rights.

Provisions for bilingual education were determined to be an inalienable right in Title IV of the Civil Rights Act of 1964 and subsequent "May 25 Memorandum." The Civil Rights Act was passed in order to institutionalize the progressive changes made in the 1960's for the cultivation of a pluralistic society, and prohibited discrimination on the basis of race, color, or national origin in federally funded programs. The additional memorandum stated that the "inability to speak and understand the English language excludes national origin-minority group children from effective participation in the educational programs offered by a school district, [and] the district must take affirmative steps to rectify the languages deficiency in order to open its instructional programs to these students" [Wong 1988]. This act effectively eliminated irresponsible administration of language education in public schools such as the practice of placing automatically placing Mexican Americans in classes for the mentally retarded. The decision in the Supreme Court Case *Lau vs. Nichols* was based on this Civil Rights Act and recommended subsidizing bilingual education programs on a federal level, as public funds should be not be used in institutions that discriminate against ethnic or linguistic minorities. Aggressive application of English Only laws, though, could result in policies that are a direct contradiction of the principles set out in the Civil Rights Act, and a return to an environment that allows separating limited English proficiency students from the others. Undoubtedly, the quality of instruction would not be equal, and young children of immigrant families, through no fault of their own, would be denied the government services offered other children.

The "Bill of Rights," or the first ten amendments to the Constitution, is a document that spells out the fundamental rights of every American. The first of these amendments states that, "Congress shall make no law... abridging the freedom of speech..." If you ask any American to say why he loves his country, even the most cynical and disaffected are sure to express pride in the fact that he enjoys

“freedom of speech.” This ideal, though, is endangered by English Only legislation. English as an official language would erect language barriers between elected officials and some of their constituents [ACLU 1999]. Such mechanisms would only restrict the free communication of ideas between the government and the people, effectively limiting the rights of free speech, a grave violation of fundamental human rights. This problem would be especially critical in states like Florida, where there are large populations of people with limited English proficiency.

Florida is a state with a large population of Spanish speakers, mostly concentrated in the southern part of the state. For much of its history, ethnic groups have lived in relative peace with each other, without arbitrary attacks on members of the other group due to the language they speak. However, conservative forces in the state legislature pushed through an amendment to the Constitution declaring English the official language. The wording of the amendment to the Florida Constitution is quite simple, allowing for broad interpretation and, in some cases, malicious abuse. It states, simply that: 1. English is the official language of the state of Florida. 2. The legislature shall have the power to enforce this section by appropriate legislation [Dale, Gurevitz 1995]. Some of the implementations of this law are the following:

- Barring the distribution of bilingual materials on fire prevention
- Elimination of a county hospital program providing prenatal advice to new mothers in Creole
- Cancellation of funding for ethnic festivals previously supported by the state [Chen 1995].

These are just a few examples of how social programs that, in many cases, are quite important to the well-being of the citizens they affect, can be eliminated. They range from what some may consider the minor offense of not supporting the arts equally across all ethnic groups, to putting some people in direct danger of not being properly educated on how to prevent fires.

Besides the actual real consequences of such legislation, the entire “English Only” language movement fosters a feeling of discrimination that can manifest itself in very unpleasant confrontations. In a court case in California, *Rodriguez v. Greyhound Lines, Inc.*, one such case was publicized when Spanish speaking Latino passengers were

threatened to be kicked off the bus by the driver if they didn't stop speaking Spanish to each other. In another state, a Texas judge ordered a mother to stop speaking Spanish to her 5-year old child at her home, calling it "child abuse" [Chen 1995]. There is a high incidence of complaints concerning non-English speaking and accented English speaking employees being disciplined for speaking in their native language in the workplace in states like California. This is no coincidence, and cannot be entirely attributed to the fact that there is a higher percentage of Spanish speakers in this states. It is very likely that the existence of an "English Only" regime encourages such discriminatory behavior amongst otherwise sensible American citizens.

There are a number of groups promoting English Only legislation in America, and some of them quite radical. The relatively young organization called English First is an example of such extreme views. Larry Pratt, president of this organization, and also director of Gun Owners of America, was identified as an active member in fascist and racist organizations. In 1997, he graced the pages of many major newspapers when he was photographed with members of leaders of white supremacist organizations such as Aryan Nation and Christian Identity. Pratt and some Republican members of Congress have worked hard to dismantle bilingual education programs, eliminate bilingual balloting, and initiate English as the official government language in order to establish their own vision of a uniformly Anglo-Saxon nation. They use a number of insidious methods in trying to promote their message, including mass mailings to American voters. Following is an example of an appeal to the American people to save their country from shiftless immigrants. Note the fascist rhetoric and appeal to the fears of the typical American:

Tragically, many immigrants these days refuse to learn English! They never become productive members of society. They remain stuck in a linguistic and economic ghetto, many living off welfare and costing working Americans millions of tax dollars every year.

Incredibly, there is a radical movement in this country that not only promotes such irresponsible behavior, but actually wants to give foreign languages the same status as English — the so-called "bilingual" movement. ...

This selection is representative of the manner in which supporters of the English Only movement try to raise support and funding to back their cause [Crawford 1997].

One curious aspect of the official English debate is the fact that those in favor of enacting such prescriptive laws tend to belong to the conservative, Republican Party. The fundamental political ideology of the Republican Party, as opposed to the Democrats, is that there should be as little federal government interference as possible. Theoretically, the conservatives contend that as much power as possible should be reserved for the state and local governments, and Washington should allow each region to act in its own interests. However, this philosophy seems to be ignored in the case of English Only legislation. Advocates of English Only are, in fact, in favor of legislation that applies across the entire country, without regard to the individual character of the state. One might note that the Republican Party, aside from its professed ideology of decentralization of power, also tends to represent the interests of the elite classes and corporate America. It is quite obvious, then, the intended effect of English Only legislation and who benefits from such policies. The advantaged classes of people who are born into an environment that assumes the privileges of higher education and good job opportunities maintain their position by suppressing the ambitions of language minorities with barriers of entry to the political and social arenas.

One might ask, after becoming acquainted with the two sides of this issue and the political action groups defending the interests of each side, "what do the American people think?" Of course, this is problematic question, as it is difficult to get an accurate picture from sociological polls. It is very easy to manipulate the results of such polls, and design the questions to elicit answers in support of your cause. For example, many conservatives claim that nearly all Americans, according to the polls, are in favor of making English the official language. Let us look at a few examples from work done by the linguist James Crawford:

"In every single survey that has been taken on whether English should be our official language, 90 to 97 percent of the people say, yes ... "

[Rep. Toby Roth (R-Wisc.)]

“Do you think English should be made the official language of the United States?”

YES NO
86% 12%

[Survey of 1,208 likely voters, Aug. 2-6, 1995 by Luntz Research Companies for U.S. English.]

“Do you think there should be a **law** making English the official language of the country?”

YES NO
65% 31%

[Time/CNN poll of 1,000 adult Americans, Sept. 27-28, 1995.]

“In parts of this country where **many people speak a language other than English**, should state and local governments **conduct business in that language**, as well as in English, or should they only use English?”

ENGLISH-ONLY OTHER LANGUAGES
60% 36%

[New York Times/CBS News poll of 1,618 adults, June 19-23, 1986.]

“Would you favor or oppose an **amendment to the Constitution** that **requires** federal, state, and local governments to conduct business in English and **not use other languages, even in places where many people don’t speak English?**”

FAVOR OPPOSE
47% 47%

[New York Times/CBS News poll of 1,254 adults, May 11-14, 1987.]

It is important to consider the wording of the questions when assessing the validity of public opinion polls. Often, English Only advocates abuse these surveys, and use the results to make statements such as the one by Representative Toby Roth. Such proclamations can affect the judgment of the electorate on questions that don’t receive as much attention as issues such as the economy or crime prevention. Such manipulation of statistics could potentially affect public opinion to the extent of swinging the vote from one side to the other.

The linguist and educator Richard Ruiz categorizes the range of attitudes to language planning into three orientations: language as problem, language as right, and language as resource [Ruiz 1984]. Language as problem is a perspective primarily of English Only advocates who contend that the main purpose of language policy is to accelerate the shift to immigrants assimilating into the culture and speaking only in English. According to them, the root of many social problems is due to the belligerence of ethnic subcultures in not learning the language. Jonathan Fishman imitates the tone of such an attitude, "Whether it is General Motors or the American Federation of Teachers or the Interethnic Brotherhood of Deracinated Intellectuals, the pious view is advanced that 'proper' monolingualism is the only sane solution to poverty, backwardness, and powerlessness" [Fishman 1978]. Language as a right represents a reaction to this attitude to defend the rights of ethnic minorities to use and maintain their language in all spheres of life. Bilingual education is one practical method of supporting minority groups and their languages. Language as resource, though, is a progressive movement that takes this right to speak one's own native language a step further, and activates the potential utility of a person who is fluent in more than one language. It should be obvious that, in today's global economy, such a resource could be quite valuable to the prosperity of America. The most effective counterproposal to English Only Legislation seems to be the language as resource policies detailed in what some advocates have dubbed "English Plus" legislation.

A recent example of English Plus legislation was proposed in the Utah State Senate by Pete Suazo in 1999 as a reaction to an attempt in 1998 to pass a law declaring English the official language of the state of Utah. The resolution proposed to continue and expand services for citizens with limited English proficiency, to recognize the integrity of languages other than English, and to support the instruction of foreign languages in public schools in order to provide otherwise monolingual English-speaking students with the opportunity to learn other languages. This resolution, and similar resolutions on a state and federal level are proactive solutions to the divisive issue of language in the United States.

It is important to point out that opponents of English as an official language do not intend to weaken the position of English as the

common, unifying language of the United States. Often, people mistake their position as one that attempts to undermine English and its role as the language of education, commerce, and interethnic communication. A defense of minority languages should not be construed as an attack on the heritage of English in America. The fact is, progressive advocates of English Plus legislation understand that the English language has become dominant in public life not through some comprehensive language policy, but from natural sociological and historical forces [Molesky 1988] America has been able to “produce *without* laws that which other countries, desiring a culturally unified population, were not able to produce *with* laws” [Glazer 1978]. Activists who protect the rights of minorities are simply trying to maintain an environment without prescriptive language rules, which is a freedom granted to every American by the Constitution. The Constitution does *not* indicate a state language, and any such law would be a clear violation of its principles.

The argument for the imposition of English as a state language often takes the form of what Kloss [1971] calls the “tacit compact” and “give-and-take” arguments. This line of reasoning suggests that an emigrant, by making a conscious decision to immigrate to America, elects to relinquish any claim to his native language or any other element of the culture of his homeland in exchange for the benefits assumed by his new home. This is fallacious logic, of course, as immigrants who remain in the country and work contribute to the society with his labor and taxes. In addition, U.S. immigration laws in no way state that giving up one’s language is a condition for immigration [Wong 1988]. This would be an unreasonable demand and a clear violation of human rights. To accuse someone of not fulfilling his obligations as an American when they fail to learn English as quickly as expected is grossly unfair.

An example of an ethnic group that integrated into American society with little friction and without a loss of integrity of culture is the Jewish American immigrants that came in the 1880-1920 period. Members of this group came from a range of different classes, including intellectuals and other people with an interested in maintaining the culture. Jewish Americans were able to quickly set up ethnic language schools, publications, and cultural societies [Molesky 1988]. In addition, they rapidly adapted themselves to the new society, and

quickly learned the English language. They were not subjected to oppressive limitations on their native language, but they nonetheless enjoyed great success in acculturating into American society. The ideal system seems to be when members of the ethnic community, unhindered by restrictive legislation, activate the potential of their fellow immigrants and lead them through a process of gradual integration.

There is no question that knowledge of English is important to integrate into American society and achieve economic success. Members of minority groups understand this more than anyone and strive to learn the language to become active participants in the democratic process. However, the implementation of restrictive legislation to compel assimilation is both destructive to these ethnic minorities, and to the liberal principles of democracy upon which this country is founded. We, as a nation, should not allow the passage of English Only legislation that only violates the civil rights and liberties of every American citizen.

BIBLIOGRAPHY

Chen 1995 – Chen, E. Statement on Civil Liberties Implications of “Official English” Legislation Before the United States House of Representatives Committee on Economic and Educational Opportunities Subcommittee on Early Childhood, Youth, and Families. ACLU Web Site, 1995.

Crawford 1992 – Crawford, J. ed. *Bilingual Public Services in California // Language Loyalties, A Source Book on the Official English Controversy*. University of Chicago Press, 1992.

Crawford 1997 – Crawford, J. Web site on Language Policy and the English Language

Dale, Gurevitz 1995 – Dale, C. & Gurevitz, M. *Legal Analysis of Proposals to Make English the Official Language of the United States*, Oct. 17, 1995, Washington, D.C.: Congressional Research Service, 1995.

Fishman 1977 – Fishman, J. *Social Science Perspective // Bilingual Education: Current Perspectives* (vol. 1: Social Science). Arlington, VA: Center for Applied Linguistics, 1977.

Glazer 1978 – Glazer, N. *The Process and Problems of Language Maintenance: An Integrative Review. // A Pluralistic Nation: The Language Issue in the United States*. Ed. Lourie, M.A.; Conklin, N.F. Rowley, MA: Newbury House, 1978.

Kloss 1971 – Kloss, H. *The Language Rights of Immigrant Groups // International Migration Review* 5, 250-268.

Molesky 1988 – Molesky, J. *Understanding the American Linguistic Mosaic: A Historical Overview of Language Maintenance and Language Shift // Language Diversity: Problem or Resource?* Ed. McKay, S.; Wong, S.C. Boston: Heinle & Heinle, 1988.

Ruiz 1984 – Ruiz, R. *Orientations in Language Planning // NABE Journal*. 8(2): 15-34

Wong 1988 – Wong, S.C. Educational Rights of Language Minorities // Language Diversity: Problem or Resource? Ed. McKay, S.; Wong, S.C. Boston: Heinle & Heinle, 1988.

ACLU (American Civil Liberties Union) Website, 1999.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Даглас Карман – американський лектор за програмою обміну ім. сенатора У. Фулбрайта на кафедрі англійської філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: соціолінгвістика, мовна політика.

КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ТЕКСТОВИХ КОНЦЕПТІВ

Олена Кагановська (Київ)

У статті розглядається когнітивний аспект текстових концептів, що у художньому тексті розуміються як текстова категорія, функціонування якої впливає на семантичну, прагматичну та композиційну структуру романів М.Еме та Р.Кено. Концепти ЗАПЕРЕЧЕННЯ, ВІДЧУЖЕННЯ, САМОПОЖЕРТВИ, СВОБОДИ НЕЗНАННЯ функціонують як основні текстові концепти у досліджуваних романах. З точки зору стилю вони відтворюють особливості індивідуальної авторської манери. На концептуальному рівні текстові концепти подають у романах “спірні” історії головних героїв і сприяють відображенню їхніх дій та ментальних станів.

The paper focuses on the cognitive aspect of text concepts as a literary text category viewed through semantics, pragmatics and compositional structure of novels by M. Aymй and R. Queneau. Such concepts as NEGATION, ESTRANGEMENT, SELF-SACRIFICE, LIBERTY OF UNKNOWLEDGE prove to be the main text-forming concepts in the novels under analysis. In terms of style they reflect the most essential peculiarities of individual writers’ manner. On the conceptual level the text concepts in the novels present “controversial” stories of the main characters and reflect their actions and mental states.

Дослідження семантики художнього тексту з точки зору вивчення особливостей формування текстової тканини передбачає комплексний підхід до явищ, що визначають структуру і концептуальне бачення художнього твору. Такий комплексний підхід пов’язаний з процесом формування текстових концептів,

що в свою чергу обумовлюється взаємовідношенням таких явищ як імплікація та експлікація. Вивчення текстових концептів як текстоформуючої категорії дозволяє дійти розуміння художнього тексту як концептуальної єдності, однак у роботах останніх років проблема текстових концептів не виходила на перший план, а саме поняття концептів здебільшого підмінялося поняттям ідеї твору, яке з достатньою повнотою розроблялося у дослідженнях літературознавчого плану.

Виділення текстових концептів у літературних формах будь-якого жанру спрямоване на втілення метаобраза художнього тексту і на основі цього, на з'ясування співвідношення цих концептів як у творах окремих письменників, так і у творчості письменників певної літературної течії чи історичного періоду. Якщо розглядати романи французьких письменників середини ХХ сторіччя, тобто великі літературні форми, розкриття співвідношення імплікації та експлікації дозволяє зробити висновок про існування не просто "романних" концептів, а романів-концептів, що шляхом створення метаобразів (у концептах ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ, ВІДЧУЖЕННЯ, СВОБОДИ НЕЗНАННЯ, САМОПОЖЕРТВИ та ін.) реалізуються у цілісному мегаобразі і відзеркалюються у творчості письменників обраної епохи. Розгляд текстових концептів зумовлений перш за все урахуванням їхніх складових з одночасною можливістю інтерпретації даних концептів (наприклад, концепт СВОБОДИ НЕЗНАННЯ у певних контекстуальних умовах набуває значення НЕСВОБОДИ ЗНАННЯ, а концепт САМОПОЖЕРТВИ у дійсності обертається концептом ЛЖЕСАМОПОЖЕРТВИ). З іншого боку, кожен текстовий концепт розуміється як єдність, що базується на певному внутрішньому співвідношенні і, за словами О.С.Кубрякової, не допускає "препарування" на окремі незалежні частини, бо в такому разі може втратитися цілісність подання концепту¹.

При аналізі текстових концептів, формування яких проходить шляхом співвідношення імплікації та експлікації, у новому ракурсі подається ідея А.Н.Старикової щодо протиставлення смислової структури формальній [Старикова 1976: 27]. При вивченні текстових концептів використання самого терміну

“протиставлення” можливе лише у загальнотеоретичному, методологічному плані, тому що фактично протиставлення явищ, що природньо співіснують в інтегральній єдності і характеризуються взаємопроникненням, тільки підкреслює їх двоєдину сутність. Відхід від формального протиставлення при виході у семантику художнього тексту аргументується дієвістю закону асиметричного дуалізму, що на текстовому рівні інтерпретується як зміщення традиційних логіко-семантичних акцентів у напрямку переважання імпліцитного найменування над експліцитним. Таким чином, вивчення текстових концептів розуміється як явище, що безпосередньо виражається у семантиці тексту, і одночасно як таке явище, імплікація якого зумовлюється самою текстовою структурою.

Прихід до розуміння імплікації як текстового явища дозволив розглядати проблему текстової імплікації протягом кількох минулих десятиріч, перш за все, в аспекті ідеї інтенціональної семантики [Никитин 1979], згідно з якою диференціальною ознакою текстової імплікації як аналогу зв'язків реального світу, що відображається у мисленні, вважається можливість її розкриття у тексті.

З інших позицій, цікавим видається погляд на імплікацію як на явище, що створює своєрідний гіперпростір шляхом трансформації певних ознак у словниковому складі [Бурмистрова 1988: 11]. В аспекті вивчення семантики художнього тексту імплікативність тексту розуміється як динамічна, ієрархічно організована система, яка включає всі види смислу, що дорозумлюється [Молчанова 1990: 4]. На нашу думку, визнання динамічності текстової імплікації має особливе значення, тому що пов'язане з розумінням художнього тексту як актуалізованого елемента між дійсністю та свідомістю, тобто фактору, що визначає формотворчу функцію текстових концептів.

Імплікацію як явище, що ототожнюється з підтекстом, притаманним будь-якому художньому тексту, розуміє К.А.Долінін, даючи їй визначення як явища із таким значенням, “яке безпосередньо не є втіленим в узуальних лексичних і граматичних значеннях мовних одиниць, що складають висловлення, але може бути зрозумілим з останнього, незалежно від того, чи проявляється цей зміст в ізольованому висловленні,

чи тільки при включенні даного висловлення у більш широкий контекст”² [Долинин 1983: 37]. Таким чином, у дослідженнях текстової імплікації як самостійного явища чітко прослідковується тенденція розуміти її або як категорію дорозумлювання, або як таку, що є рівнозначною підтексту, чи навіть як категорію філософського рівня.

Якщо дослідження імплікації протягом останніх років проводилося на різних рівнях і на різноманітному фактичному матеріалі, то необхідність вивчення співвідношення експлікації та імплікації здебільшого лише зазначалась як бажана для дослідження і ніякою мірою не пов’язувалася із вивченням текстових концептів. Так, А.В.Бондарко дотримується думки, згідно якої імплікація існує у функції одного з основних компонентів мовленнєвого смисла навіть у текстах з високою експлікацією [Бондарко 1986]. З точки зору врахування інтенціонального аспекта семантики художнього тексту проблема імплікації розглядається Г.Г.Молчановою [1990] і Л.В.Лисоченко [1992], які хоча і підкреслюють, але не визнають важливість співвідношення експлікації та імплікації як мети дослідження у художньому тексті.

Проблема співвідношення імплікації та експлікації набуває особливого значення як при дослідженні концептуальної організації тексту, так і при вивченні власне мовної тканини художнього твору з урахуванням того факту, що “у мовах аналітичної будови дійсно великим є обсяг явищ, що не отримують прямого й безпосереднього висвітлення у зовнішній структурі мови” [Кацнельсон 1972]. Таким чином, дослідження текстових концептів в аспекті семантики художнього тексту має передбачати не відокремлене вивчення експлікації (яка, за зауваженням Г.Г.Молчанової, з причини власної очевидності не являє собою об’єкт самостійного лінгвістичного дослідження) або імплікації (що поза експлікацією залишається нерозкритою, зумовлюючи варіативність тлумачень), а їх кореляцію.

На відмінність від традиційної методики дослідженні сучасна парадигма зосереджується на розгляді процесу формування текстових концептів в аспекті семантики художнього тексту, до якого залучаються не імплікація як самостійний об’єкт, тобто такий, що не передбачає існування коннотацій, і не експлікація,

що реалізується на рівні поверхневих структур, а природне співвідношення обох явищ, сутність якого з'ясовується при врахуванні когнітивного і комунікативного аспектів. Вивчення співвідношення імплікації та експлікації на двох рівнях – концептуально-семантичному і оповідно-семантичному – дозволяє поєднати традиційну методика з методикою концептуального аналізу і одночасно встановити відповідність між обома планами.

Виділення когнітивного аспекту семантики художнього тексту дозволяє підійти до розв'язання проблеми співвідношення імплікації та експлікації у процесі формування текстових концептів на основі теорії “можливих світів”. Спроба застосування даної концепції до дослідження семантики художнього тексту у германістиці зроблена Т.Павелом, Р.Геррігом, М.-Л.Раян, де проблема “можливих світів” подається в межах наративної теорії, стикаючись з поняттям точки зору і враховуючи рівні фокалізації кожного з учасників літературного процесу. У вітчизняному мовознавстві теорія “можливих світів” як онтологічний аспект філософії мови найбільш детально розробляється у ракурсі співвідношення вислову і ситуації.

Базуючись на теоріях “модальної множинності” [Переверзев 1998] та “альтернативних світів” [Степанов 1995], можливі світи розглядаються як “ментальні моделі дійсного або уявного світу, що виникають у ситуаціях сприйняття, одержання інформації і побудови вислову, і які існують при повному описуванні світу на правах альтернатив” [Переверзев 1998: 27]. Теоретично глобальний світ не є єдиним, бо у дійсності він “розпадається” на безліч “підсвітів” (термін М.-Л.Раян), під якими маються на увазі світи персонажів. У співіснуванні і ієрархізації цих світів вбачаються можливості для створення текстових концептів, що формують метаобраз художнього світу. Однак, якщо світ художнього тексту розглядати як цілісний можливий світ, що існує у текстовій тканині як єдино вірогідний, з цієї позиції виділення К.А.Переверзевим “можливого”, “епістемічного” та “семантичного” світів сприяє розкриттю окремих світів, які у художньому тексті втілюються у переплетенні авторські та персонажних позицій і таким чином впливають на формування та “реконструкцію” текстових концептів.

Термін “епістемічний світ” використовується як більш загальний і слугує для визначення текстоформуючих процесів, що мають місце при поданні світу художньої дійсності. Безпосереднє описування світу – семантичний світ – складається з окремих концептуальних елементів, що гармонюють між собою у текстовій системі. Врахування цих світів у процесі формування текстових концептів дозволяє прийняти “лінгво-логічну” теорію В.В.Петрова – В.Н.Переверзева про превалювання імпліцитних засобів вираження над експліцитними: “Необхідна не пряма формалізація всіх мисленевих внутрішніх станів, а логічна модель цих станів і всього внутрішнього світу інтелектуального суб’єкта в цілому” [Переверзев 1998: 31]. Використанням даного положення дозволяє постулювати ідею про відсутність “рівноваги” у співвідносній системі “імплікація – експлікація” шляхом її залучення до триєдиної схеми “імплікація – експлікація – імплікація”.

Дослідження текстових концептів в імплікаційно-експлікаційному аспекті семантики художнього тексту дозволяє інтерпретувати теорію “можливих світів”. “Світи” автора і персонажів знаходяться у постійній динаміці, перш за все з тієї причини, що цим світам притаманна інтенціональність і, по-друге, що між авторським і персонажним (який розуміються як єдність світів всіх персонажів) світами існує ще багато інших світів, а саме – світів кожного окремого персонажа, що обумовлюють існування зв’язків у співвідносному ряді імплікації та експлікації.

Виходячи з інформації, що безпосередньо міститься у тексті, авторський світ теоретично подається як експлікований, однак по мірі його інтерпретації і опосередкуванні у численних персонажних світах експліцитний авторський світ з поверхневого рівня переходить на глибинний, семантичний рівень, де передбачається можливість його імплікації. У зв’язку з цим при дослідженні семантики художнього тексту мають враховуватися позатекстові фактори, до яких перш за все включається психологічний світ автора і персонажів художніх творів. Говорячи про психологічний світ, зазначимо, що дане поняття відрізняється певною двоїстістю подання: з одного боку, світ кожної окремої людини, не задіяної у процес комунікації, є її внутрішнім психологічним світом, і метою людини є збереження цього світу. З іншого боку, безумовною є вимога єдності психологічного світу

для так званої “авторсько-персонажної єдності” (*термін наш – О.К.*), що складає зовнішній психологічний світ, який розкривається при узгодженні цільових установок персонажів художнього твору.

Подібне “балансування” на межі багатьох світів, “можливих” за одних обставин і “неможливих” за інших, передбачає звернення до двоїстості подання автором художнього світу як реально існуючого і безпосередньо даного у тексті і одночасно як такого, що багаторазово інтерпретується і опосередковується через відчуття. Інакше кажучи, проблема кореляції імплікації та експлікації у процесі формування текстових концептів розглядається на концептуально-семантичному рівні, тобто з урахуванням існування і взаємодії “можливих світів” як когнітивної засади семантики художнього тексту.

При подібному підході стає можливим зробити декілька серйозних висновків стосовно функціонування авторсько-читацьких взаємостосунків, по-перше, і корегування ідейного змісту кожного окремо взятого твору, по-друге. Розробка ж питання корегування змісту твору призводить до виявлення існування у романах певної градації, своєрідної ієрархії концептів, представляючи кожний роман як окремий концепт, що окреслює самостійну, досить визначену з точки зору логіки сприйняття, ментальну структуру. Процес передачі знань в межах однієї концептуальної “мережі” дозволяє зробити висновки як про творчу манеру письменника, так і про специфіку структурування знань при побудові цим письменником мовленнєвої картини світу.

Як концепт ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ можна подати проблеми героїв роману М.Еме “Деніза”, який з перших рядків виражає спробу героїні забути, заперечити минуле з метою досягнути теперішнє та увійти у майбутнє. Перед нами проходять дивовижні типажі мешканців перенаселеної квартири, примушуючи пригадати не менш оригінальний роман Жоржа Перека “La Vie mode d’emploi”, що характеризується проникненням у побут, звички і навіть спосіб мислення бджолиного рою сучасної багатоповерхової споруди. Але на протигагу персонажам Перека, наміри яких обмежуються мінімумом необхідного спілкування (а в ідеалі зовсім би виключили його), героїня Еме робить над собою зусилля, покидаючи рій.

Яка ж вона, Деніза? “*Une petite brune aux traits fins, rieuse et toujours nette dans ses paroles comme dans ses attitudes... Des jambes trus bien faites, comme on n'en rencontre pas une paire par an, des jambes dans lesquelles il y a presque autant d'esprit qu'en peut exprimer un visage*” [Аумй 1997: 7-8. Далі у дужках – сторінка]. Вона дуже гарна, вишукана та розумна, хоча Еме нам про це не говорить відверто. Традиційна характеристика заперечується письменником, який пропонує читачеві дещо незвичне – чарівну посмішку героїні та її ходу, здатні виражати не тільки її емоційний стан, але й інтелектуальний рівень. Фізичне та духовне поєднуються в єдине ціле, створюючи загальну картину краси та благополуччя на дещо невизначеному просторі одного з кутків трьох кімнат “сімейного гуртожитку”, де продумані за багато років до найменших деталей проблеми побуту та суспільного бюджету поряд з необхідністю стали приносити навіть деяку радість: “*une promiscuité aussi étroite [...] avait fini par être un plaisir et un besoin*” [10].

Швидка зміна декорацій непередбачено призводить до розриву мовчазної конвенції між родичами – не переступати межі дозволеного. Як не дивно, найбільшу хвилю загального протесту викликають не взаємні погрози, а докори у посіданні певного життєвого простору: “*Denise rompait l'accord selon lequel chacun s'interdisait de contester à toute autre personne de la famille sa part de logement*” [11]. Ця думка підкріплюється запереченням, що набуває форму аксіоми: “*Nul ne devait éprouver le sentiment de se trouver la en surnombre ou d'y être toléré*” [там же]. Заперечення, що має у своєму вираженні конкретні ознаки ствердження, найліпшим чином відповідає загальній внутрішній контекстуальній спрямованості оповіді.

Подальші події набувають дещо іншої орієнтації, хоча їх логіка в цілому відображає суперечливий душевний стан героїні. Коли Деніза опинилась на вулиці, першим її бажанням було пійти у кіно, але вуличний собака, що зненацька пішов за нею (“*un grand chien gris foncé, un corniaud, sûrement, qui tenait du berger allemand*” – [16]), повністю змінює її наміри. Чого тільки не робить Деніза, щоб позбутися небажаного попутника! Однак ані ніжні слова переконання, ані тупотіння ногою, ані спроба сховатися у вестибюлі кінотеатру не здатні змінити рішення останнього

придбати хазяїна. Заперечення Денізою самої можливості забрати з собою цього собаку (*“Mille regrets, mon vieux, mais dans les logements ouvriers du boulevard Ney ... il n'y a pas d'inconvénient à ce que la rencontre d'une demoiselle et d'un corniaud tourne rond”* – [17]) переростає саме на впевненість залишити його собі. Одягнувши на шию пса мотузок від сукні, Деніза приймає рішення повністю протилежне її початковому бажанню і тим самим рішуче підтверджує свій намір змінити щось у власному житті. Заперечення дивним чином набуває форми самоствердження для самої героїні, для якої вуличний собака, приведений у дім, стає своєрідною ознакою протесту, мовчазного повстання проти всього колишнього існування.

Концепт ВІДЧУЖЕННЯ сприяє підтриманню своєрідної логіки у романі Марселя Еме *“La Belle Image”*. Письменник підводить читача до визначення методу, який вважається основним у його творчості – світ “крізь призму” чи світ “у кривому дзеркалі”. Як і попередній твір, роман *“La Belle Image”* присвячений проблемі спростування, однак не частковому спростуванню, а у глобальних, майже вселенських масштабах, бо кожний персонаж письменника – це вируючий всесвіт, побудований одночасно на створенні та руйнуванні. Саме таким шляхом структурується і подається знання письменника як про оточуючий його світ, так і про нього самого, коли експліковане поняття краси імплікує потворність, гармонія виявляється дисгармонією, а любов – зрадою.

Перевернутий світ стимулює нове бачення: *“[...] il arrive un jour où tout de tkte on s'aperçoit qu'il y a autre chose à faire dans la vie que de s'aplatir comme un chien aux pieds d'une petite bonne femme pincée”* [Аутї 1972: 286. Далі у дужках – сторінка]. Не залишаючи звичного середовища, герой роману здійснює своєрідну подорож, яка перетворюється для нього на “чудову” у зв'язку з тим, що надає йому можливості абстрагуватися, побачити себе збоку. Подібне “відчуження” героя від себе самого, яке чітко прослідковується протягом усього роману, імплікує надбання ним нових знань, відкриває нові можливості, що не піддаються у позбавленій уяви голові (звідси і звернення до *“tkte de comptable”*, підсилене зневажливим контекстуальним детермінативом *“petite”*) простим кількісним підрахункам і тому підносяться над

безіменною, давно вже зачерствілою подобою серця. У вислові “*ton petit coeur bien йpoussetū*” знову міститься звернення до пейоративного детермінатива “*petit*”, яке дозволяє привести обидва поняття (“*tkte*” та “*coeur*”) до такого рівня незначності, на якому розумові та душевні якості стають уже практично непомітними. Отже, в уяві читача ці поняття виявляються “мінімізованими”, такими, що підлягають зникненню, бо досить чітко відкидаються героєм роману.

Невеликий психологічний екскурс у духовний світ “перетвореного” героя виправдовує деякою мірою його бажання абстрагуватися від звичного для нього раніше життя: після того, як він мимоволі знищив власне оточення, Серюзьє намагається протиставити йому дещо інше, подібно до того, як заперечення однієї істини не означає неприйняття, відмову від іншої (соціальна та духовна порожнеча має бути нарешті чимось заповненою). У зв’язку з цим важливо дати відповідь на запитання, яке персонаж буде неодноразово ставити собі протягом усього роману (тобто, до того моменту, коли він не поверне собі колишнього вигляду), а саме: які якості набуває він разом із новим обличчям і, найважливіше, чи дійсно хоче він врешті-решт позбавитися їх, щоб повернутися до свого “нормального” стану? Недаремно ж він оцінює свою досить екстравагантну подорож виключно у найвищому ступені (“*un voyage merveilleux*”), бо вважає, що смисл цієї подорожі не піддається розумінню тих, хто її не пережив. Герою роману М.Еме належить вирішити серйозну проблему, а саме: як змінити своє життя, нічого в ньому в кінцевому підсумку не змінюючи. Інакше кажучи, у романі йдеться про вирішення наступної дилеми: яким чином можливо підсумувати нове знання, щоб у результаті отримати минуле знання, дивлячись на світ не крізь призму знову надбаних якостей, а шляхом залучення колишніх можливостей, що знаходилися у розпорядженні героя.

Реалізації концепта СВОБОДИ НЕЗНАННЯ присвячений роман М.Еме “*Aller retour*”. Розглянемо назву твору, яка певною мірою покликана надати читачеві хоча б часткову інформацію про події, про які пізніше піде мова. У даному випадку інформацію, яку пропонує назва, не можна назвати інформацією у прямому значенні цього слова, бо вона позбавлена основної своєї якості, а саме, – інформаційності. Потужний інформаційний

заряд, який традиційно міститься у назві будь-якого твору (у протилежному випадку функція заголовку зводилася би до простого найменування об'єкта), приводить нас у коло, з якого не передбачається вихід. Немов білка у своєму тренувальному колесі, читач має безперечно прийти до того, з чого почав, як би швидко не оберталося це колесо. *Aller retour* – це не просто біг по замкненому колу, це бесцільне пересування, яке призводить до відчуття глибокої безвихідді, нездатності що-небудь змінити у власному житті, незважаючи на певне бажання це зробити. Отже, вже з назви стає зрозумілим, що мова у романі піде про нездійснені бажання людини, можливості якої не були реалізовані, і саме читачеві належить відповісти на питання, що саме стало перешкодою для їх здійснення.

Проблема героя роману полягає у тому, що при всій видимості якої-небудь дії виникає неминучий поворот до первинного стану. Герой одночасно і існує, і його немає. Справа не йде про містичні перетворення і чудодійні зілля. Навпаки, все до прикромі просто, адже Жюстен – посередність, він повністю позбавлений якостей, які могли б охарактеризувати його як особистість. Немає потреб – ні до чого використовувати й можливості: ось принцип, яким керується Жюстен. Безвихідь перетворюється на норму життя, а біг по замкненому колу починає приносити навіть якість задоволення.

Життя без бажань викликає не просто незадоволення самим собою, а відверте роздратування через найпростіші речі, наприклад, обідом, який нагадує вже не про приємні моменти застілля, а про безглуздо витрачені гроші: “*Za fait quatre francs de fichus*” [Аутї 1983: 8. Далі у дужках – сторінка]. Спеціальна ієрархія, яка відводить Жюстену саме дану суму на обід, ставить його у залежність від обраного ним же самим способу існування. Поринаючи у довгі роздуми про вартість обіда, у героя виникає ціла низка асоціацій, із яких робиться “життєво” важливий для нього висновок: “[...] *le Destin l'avait marqué au front pour les repas a prix fixe*” [там же]. Такі “глибокодумні” роздуми постійно супроводжують героя, поки він одного разу на фоні власної посередності (“*la médiocrité de la vie*”) не відкриває нову якість, яка руйнує його звичну буденну течію життя і викликає спочатку навіть деяку розгубленість: “*Il découvrit alors qu'il avait des*

prûfûrences et cela ûtait nouveau pour lui” [9]. Якщо сама думка про можливість існування певних переваг провокує цілий “вир” почуттів і стає чимось “новим” у житті персонажа, з цього стає зрозумілим ступінь його духовної та емоційної обмеженості та нездатність до переходу до будь-яких рішучих дій.

Однак саме тільки бажання не означає можливості його здійснення. Людина за будь-яких обставин не може бути повністю вільною від своїх колишніх звичок, свого колишнього способу життя, яке зберігає властивість постійно “тяжити” над подальшими вчинками і навіть думками людини. Незважаючи на необмеженість простору свободи, яка відкривається перед героєм, його наступні дії залишатимуться деякою мірою обумовленими “несвободним” психологічним світом, наподобі того, як пам’ять людини нагадує з лінгвістичної точки зору пам’ять слова, на що вказувала О.С. Кубрякова: “Слово, що живе у синхронії, зберігає сліди свого минулого. [...] Те, що винесене на поверхню, – сліди діяльності людини у різні часи”¹. Отже, колишня діяльність героя буде супроводжувати його протягом всього життя, не дозволяючи далеко вийти за межі звичок і позбутися традиційного світосприйняття.

Досить цікавим видається зрозуміти логіку героя: те чудове, але непережите ним, що могло би в нього бути, не сприймається як втрачені можливості, як згаяний час. Інший, відмінний від його власного, час існує реально навколо нього, але для Жюстена цей реальний світ не є дійсністю, і саме тому підлягає абстрагуванню в його уяві. Більш того, герой не бажає замислитися над тим, якими перевагами цей світ відрізняється, і чи є ці відмінності справжніми перевагами. Справедливим є зауваження про те, що неможна тлумачити невідоме, непережите, неперевірене на власному досвіді як краще або гірше у порівнянні з тим, що мається насправді, як неможна ототожнювати реальний життєвий досвід з імпіричним, недоведеним, таким, що існує лише у людській уяві. Підсвідомо герой вже готує почву для ідеалізації власного життєвого досвіду: якщо нема з чим порівнювати реальність, яка дана людині в її відчуттях, значить, ця реальність є ідеальною, вона возведена в абсолют і її істинність не піддається сумніву.

Наведена вище істина є по суті не *істиною знання*, а *аксіомою незнання*. Вона не потребує доказів у зв’язку з тим, що обмеженість

її розуміння очевидна: ніж прагнути до створення ідеального світу, чи не простіше проголосити ідеальним власний світ? У такому випадку зникає необхідність осягнення глибинного смислу концепта “свободи”, використання якого будь-яким “користувачем” опиняється в залежності від обізнаності та рівня інтелектуальних потреб останнього. Письменник навмисно підводить читача до наступного висновку: у певних контекстуальних умовах “утилітарність” концепта СВОБОДИ може забезпечуватися особистісним сприйняттям конкретної людини, яка намагається узгоджувати цю свободу зі своїми персональними потребами.

Концепт САМОПОЖЕРТВИ та її доцільності розробляє французький письменник Раймон Кено у романі “*On est toujours trop bon avec les femmes*”, сюжет якого присвячений подіям ірландського повстання у Великобританії. Однак автор підходить до розгляду досить серйозних подій у досить своєрідній манері: замість зображення панорамних картин бойових дій він зводить “героїчні моменти” на побутовий рівень, вводячи своїх персонажів у найрізноманітніші буденні ситуації.

З ідеєю самопожертви асоціюється активна зав’язка роману, початкова фраза якої: “*Dieu sauve le Roi*” [Queneau 1992: 9. Далі у дужках – сторінка] є свідченням ідеологічної спрямованості персонажа. Службовець пошти, що є монархічно налаштованим, повторює дану фразу тричі, і кожного разу з іншою інтонацією, хоча думка про її справедливість залишається непохитною. Те, що змінюється, так це впевненість у тому, що ним обрані найкращий час і місце для привселюдного прояву своїх політичних амбіцій. Службовець починає здогадуватися, що це не зовсім так, тому що, виголошуючи монархічне гасло, він першого разу її “викрикує”, другого разу, побачивши озброєних чоловіків, просто “голосно вимовляє”, а третього разу вже “шепоче”, бо відразу після цього отримує кулю у голову, про що Р.Кено пише вже не у такій пишномовній манері: “[*on*] lui avait injecté une balle dans le citron” [10]. Виникає запитання: яка ідея імплікується у даному об’єктивно трагічному фрагменті, у якому змальовується загибель людини, що потерпіла через власні переконання? Заміна поняття “*la tkte*” на “*le citron*” призводить до двоїстої оцінки подій, що мали місце. Передусім, вбивству людини не надається вагомості

“вселенської катастрофи”, а презирливо-вulgарне нагадування про продірявлену кулею “макітру” останнього значно знижує патетичний накал, що був заданий напочатку фрагменту. Більш того, навмисна відсутність зазначення імені загиблого посилює відчуття нереальності, несерйозності ситуації, а сама лише думка про самопожертву персонажа, що щиро вірив у свої ідеали, імплікує прямо протилежну ідею про його безмежну дурість, за яку він і поплатився власним життям.

Пострілом у голову непокірного монархіста кінчають бунтівники “спілкування” з хазяїном таверни, протистояння якого заколотникам полягає у його зацепенінні, за що він і отримує кулю: “*L'autre rua lūgement, dans un sursaut de vitalitū, puis s'ūcroula pētū, pissant le sang par tous les vaisseaux du crēne*” [39]. Цікаво, що кров не просто “лється” або “цебенить” з рани, вона витікає наподобі тонкої цівки, для опису чого письменник обирає дієслово “pisser”, яке на перший погляд більш ніж не підходить для згаданої вище ситуації, позбавляючи оповідь належної героїки. Використання даного дієслова двічі (“*pissant le sang*” [39] – “*le sang mkme ne pissait plus*” [40]) імплікує положення про непотрібність і недоцільність жертви, що була принесена.

Чому ж автор неодноразово імплікує зневагу до тих, чия кров була пролита даремно? Можливо, саме тому, що у загиблих не було жодної необхідності жертвувати собою, а “героїзм”, що був проявлений ними, є насправді не героїзмом патріотів, а героїзмом вискочок, які мали нещастя неадекватно оцінити ситуацію. Звідси напрошується висновок про те, що у головах загиблих світ виявився поданим у перевернутому, спотвореному вигляді, тобто такому, цілісність якого була порушеною, а “скалки” його призводять до подібних трагічних наслідків.

Таким чином, своєрідна градація концептів (від ПОДВІЙНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ до ВІДЧУЖЕННЯ, САМОПОЖЕРТВИ і індивідуалізованого знання, поданого у рамках СВОБОДИ НЕЗНАННЯ) сприяє глибшому проникненню у світ внутрішніх інтенцій персонажів, обумовлюючи різнорівневість сприйняття їх читачем, та надає можливість постулювати положення не про ідейний зміст кожного твору, а про когнітивні основи творчої манери письменника, де роман є не окремим твором, а інтегрованою складовою загальної концептуальної системи.

ПРИМІТКИ

¹ З лекції у КДЛУ від 18 жовтня 1998 р.

² Цитати з праць російською мовою подані у нашому перекладі (О.К.).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бондарко 1986 – Бондарко А.В. Семантика предела // Вопр. языкознания. – 1986. – №1. – С.14-24.
- Бурмистрова 1988 – Бурмистрова Н.С. К семантической типологии художественного прозаического текста: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Одесса: ОГУ, 1988.
- Долинин 1983 – Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания // Вопр. языкознания. – 1983. – №6. – С.37-47.
- Кацнельсон 1972 – Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972.
- Лисоченко 1992 – Л.В.Лисоченко. Высказывания с имплицитной семантикой (логический, языковой и прагматический аспекты). – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов.-на-Дону ун-та, 1992.
- Молчанова 1990 – Молчанова Г.Г. Импликативные аспекты семантики художественного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М.: АН СССР. Ин-т языкознания, 1990.
- Никитин 1979 – Никитин М.В. О семантике метафоры // Вопр. языкознания. – 1979. – №1. – С.90-102.
- Переверзев 1998 – Переверзев К.А. Высказывание и ситуация: об онтологическом аспекте философии языка // Вопр. языкознания. – 1998. – №5. – С.24-52.
- Старикова 1976 – Старикова Е.Н. Проблемы имплицитной номинации в современном английском языке: Дис. ... д-ра филол. наук. – К.: КГУ, 1976.
- Степанов 1995 – Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века / Под ред. Ю.С.Степанова. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1995. – С.35-73.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- Аумй М. Aller-Retour. – Collection folio. – P.: Gallimard, 1983.
- Аумй М. La Belle image. – Collection folio. – P.: Gallimard, 1972.
- Аумй М. Denise // Cahiers Marcel Aumy N.13-14. Inédits, préfaces et correspondances. – Dole: Edition S.A.M.A., 1997. – P.7-44.
- Queneau R. On est trop bon avec les femmes. – Collection folio. – P.: Gallimard, 1992.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кагановська Олена Марківна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри лексикології та стилістики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми співвідношення імплікації та експлікації у когнітивному та комунікативному аспектах (на матеріалі французької художньої літератури середини XX сторіччя).

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНТОНАЦІЙНИХ УНІВЕРСАЛІЙ

Алла Калита (Київ)

У праці в теоретичному аспекті розглянуто фактори, які впливають на походження, формування та функціонування інтонаційних універсалій. Зазначено труднощі практичного розмежування цих факторів. Викладено методологічну концепцію класифікації ознак інтонаційних універсалій з метою мінімізації кількості понять та термінів, що їх описують.

The paper presents a theoretical view on the factors which influence the origin, formation and functioning of prosodic universals. The emphasis is made on the difficulties arising in the process of the analysed factors delimitation. A methodological concept of classifying the features of intonational universals is offered by the author to minimize the number of notions and terms describing them.

Будь-який аналіз особливостей інтонаційної системи мови неминуче приводить нас до необхідності опису її елементів, класифікованих за загальними та диференційними ознаками. Виходячи з цього, розгляд інтонаційних універсалій як лінгвістичного феномену також потребує їх розподілу на міжмовні та внутрімовні. Такий підхід, передусім, забезпечить виявлення тих загальних стійких ознак інтонаційних універсалій, які є суттєво притаманними усім без винятку носіям кожної мови.

Адекватний опис результатів функціонування інтонаційних універсалій стримується на даний час недостатністю чітких теоретичних положень з питань джерел їх походження та формування. Вирішення цих питань важливе не тільки тому, що воно поглиблює наші знання про фонетичний рівень мови. Воно дозволяє визначити універсальні властивості інтонаційних одиниць, встановити діапазон їх можливої варіативності.

Крім того, дослідження мовних універсалій взагалі й фонетичних зокрема тісно пов'язане з виявленням закономірностей мовного аспекту людської поведінки, а тому воно надзвичайно важливе для розвитку наук, які вивчають поведінку людини [Гринберг 1970]. Проблема універсалій має

важливе значення також і для розвитку семантичних досліджень [Ульманн 1970:250] і є однією з центральних в інтонології, універсології, типології, психології, методиці викладання іноземних мов, тощо.

Щодо витоків інтонаційних універсалій, то їх, на наш погляд, доцільно розглядати, виходячи з найбільш загальної ознаки носіїв мови, якою, без сумніву, є психофізіологічна природа людини. А, отже, у ній і тільки у ній слід шукати і найбільш загальні ознаки інтонаційних універсалій. Проте, це зовсім не означає, що існуюча у мовленні складна система інтонаційних універсалій може бути вичерпно описана без урахування значної кількості мовно-комунікативних факторів, вплив яких і призводить до необхідності лінгвістично-системного структурування різноманіття існуючих універсалій. Тому, мабуть, особливо гострим у наступних теоретичних та експериментальних дослідженнях постане питання виявлення та ранжування цих факторів за їх впливом на ступінь загальності досліджуваних універсалій. Таким чином, стає очевидним, що будь-яка спроба аналізу зазначених факторів та виявлення їх впливу на формування інтонаційних універсалій є зараз актуальною у лінгвістиці взагалі та інтонології зокрема.

На думку Дж.Лакоффа [Лакофф 1981:350], широке коло емпіричних факторів: сприйняття, мислення, будова людського тіла, емоції, пам'ять, соціальні структури, сенсорно-моторні й пізнавальні процеси і т ін., значною мірою, якщо не повністю, обумовлюють універсальні структурні характеристики мови.

Класифікація потенційних факторів, що сприяють виникненню мовних універсалій, наведена у праці С.Гесс і Дж.Ард [Гэсс 1989:386-409]. Одним з таких факторів, природним у визначенні фонетичних універсалій, автори вважають особливості будови людського тіла, зокрема голосового й слухового апаратів. Таким чином, фізіологічні процеси, які лежать в основі просодичних явищ, подібні в різносистемних мовах, визнаються також і в інших працях (див., наприклад: [Lieberman 1967:31,133; Vaissiere 1983:53-66] та інших). Роль другого (комплексного) фактора відіграє результат змішаного впливу факторів у перцептивному та когнітивному апаратах людини, у поєднанні з її здібностями осмислення [Гэсс 1989:389]. Нейрофізіологічну основу як третій

фактор виникнення мовних універсалій складають набуття мовної компетенції та її використання. Четвертим фактором, кваліфікованим як один з найважливіших для мовознавців у процесі виявлення універсалій мови й мовлення, вважається природа соціальної взаємодії людей. Це пов'язується з тим, що мовленнєві акти та прагматична спрямованість мовлення, включаючи принципи Грайса, передбачають моделі соціальної дії і взаємодії, а також рольової поведінки співрозмовників, що, безумовно, віддзеркалюється у мовленні, а саме – у використанні певних моделей чи структур усіх рівнів мови. Не менш важливими є і п'ятий фактор, що відображає вплив історичних мовних змін, які відіграють одну з провідних ролей у виникненні та формуванні універсалій [Гэсс 1989:389-391].

У свою чергу, Дж.Охала [Ohala 1983:1-18; див. також Хокетт 1970:51-59; Константинов 1985; Pulgram 1970:309-342; Bolinger 1978:515;] пропонує етологічний підхід до визначення просодичних універсалій, згідно з яким проводиться зіставлення просодичних явищ із сигналами тварин. Такий підхід передбачає використання біогенетичного критерію [Мога 1998:12-13] для визначення зв'язку між універсальними явищами підсистеми тону.

Це, зокрема, стосується функціонування нисхідного тону у стверджувальних висловлюваннях і висхідного тону в питаннях або високого і низького тональних рівнів для вираження певних значень, мелодійного виділення наголошеного складу, а також особливостей функціонування високого і низького тонального рівня у словах, що вказують на малі/ великі розміри [Ultan 1969:41-63; Болинджер 1972:217-219; Wescott 1980:11] та здатності тону голосу передавати ряд граматичних і модально-емоційних значень [Wang 1975:8]. Цей близький до універсалії контраст називають іконічним з двох причин: 1) нисхідний тон розглядається як фізіологічна норма для всіх висловлювань, 2) стверджувальні висловлювання є найпоширенішими у всіх мовах [Bolinger 1957:28; Wescott 1980:12]. Відомий також висновок про те, що у ситуації незнання мови в цілому спостерігається правильне сприйняття інтонації. При цьому відзначається “не тільки чисто формальна схожість, але й подібність фонемних інтонаційних систем” [Болинджер 1972:223]. Крім того, вважаючи висхідну інтонацію іконічною, Д.Болинджер аргументує її універсальність тим, що у

багатьох мовах висхідний тон питального речення супроводжується підняттям брів; подібно до нього, Р.Вескотт зауважує, що різке зниження тону в кінці твердження часто супроводжується “швидким опусканням кулака мовця на якийсь твердий предмет” [Wescott 1980:12]. Відомо також [Cruttenden 1981:77-91], що у більшості мов світу значення, які передаються нисхідним тоном (завершеність, категоричність), можуть бути об’єднані за своїм конотаційним відтінком як “сильні”. Висхідний тон, у свою чергу, асоціюється, на думку автора, зі “слабкими” значеннями, незакінченістю і т.д. Проте існує думка [Торсуева 1979:92-93], що ці дані ще не дають достатніх підстав для типологічних висновків. Це свідчить про безумовну перспективність у сучасному мовознавстві поглибленого вивчення інтонаційної будови різносистемних мов на типологічній основі [Кантер 1988:82]. Тому природно, що у працях Н.Хомського походженню універсалій відводиться центральне місце [Chomsky 1991]. З цього погляду цікавими видаються думки Д.Кристалла про те, що, з одного боку, варто шукати структурні ознаки, загальні для багатьох чи всіх мов, встановлюючи таким чином лінгвістичні універсалії, з другого, можна сконцентрувати увагу на пошуках диференційних ознак, поглиблюючи уявлення лінгвістичної типології [Crystal 1993:84].

Широко відоме твердження, згідно з яким у будь-якому мовленнєвому акті лише 15% інформації передається вербальними засобами, тоді як 85% інформації – інтонацією та паралінгвістичними засобами. При цьому використання мовцем тієї чи іншої інтонації строго регламентується його почуттями, модальністю та емоціями. Вважаючи емоції центром надсегментних фактів, Д.Болінджер [Болинджер 1972:228] стверджує, що головним аспектом проблеми мелодійної універсальності є пошук асоціативного зв’язку інтонації зі станом мускульної напруги всього організму, яка відбивається на роботі голосових зв’язок. Ця дихотомія “напруга/ розслаблення” і є, за Д.Болінджером, основою флуктуацій тональних піків у середині речення-висловлювання та її універсальності, яка базується на психологічному стані мовця. Саме на універсальності цієї дихотомії у поєднанні з ідентичністю початкових етапів формування інтонаційних систем і ґрунтуються зазначені

подібності [Болинджер 1972:229]. Крім того, міміка і жести під час передачі емоцій багато в чому збігаються [Антипова 1986:125]. Наведений вище факт про те, що емоції добре розпізнаються навіть в іноземній мові, дає підстави вважати, що їх інтонаційне вираження має універсальний характер, пов'язаний у всіх людей з подібними процесами (способом дихання, кровообігу тощо). Вивчаючи проблему емоцій, Ч.Дарвін також довів, що експресивні реакції генетично детерміновані, хоч в значній мірі залежать від процесу научування, який, у свою чергу, обумовлюється соціальними нормами [Дарвін 1953].

Слід враховувати, що семантика, виражена фонетичними засобами мови, співвідноситься зі змістом логічних та емоційних форм мислення таким чином, що кожній одиниці звукового плану обов'язково відповідає лише одна одиниця семантичного плану. Така співвіднесеність виражає нерозривний зв'язок між мовою (мовленням) і прагматикою [Блох 1986:4]. При цьому, якщо логічні форми пов'язані з передачею раціональної свідомості, то фонетичні засоби, на відміну від них, слугують основою організації мовлення як засобу існування мови і вираження емоційних форм або прагматичних настанов. Виходячи з того, що раціональна свідомість відображає єдині для всіх явища і відношення об'єктивного світу у відповідно єдиних формах мислення, М.Я.Блох приходять до висновку про універсальність логіки для людства [Блох 1986:5].

Процес говоріння, за визначенням С.Д.Кацнельсона [Кацнельсон 1986:282], розгортається у напрямку від семантичних структур до фонетичних. Це, на нашу думку, відображає вагому роль семантики не лише у процесах мовленнєвої діяльності, але й у породженні інтонаційних універсалій. У зв'язку з цим цікавим видається твердження А.Вежбицької [Goddart 1994] про існування універсальних концептів людської культури або своєрідного алфавіту ментальних атомів, який формує всю множину більш складних смислів будь-якої мови, забезпечує принципову можливість адекватного перекладу, а також робить можливим взаєморозуміння між носіями різних мов і культур. Як бачимо, тут ідеться про "духовну єдність людства" як тотожність способів мислення та сприйняття світу [Goddart 1994:2]. На нашу думку, наведене описує дію таких факторів породження лінгвістичних

універсалій, які, узагальнюючи, можна назвати логіко-семантичними та раціонально-діяльними відповідно.

Навіть викладений вище фрагмент побіжного аналізу у зіставленні з положеннями відомих лінгвістичних джерел дає підстави говорити про вплив біогенетичних, фізіологічних, психологічних, емоційних, семантичних, ситуативних, прагматичних, перцептивних, когнітивних, соціально-культурних, логіко-семантичних, раціонально-діяльних та інших факторів або їх певних комплексів, що породжують лінгвістичні універсалії як на всіх рівнях мови взагалі, так і на фонетичному зокрема. А це означає, що на сьогодні лінгвістами досить вичерпно окреслено різноманіття факторів, які здійснюють вплив як на формування, так і на функціонування інтонаційних універсалій. Проте існуюче знання не дає, на жаль, вичерпної відповіді щодо походження та формування інтонаційних універсалій.

Здавалося б, що за умов, які склалися, лінгвістиці вкрай необхідно визначити у теоретичному плані головний фактор породження та формування інтонаційних універсалій. Але такому напрямку пошуку діалектично протистоїть накопичення фонетичною практикою знання закономірностей функціонування інтонаційних універсалій, яке яскраво свідчить про те, що природа факторів їх формування та функціонування здебільшого загальна. Тому спроби будь-якого умовного розчленування згаданих факторів за впливом на явища формування та процеси функціонування універсалій навіть у теоретичному плані нашоухуються на відомі лінгвістам труднощі. Це є цілком природним з погляду на мову як складну саморегульовану систему, елементи якої взаємодіють відповідно до законів імовірності.

Такий погляд щодо взаємодії зазначених факторів з методологічної точки зору робить більш доцільною розробку теоретичного концепту у вигляді їх певної узагальненої класифікації, ієрархічною віссю якої повинна бути сукупність факторів за ознаками зменшення впливу (наприклад: біогенетичні – психофізіологічні – соціокультурні – раціонально-діяльнісні – логіко-семантичні – і т.д.). Подальше поглиблення такої класифікації слід, на нашу думку, розробляти детальніше вже у

межах наук, суміжних з лінгвістикою за об'єктами дослідження. Це дозволить скоротити шлях теоретичних пошуків щодо мінімізації кількості вживаних понять та вироблення загальної термінології, конче необхідної лінгвістиці для коректного опису розгалуженого функціонування інтонаційних універсалій усіх рівнів мови. Передусім, це традиційно було і на даний час залишається пріоритетним завданням лінгвістичної теорії, навіть безвідносно до об'єкту її опису.

При такій постановці питання теоретичного розв'язання комплексної проблеми формування та функціонування інтонаційних універсалій провідна роль буде належати експериментально-фонетичній практиці, яка здатна, як відомо, накопичувати будь-яку змістову та статистичну інформацію, що за якісними та кількісними показниками забезпечить вичерпний опис як завгодно великої кількості систем, підсистем та окремих елементів інтонаційних універсалій. Саме такого опису потребують інтонологія, типологія, семантика та інші напрямки лінгвістичних або суміжних з ними досліджень.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Bolinger 1957 – Bolinger D. Interrogative structures of American English. (American Dialect Society publication 28) – University, Ala.: University of Alabama Press, 1957.
- Bolinger 1957 – Bolinger D. Intonation across languages // *Universals of Human Language*. – Vol. 2: Phonology / Ed. by I.H.Greenberg. – Stanford University Press, 1978. – p. 471-524.
- Chomsky 1991 – Chomsky N., Halle M. *The Sound Pattern of English*. – 2nd printing. – London: The MIT Press, 1991. – xiii, 470 p.
- Cruttenden 1981 – Cruttenden A. Falls and Rises: Meanings and Universals // *Journal of Linguistics*. – 1981. – Vol. 17. N.1. – P.77-91.
- Crystal D., 1993. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1993. – 472 p.
- Goddart 1994 – Goddart C., Wierzbicka A. *Semantic and lexical univesals: Theory and empirical findings*. – Amsterdam, John Benjamins, 1994. – VII+510p.
- Lieberman 1967 – Lieberman Ph. *Intonation, Perception and Language*. – Cambridge (Mass.): the M.I.T. Press, 1967. – 210 p.
- Mora C.F. The power of music in language teaching // *IATEFL Issues*. October-November 1998, No 145. – P. 12-13.
- Ohala 1983 – Ohala J.J. Cross-language use of pitch: An ethological view // *Phonetica*. –1983. – Vol. 40, N 1. – P. 1-18.
- Pulgram E. Homo loquens: An ethological viwe // *Lingua*, 1970, Vol. 24. – N. 4. – P. 309-342.

- Ultan 1969 – Ultan R. Some general characteristics of interrogative systems // Working papers on linguistic universals. – Stanford: Stanford University Press, 1969. – 1. – P.41-63
- Vaissiere 1983 – Vaissiere J. Language-independent prosodic features // Prosody: Models and Measurements/ Ed. by A.Cutler and D.R.Ladd. – Berlin-Heidelberg-New York-Tokyo: Springer-Verlag, 1983. – P.53-66.
- Wang W. S-Y. Prosodic features // Abstracts of the Eighth International Congress of Phonetic Sciences. – Leeds, 1975. – P. 8.
- Wescott 1980 – Wescott R.W. Sound and Sense: Linguistic Essays on Phonosemantic Subjects. – Illinois U.S.A.: Jupiter Press, 1980.– 405 p.
- Антипова 1986 – Антипова А.М. Направления исследований по интонации в современной лингвистике/Вопр. Языкознания. – 1986. – №1. – С.122-132.
- Блох 1986 – Блох М.Я. Теоретические основы грамматики: Учеб. пособие для студентов ин-тов и фак. Иностр. яз. – М.: Высшая школа, 1986. – 160с.
- Болинджер 1972 – Болинджер Д. Интонация как универсалия // Принципы типологического анализа языков различного строя /Сб. ст./Сост. и предисловие О.Г.Ревзиной. Отв. Ред. Б.А.Успенский. – М.: Наука, 1972. – С.214-230.
- Гринберг 1970 – Гринберг Дж., Осгуд Ч., Дженкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях. // Новое в лингвистике. – М.:Прогресс, 1970, вып. V. – С. 31-44.
- Гэсс 1989 – Гэсс С., Ард Дж. Владение вторым языком и онтология языковых универсалий // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV: Контрастивная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989. – С. 386-409.
- Дарвин 1953 – Дарвин Ч. Собрание сочинений: Т.5. Происхождение человека и половой отбор. Выражение эмоций у человека и животных. – М.: Наука, 1953.
- Кантер 1988 – Кантер Л.А. Системный анализ речевой интонации. – М.: Высшая школа, 1988. – 129с.
- Кацнельсон С.Д.Общее и типологическое языкознание.– Л.: Наука, 1986. – 298с.
- Константинов А.И., Мовчан В.Н. Звуки в жизни зверей. – Л.:, 1985. – 303 с.
- Лакофф 1981 – Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.Х. – М.: Прогресс, 1981. – С.350-368.
- Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. – М.: Наука, 1979. – 111 с.
- Ульманн 1970 – Ульманн С. Семантические универсалии //Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1970. – Вып.V.– С.250-299.
- Хокетт 1970 – Хокетт Ч.Ф. Проблема языковых универсалий // Новое в лингвистике. Языковые универсалии / Ред. Б.А.Успенский.– М.: Прогресс, 1970. – С.45-76.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Калита Алла Андріївна – Кандидат філологічних наук, доцент кафедри фонетики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.
Наукові інтереси: фонетика, фоносемантика.

ЕВФЕМІЗМИ ЯК ДЕТЕРМІНАНТ ДИНАМІКИ НІМЕЦЬКОЇ ЛЕКСИКИ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ЗМІСТУ

Алла Капуш (Київ)

У статті розглянуто функції евфемізмів у складі сучасної німецької лексики суспільно-політичного змісту та їх роль у динаміці цього шару лексики. Увага акцентується на соціальних чинниках, які детермінують появу таких лексичних одиниць. На основі аналізу фактичного мовного матеріалу виділено тематичні групи евфемізмів (економічна та соціальна сфера, політика, екологія тощо), встановлено основні способи їх утворення, зокрема, використання в ролі евфемізмів лексем з позитивною семантикою, метафор, іншомовної лексики, термінів з інших сфер функціонування мови тощо.

The article deals with the functions of the euphemisms in the structure of the modern German social and political vocabulary, as well as with their role in the dynamics of this vocabulary group. The attention is focused on the social factors, which determine the appearance of these lexical units. The thematic groups of euphemisms (economic and social spheres, politics, ecology, etc) are determined on the basis of the factual linguistic material analysed. The main ways of their formation are established, in particular, using the words with positive meaning, metaphors, loan-words, the terms from other spheres of the language functioning as euphemisms.

Сучасний етап дослідження взаємозв'язку історичного розвитку мови та історії народу характеризується посиленням інтересу лінгвістів до цього кола проблем та визнанням необхідності поглиблення співпраці мовознавства із суспільними науками, що значною мірою пояснюється особливостями сучасної історичної епохи. Такими її визначальними рисами, як науково-технічна революція, інтеграційні процеси в масштабах світового та європейського співтовариства, процеси демократичного суспільного оновлення у Східній Європі в останнє десятиліття диктується потреба подальшого вивчення ролі соціальних детермінантів у структурному та функціональному розвитку мови, а також ролі мови в житті суспільства.

Завданням даної розвідки є виявлення особливостей утворення та вживання евфемістичних назв у сучасній

німецькій лексиці суспільно-політичного змісту. Відомо, що для вивчення лексики в соціолінгвістичному аспекті, а надто її шару, який обслуговує суспільно-політичну сферу життя мовців, принципово важливими є два моменти: 1) врахування, по можливості, широкого соціального контексту, в якому вона функціонує, без чого неможливим є вивчення не лише цієї частини словника, але й лексики взагалі; 2) розгляд фактів мови в діячності, тому що “для соціолінгвістики найбільший інтерес представляє дослідження лексики як системи, яка знаходиться в русі, оскільки цей процес є відображенням динаміки суспільного розвитку, тільки спостерігаючи його можна прослідкувати зв’язок між еволюцією поглядів носіїв мови та семантичним переосмисленням слів, виникненням іновацій, переходом лексичних одиниць до розряду історизмів та архаїзмів, зміною системних зв’язків усередині окремих лексико-семантичних підсистем” [Крючкова 1989: 31-32].

Евфемізми є, як відомо, непрямими назвами для предметів та явищ і виникають у мові для заміщення слів та виразів, які видаються мовцям небажаними для певної ситуації. Приводом для вживання евфемізмів можуть бути прагматичні міркування ввічливості, благопристойності, принцип табування, бажання завуалювати негативну сутність денотату, про який ідеться тощо. Евфемізми потрібні для зниження експресії висловлювання, на відміну від прямої назви предмету чи явища у евфемістичній трансномінації на перший план висуваються другорядні ознаки означуваного. В мовленні постійно вживаються евфемізми, виникнення яких продиктоване мотивами соціального такту, моральними та етичними нормами поведінки. Напр.: *vollschlank*, *korpulent*, *mollig*, *stark* та *figurenstark* замість *dick* – “товстий”; *m Appetitzügler* – “засіб, який знижує апетит” замість *n Entfettungsmittel* – “засіб для знежирення” (особливо в мові преси, реклами); *hinters Licht führen* замість *betrogen* – “обманювати” тощо.

Серед факторів, які є релевантними для евфемізації слова, В.І.Заботкіна виділяє такі:

1) належність слова до лексико-семантичної групи: серед евфемізмів переважають абстрактні іменники, оскільки абстрактність значення є сприятливою для створення у реципієнта

максимально невизначеного чи нейтрального враження про денотат;

2) широкий обсяг семантичної структури слова: чим багатозначніше слово, тим вище його евфемістичний потенціал [Заботкина 1989: 91].

У лексиці суспільно-політичного змісту евфемізми виконують особливі функції, що пояснюється специфікою цієї частини словника, для складу якої характерна наявність значної кількості евфемістичних, уникливих, багатозначних виразів. Адже, як відмічає С.В. Розен, у розвитку суспільно-політичної лексики та фразеології постійно присутні дві полярні тенденції: результатом дії першої з них є утворення номінацій, які затушовують певні гострі моменти суспільного життя, згладжують негативне враження, яке можуть викликати у носіїв мови непопулярні серед широких суспільних верств наміри та плани, інша ж тенденція спрямована на виявлення справжньої суті таких лицемірних та псевдооб'єктивних назв [Розен 1991: 100].

Найбільшу групу серед числа досліджуваних евфемізмів, складають ті, які були створені з метою меліорації назв негативних явищ соціальної дійсності та затушовування їх суті. Ми поділяємо їх на кілька тематичних підгруп в залежності від сфери функціонування. Пор.: в економічній сфері: n Nullwachstum – “нульовий ріст”; n Minuswachstum – “мінусовий ріст”; f Unterbeschäftigung – “недостатня зайнятість населення”; у сфері політики та соціальної сфері: pl Umsiedler – “переселенці” замість pl Flüchtlinge – “біженці”; pl aufenthaltsbeendende Maßnahmen – “заходи, спрямовані на завершення перебування в країні” замість f Abschiebung – “висилка” (іноземців); f religiöse Minderheit – “релігійна меншина” замість f Sekte – “секта”; m Marktsegmentberechtigte – замість m Obdachlose – “безпритульний, бездомний”; f Gebührenanpassung – “вирівнювання зборів” замість f Verteuerung – “подорожчання”; у сфері екології: f thermische Entsorgung – “термічне усунення відходів” замість f Müllverbrennung – “спалення сміття”; m Sturzfall замість f Störung – “неполадки в роботі атомної станції”; n Restrisiko – “залишковий ризик” замість n Risiko – “ризик”.

Для прикриття негативної сутності агресивних воєнних дій, зокрема під час війни у Перській затоці, у мові засобів масової

інформації використовувались евфемізми: *klinisch sauber* – “клінічно чистий” (про цілеспрямований ракетний наступ); *ein Ziel bedienen* – “обслуговувати ціль” замість *bombardieren* – “бомбардувати”; *chirurgisches Bombardement* – “хірургічне (точне – А.К.) бомбардування”; *pl Krisenreaktionskräfte* – “війська”.

Ці та подібні евфемізми є цинічною спробою їх авторів заретушувати глибоко антигуманну сутність війни, що, в свою чергу, викликає адекватну, різко негативну реакцію реципієнтів. Невипадково багато сучасних евфемізмів зі складу суспільно-політичної лексики потрапляють до розряду так званих “антислів” (“Unwörter”), добірку яких з актуальних текстів засобів масової інформації протягом кількох років проводило Товариство німецької мови, що у Вісбадені [Schlosser 1992; 1994].

Як видно з наведених прикладів, такі найменування часто є складеними назвами, що створює враження науковості, книжності, офіційності та сприяє, таким чином, виникненню евфемістичного ефекту. З цією ж метою можуть використовуватися метафоричні за своїм походженням назви. Пор.: *f Talfahrt* – “спад” (власне: “спуск в долину”); *f Talsohle* – “найнижча точка (розвитку кон’юнктури)” (власне: “дно долини”).

Крім прагнення прикрасити непривабливі сторони соціальної дійсності, використання евфемізмів у сфері політики диктується регулятивним принципом впливу на масового читача [Заботкіна 1989: 94]. Прагматичні наміри адресанта, як, наприклад, створення позитивної реакції у реципієнта, визначають репертуар мовних засобів, необхідних для досягнення цієї мети.

Значна кількість евфемізмів виникла в суспільно-політичній сфері по обидва боки німецько-німецького кордону за роки дивергентного державного та мовного розвитку Західної та Східної Німеччини. Наступні приклади з офіційного слововжитку колишньої НДР, який на сьогоднішній день вже є частиною мовної історії, демонструють залежність процесу евфемізації в суспільно-політичній лексиці від пануючої в країні ідеології. Так, після зведення Берлінської стіни 13 серпня 1961 року, що сприяло ще більшому відмежуванню колишньої НДР від Західної Німеччини, в східнонімецькому офіційному слововжитку з пропагандистською метою було створено евфемістичні назви типу *antifaschistischer Schutzwall* – “антифашистський оборонний вал”;

f Staatsgrenze West – “державний кордон Захід”, які повинні були представити цей акт у вигідному світлі.

Поняття евфемізму, як відомо, тісно пов’язане з поняттям табу. В суспільному житті завжди існують теми, які є небажаними або ж і забороненими для відкритого висвітлення, часто з ідеологічних міркувань. Так, у НДР було накладено табу на вживання релігійної лексики, натомість іноді вживалися незграбні, штучно створені назви, напр., : m Frühlingsschokoladenhohlkörper замість m Schokoladen-Osterhase – “шоколадний великодний заєць”; f Jahresendfigur mit Flügeln або geflügelte Jahresendfigur замість m Weihnachtsengel – “різдвяний ангел” та ін. [Glyck 1995: 200]. До табуйованих тем належали в соціалістичній НДР проблеми екології, пор., напр., східнонімецький евфемізм industriebedingter Nebel – “обумовлений промисловістю туман” замість m Smog – “смог”.

В період кардинальних соціальних змін, під час переорієнтації мислення в принципових питаннях, революційного оновлення суспільних та політичних структур словниковий склад мови (а особливо – лексика суспільно-політичного змісту) стає надзвичайно рухомим. Прикладом цього є активні іноваційні процеси, що мали місце у словниковому складі німецької мови за останнє десятиліття, центральними подіями якого стали суспільна перебудова в колишній НДР та державне об’єднання Німеччини 3 жовтня 1990 року. Істотних змін зазнав слововжиток на території східнонімецького мовного простору, оскільки після припинення існування НДР та вступу її до складу ФРН тут докорінним чином змінилася соціально-політична ситуація. Словник поповнився евфемістичними іноваціями, що використовуються для ретушування фактів економічних негараздів – безробіття та кризового стану ряду підприємств і установ у нових німецьких землях. Наприклад, для позначення відсутності роботи – f Nullarbeit; f Kurzarbeit Null; f Null-(Stunden)-Kurzarbeit та ін.; f Stundenreduzierung – “скорочення кількості годин робочого часу”; zeitweilig Beschäftigungslose – “тимчасово незайняті” та freigestellte Arbeitnehmer – “звільнені робітники” (замість “безробітні”); arbeitsmarktnah – “безробітні, яким надається ще один шанс на отримання роботи”; m

Vorruhestand – “передчасний вихід на пенсію”; f Deindustrialisierung – “деіндустріалізація (закриття підприємств на сході країни)”.

Особливістю досліджуваної групи евфемістичної лексики ми вважаємо наявність в ній евфемізмів, які обмежені у вживанні за територіальним параметром новими німецькими землями. Дієслово *abwickeln*, яке у юридичному вокабулярі є позначенням для процедури владнання правових актів взагалі, після створення державної єдності Німеччини стало вживатися для позначення процесу адаптації східнонімецьких підприємств та громадських установ до повністю нових, західнонімецьких правових відносин. Оскільки така адаптація часто закінчувалася закриттям підприємств, дієслово *abwickeln* за короткий час перетворилося на евфемізм, за яким приховувалися негативні соціальні явища, насамперед втрата східними німцями робочих місць. У зв'язку з різкою пейорацією значень слів *abwickeln* та f *Abwicklung* та виключно негативними асоціаціями, які вони викликали в мовців, установою “Тройханд”, яка займалася проведенням процесів такої адаптації, було оголошено конкурс з винагородою в 1000 німецьких марок на створення нового, більш “милозвучного” терміну, яким стало слово f *Rekonstruktion* – “реконструкція”. Х.Д.Шлоссер відмічає також, що слово *abwickeln* вже одного разу мало в новітній історії німецької мови евфемістичне значення. У мові третього рейху воно використовувалось як жаргонізм для позначення перевірки “арійського” походження [Schlosser 1992: 58].

Слово f *Warteschleife* означає в мові авіації кругові рухи, які здійснює літак, перш ніж він одержить дозвіл на посадку. У суспільно-політичній сфері таку метафоричну назву одержав період (шість місяців), на який підписувався із працюючими в нових німецьких землях обмежений в часі трудовий договір. Її евфемістичний ефект полягає в тому, що на відміну від літака, який рано чи пізно одержує позитивну відповідь, таким співробітникам, як правило, не продовжували трудовий договір і вони ставали безробітними.

Отже, шляхом підбору спеціальних лексичних засобів здійснюється спроба представити реципієнту деякі непопулярні політичні міри у вигідному світлі. Одним із евфемізмів, який

використовувався як у парламентських, так і позапарламентських дискусіях у Німеччині в останні роки, є іменник f Waldautobahn (також f Wald-Autobahn) – “автобан, який проходить через ліс”. Йшлося про будівництво та розширення у певних регіонах Німеччини, наприклад у Тюрингії, автобанів, що було б неминуче пов’язане із значним пошкодженням та знищенням лісових масивів. Включення компоненту Wald у дану евфемістичну назву мало сприяти позитивній реакції населення на цей проект уряду (напр., користування таким автобаном може бути одночасно і відпочинком) та відверненню, таким чином, уваги від негативних наслідків його реалізації.

До евфемізмів цього типу можна віднести і лексему m Entsorgungspark – “парк для ліквідації ядерних відходів”, яка використовується замість прямої назви f Atommyldeponie – “звалище для ядерних відходів”. Компонент Park є позитивно конотованим, оскільки він входить до складу багатьох назв “позитивних” денотатів, напр.: m Kurpark – “курортний парк”; m Stadtpark – “міський парк”; f Parkanlage – “сквер, парк” та ін. Дієслово entsorgen – “усувати відходи” – також має вказувати на щось таке, що більш не є потрібним і має бути усунене, прибране, знищене. До того ж компонент прямої назви – Atom- “атомний” набув сьогодні (на відміну від компоненту Kern- – “ядерний”) завдяки впливу позамовних чинників негативного відтінку. Із сфери екології іменник f Entsorgung – “усунення відходів” був запозичений у сферу виробничих відносин, де з’явився бюрократичний евфемізм f Personalentsorgung – “усунення зайвого персоналу”, який через його цинізм – порівняння зайвих працюючих із відходами, сміттям – викликав обурення серед населення.

Як зауважує В.І.Заботкіна, парадоксальною рисою евфемізмів є те, що не зважаючи на їх меліоративність, тут одночасно має місце і абсолютно протилежний процес – процес пейорації [Заботкіна 1989: 90]. Сучасний евфемізм m Waldautobahn швидко перетворився на синонім до необдуманого, злочинного відношення до природи, став антигаслом для будівництва таких автобанів, оскільки сама ідея була різко критично сприйнята екологічно свідомими громадянами Німеччини. Пор.:

“Die “Südharzautobahn” A 38 mit zwei Milliarden und die “Thüringer-Wald-Autobahnen” A 71/73 mit nicht weniger als 4,5 Milliarden Mark

Baukosten allein in Thüringen drohen riesige Finanzmittel zu verschlingen” [“Tour de Natur 1997”].

Аналогічну реакцію викликає і назва m Entsorgungspark, яка мала применшувати серйозність реального стану речей та заспокоїливо діяти на громадську думку. Переважною більшістю носіїв мови, насамперед із числа противників будівництва атомних станцій та жителів населених пунктів, які знаходяться у безпосередній близькості від звалищ атомних відходів, іменник m Entsorgungspark сприймається як евфемізм, який зовсім не приховує негативного змісту позначуваного ним поняття.

Отже, на прикладі цих лексем виявляється, зокрема, високий ступінь впливу позамовних чинників (в даному випадку – прагматичних інтересів певних суспільних груп) на мотивацію евфемізмів, створюваних у суспільно-політичній сфері.

Гострою проблемою сьогодення, дещо нейтралізувати яку покликані евфемізми, є шкідливий вплив забрудненого довкілля на людський організм. Сучасні тексти суспільно-політичного змісту та тексти рекламного характеру містять значну кількість утворень з компонентами Natur, Umwelt, Bio-, Цко-, які є позитивно конотованими у свідомості мовців. Напр.: naturidentisch – “ідентичний з природою”; umweltfreundlich – “сприятливий для довкілля”; umweltneutral – “нейтральний по відношенню до довкілля”; m Bioladen, m Цкоshop – “магазин, в якому продаються екологічно чисті продукти”; m Цкоbauer – “фермер, який використовує екологічно чисті методи ведення господарства”; n Цкоlabel – “фірмовий знак для перевірених на вміст шкідливих речовин текстильних виробів”; f Bio-Kost – “екологічно чисті продукти харчування” (напр.: pl Bio-Dpfel, n Biobrot – “екологічно чисті яблука, хліб”); n Bio-Waschmittel – “біологічно чистий, нешкідливий миючий засіб”. Занадто часте вживання цих компонентів з часом неминуче призводить до їх “інфляції” та поступової втрати ними ефекту, на який розраховане їх використання. Пор.: ”Цко- [...] ‘Inflationdre Vorsilbe, die an fast keinem Produkt oder Begriff mehr fehlen darf’ [Schönfeld 1995: 115-116].

Позитивний ефект висловлювання, що містить евфемізм, здебільшого досягається, таким чином, завдяки вихідній позитивній семантиці слова чи його компоненту, яке вибирається

мовцем на роль замітника прямого найменування денотату. Завдяки цьому в оцінному плані відбувається значне завищення імені позначеного порівняно з його змістом. Пор., напр., дієслово *gesundschumpfen* – “скорочувати, зменшувати виробництво”, в якому прикметник *gesund* – “здоровий”, дескриптивний смисл якого має постійний зв’язок із оцінкою “добре”, повинен викликати у слухача позитивні асоціації та завуальовувати такий негативний наслідок цього процесу як ріст числа безробітних. Позитивна семантика деяких слів може забезпечувати позитивний прагматичний ефект і для цілого словосполучення. Напр., позначення для сучасних видів зброї – *f intelligente Waffensysteme/ Bomben* – “розумні” системи зброї/ бомби” (які керуються комп’ютером і завдяки цьому можуть самі знаходити свою ціль).

У суспільно-політичній сфері вживається запозичений з американської англійської евфемістичний вираз *lean production* (власне: “худе виробництво”), який був перекладений на німецьку мову як *schlanke Produktion* – “струнке виробництво”. І американський, і німецький варіанти є евфемістичною назвою знищення робочих місць та скорочення персоналу в результаті автоматизації виробництва. В німецькому перекладі здійснено спробу надати виразу та названій ним стратегії виробництва більшої привабливості шляхом висунення на перший план ознаки “стрункий”, яка відповідає прийнятому в даному соціумі еталону краси. Те, що зайві працюючі – конкретні люди – порівнюються при цьому із зайвими кілограмами, відступає на другий план. На цій основі створені також евфемізми *schlanker Staat* – власне: “скорочення числа державних службовців у різних галузях з метою економії коштів”, *n Abschlanken, f Verschlankung* – “схуднення” (власне: “редукція, зменшення, напр., виробництва”). Пор.:

“Einen “vollständigen Rückzug des Staates” aus dem Bank- und Versicherungsgewerbe, der Energieversorgung und der Wohnungswirtschaft verlangt der von der Bundesregierung eingesetzte “Sachverständigenrat Schlanker Staat” [Focus, 38/97, S.11].

Відомо, що запозичені з інших мов лексичні одиниці можуть виступати в мові-рецепторі в ролі евфемізмів. У лексиці суспільно-політичного змісту нерідко свідомо використовуються іншомовні лексеми, які завдяки своїй непрозорій семантиці, що надає значенню слова нечіткості, неконкретності, не завжди є

зрозумілими широким верствам носіїв мови. З приводу таких новономінацій А.І. Домашнев пише: “Так, ... слово латинського походження *Rezession* (спад, напр., виробництва) завдяки своїй непрозорій етимології виявляється більш “прийнятним” і “благополучним”, ніж раніше вживане і більш зрозуміле кожній людині німецьке слово *Rückgang* (*Rückgang der Konjunktur*) (спад – спад кон’юнктури)” [Домашнев 1983: 8]. Також: “gentle inflation звучить часом менш неприємно, ніж *schleichende Inflation* “поступова інфляція”, *recession* більш м’яко, ніж *Konjunkturrückgang* “зниження кон’юнктури” [Крючкова 1988: 79].

Наші спостереження за мовним матеріалом показують, що на сьогоднішній день для створення евфемізмів в досліджуваній сфері лексики поряд зі словами грецького, латинського та французького походження часто використовуються англо-американізми, іншомовна “оболонка” яких навіть при сьогоднішній масовій двомовності є ефективною для утворення цього типу назв. Напр.: *m* *Fallout* замість *radioaktiver Niederschlag* – “радіоактивний опад”; *n* *Job-Sharing* замість *f* *Arbeitsplatzteilung* – “розподіл роботи між двома або кількома співробітниками на одному робочому місці” та у гібридному утворенні *pl* *Out-of-area-Einsatz der Bundeswehr* – “використання сил бундесверу за межами території НАТО”. Пор.:

“*Out-of-area-Einsatz der Bundeswehr nach dem Muster der Bosnien-Mission sehen 93 Prozent für “gerechtfertigt” an, ...*” [Focus, 21/96, S.70].

У своїй праці про тенденції в сучасному німецькому слововжитку А.Шенфельд пише з приводу таких новітніх евфемізмів:

“*Fallout* [...] Von dem haben wir schon lange nichts mehr gehört. Tschernobyl haben wir längst wieder vergessen, Pfifferlinge aus Polen essen wir auch wieder. Wer weiß, vielleicht hat gerade dieses Wort dazu beigetragen, vermeidet es doch das hässliche “radioaktiv” [Schunfeld 1995: 62].

“*Job-Sharing* [...] Arbeitsbeschaffungsmaßnahme, bei der sich zwei oder mehr, die mit entsprechend weniger Geld zufrieden sind, eine Arbeitsstelle teilen. Es muß wohl das englische Wort herangezogen werden, um das den Leuten schmackhafter zu machen” [Schunfeld 1995: 62].

Для евфемізмів характерна недовговічність, яка пояснюється самою їх природою. З часом ознака, що була

покладена в основу трансномінації, в ході частого її вживання перестає відчуватись мовцями, евфемізм починає сприйматись як основне позначення для відповідного денотату, в результаті чого виникає потреба у появі в мові більш нового евфемізму. Динаміку цього процесу можна прослідкувати на прикладі евфемізмів у досліджуваній нами групі лексики. Так, ще кілька років тому статус евфемізмів у німецькій мові мали іменники f Freisetzung, f Freistellung, f Freisetzung – “звільнення від роботи” та дієслово freisetzen – “звільняти від роботи”, що вживалися замість старих лексем f Kündigung/ kьndigen – “звільнення/ звільняти з роботи” [Розен 1991: 116]. Завдяки компоненту frei – “вільний” (у відповідності до нормативної картини світу соціуму – бути вільним добре) ці евфемістичні назви мали сприяти виникненню у реципієнта позитивних асоціацій, “пом’якшувати” негативне враження від дійсної суті позначуваного явища. У зв’язку з постійним зростанням рівня безробіття та масовими звільненнями працюючих в Німеччині в останні роки ці лексеми на сьогоднішній день завдяки їх частому вживанню перестали сприйматись як евфемізми [Schlosser 1994: 15]. На зміну їм прийшли нові евфемістичні лексеми m Stellenabbau – “скорочення кількості робочих місць”; f Betriebsoptimierung – “оптимізація підприємства”; f Verschlankung der Produktion – “створення “стрункого” виробництва (що, звичайно, передбачає звільнення зайвих працюючих)” та ін. Пор. тж., напр., зміни позначення для країн, що розвиваються, або країн третього світу: unterentwickelte Lдnder > entwicklungsbedьrftige Lдnder > Entwicklungslдnder oder die dritte Welt [Stedje 1996: 33]. Можна припустити, що функціонування цих лексем в ролі евфемізмів також обмежене в часі, чому значною мірою й надалі сприятиме дія позамовних факторів.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити такі висновки:

1) Евфемізми, які функціонують у суспільно-політичній лексиці, створюються для ретушування негативних сторін екстралінгвістичної дійсності мовців, для представлення у вигідному світлі намірів певних соціальних груп тощо.

2) Евфемізація йде у напрямку ускладнення конструкцій; для створення евфемістичних назв використовуються такі засоби, як

лексеми з позитивною семантикою, іншомовні лексеми, метафори, термінологія, запозичена з інших сфер функціонування мови тощо. Ці шляхи утворення іновацій, в основному, характерні для всього словникового складу сучасної німецької мови, що свідчить про тісний взаємозв'язок явищ у мові та у її лексико-семантичній системі зокрема.

3) Евфемізмам властива мобільність, яка пов'язана з їх природою та з дією позамовних детермінантів, і яка є одним із чинників, що обумовлюють мобільність складу суспільно-політичної лексики, сприяючи, таким чином, рухомості словникового складу мови в цілому.

4) Особливостями досліджуваної групи евфемізмів є збільшення кількості англо-американізмів у її складі, що пояснюється, зокрема, загальною сучасною тенденцією до запозичень з американського варіанту англійської мови, а також наявність евфемізмів, які співвідносяться лише з певною частиною німецькомовного простору, в даному випадку – із новими німецькими землями.

БІБЛІОГРАФІЯ

Домашнев 1983 – Домашнев А.И. Развитие лексики немецкого языка ГДР и ФРГ и лексикографическая практика // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С. 5-14.

Заботкина 1989 – Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1989. – 126 с.

Крючкова 1988 – Крючкова Т.Б. Стихийное и целенаправленное в развитии общественно-политической лексики и терминологии (на материале немецкого языка в ГДР и ФРГ) // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М.: Наука, 1988. – С. 68-84.

Крючкова 1989 – Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. – М.: Наука, 1989. – 149 с.

Розен 1991 – Розен Е.В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке. – М.: Просвещение, 1991. – 192 с.

Glyck 1995 – Glyck H. Westdeutsch + Ostdeutsch = Gesamtdeutsch? Die deutsche Sprache fünf Jahre nach der 'Wende' // Sprachwissenschaft / hrsg. von R.Bergmann, H.-W. Eroms, Th.Wennemann. – Heidelberg: Universitätsverlag C.Winter, 1995. – Bd. 20, H. 2. – S. 187-206.

Schippan 1992 – Schippan Th. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 306 S.

Schlosser 1992 – Schlosser H.D. Die Unwürter des Jahres 1991 // Der Sprachdienst. – 1992. – Jg. XXXVI. – H. 2. – S. 49-61.

Schlosser 1994 – Schlosser H.D. Die Unwörter des Jahres 1993 // Der Sprachdienst. – 1994. – Jg. XXXVIII. – H. 1. – S. 8-19.

Schüpfeld 1995 – Schüpfeld E. Alles easy: ein Wörterbuch des Neudeutschen. – Orig. Ausg. – München: Beck, 1995. – 175 S.

Stedje 1996 – Stedje A. Deutsche Sprache gestern und heute. Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde. – 3. Aufl. (unver.). – München: W. Fink Verlag, 1996. – 223 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Капуш Алла Володимирівна – викладач кафедри практики германських та романських мов Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми лексикології сучасної німецької мови.

КОЛЬОРОПОЗНАЧЕННЯ ЯК ПРОБЛЕМА ПЕРЕКЛАДУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Ірина Ковальська (Львів)

Кольороназви у літературному творі слугують вагомим елементом образності – основного засобу художнього узагальнення дійсності, що відтворює особливе авторське бачення світу. Метод, що його перекладач використовує, відтворюючи конотативну семантику колірної словесної образи, залежить від ступеня прозорості другого змістового шару, рівня експлікації синтагмем, а також подібності значень колірних лексем оригіналу та мови перекладу.

Colour terms in a literary text serve as an important component of imagery – the major means of the artistic reflection of reality, which is a result of the author's individual perception of the world. The method, used by the translator in order to render the connotative semantics of a colour verbal image, depends on the degree of transparency of the second sense layer, the level of explication of syntagmemes, as well as on the convergence of the meanings of colour lexemes in the original and those of the target language.

Кольороназви у художньому тексті слугують надзвичайно багатограним і змістовним образним засобом. Створюючи пейзажні картини, зображуючи складні почуття героїв, письменники активно використовують колірні лексеми, своєрідне вживання котрих майже завжди емоційно та естетично

мотивоване. Незважаючи на універсальний характер колірної ознаки як такої, кольоропозначення у своїй більшості несуть важливу етнокультурну інформацію. Завдяки специфіці історично-суспільного розвитку, традицій, духовного досвіду кожний народ виробляє своє уявлення про значущість кольору в навколишньому світі, створює власні колірні символи та образи. Саме тому особливості перекладу кольороназв – проблема досить складна і водночас важлива для адекватного відтворення образних та стилістичних якостей оригіналу, а також і цілісної ідейно-естетичної концепції автора.

Завдяки досить великій площі перетину лексико-семантичного поля кольору української та англійської мов, перекладачі не зустрічаються із значними труднощами, відтворюючи семантику лексем – назв основних кольорів, що виконують описову функцію. Однак, бажання автора найточніше та найадекватніше виразити словом відтінок описуваного предмета призводить до створення нових порівняльних, метафоричних колірних означень. Ужите в оригіналі варіантне кольоропозначення з прозорою семантикою часто не має повного еквівалента в мові перекладу, тому денотативне (колірне) значення такої лексеми, як правило, відтворюють за допомогою комбінацій існуючих невмотивованих лексем та модифікаторів, прим.: “It was a superb pale sunset, a streak of *salmon* upon the western horizon, merging to *primrose* and *faint green*, in the colours, and all their varying merging tints, clear and delicate against the *dove-grey* sea, and cold with the approach of winter” [Cronin 1968: 364] – “Сонце сідало, і на заході за обрієм *жовтаво-рожева* смужка зливалась з *блідоро-жевою* та *зеленкуватою*; від цих барв і їх різноманітних переливчастих відтінків, таких ясних і ніжних на фоні *сизувато-сірого* моря, здавалось, віяло холодом зими, що наближалась” [Кронін 1960: 364]. Три з чотирьох кольороназв оригіналу – умотивовані (“*salmon*”, “*primrose*”, “*dove-grey*”), але їх узус закріплено в лексикографічних джерелах. Буквальний переклад переобтяжив би оповідь, надав би їй зайвої екзотичності; вдало підібрані гіперонімічні відповідники адекватно виконують необхідну в цьому контексті описову функцію.

У художньому мовленні кольороназви із переважаючим денотативним значенням стають засобами не лише звичайної

номінації, а й художньої виразності. Їхня семантична структура змінюється, адже в ній розвиваються додаткові відтінки значення, обумовлені впливом словесного оточення. У таких випадках велике значення в процесі перекладу мають фонові знання та правильне осмислення предметної ситуації [Швейцер 1988: 56]. Приміром, у поезії Т.Шевченка “Мені тринадцятий минало” кольори допомагають змалювати контраст між раєм дитинства ліричного героя та реальністю: “Та недовго сонце гріло, // Недовго молилось... // Запекло, *почервоніло* // І рай запалило. // Мов проснувся, дивлюся: // Село *почорніло*, // Боже, небо *голубеє* // І те *помарніло*” [Шевченко 1991: 26]. Колірні дієслова “почорніло”, “почервоніло” набувають негативного оцінного звучання, зміна синього кольору неба на тьмянний також слугує засобом підсилити контрастність при зміні настрою оповіді. Аналіз англійських перекладів вірша показав тенденцію до збереження кольороназв у комбінації з додатково введеними лексемами, що краще відтворюють актуалізовані в кольоропозначеннях оригіналу конотативні компоненти. Так, напр., у перекладі В.Річ модифікатор “*figy*” разом зі зв’язкою “*blazed*” активізує сему кольору вогню – гарячого та жорстокого: “The sun *blazed fire red* above, // And set this heaven burning” [Shevchenko 1961: 83]. Дж.Вір використовує метафору (“It turned into a *ball of fire* // And set the world *ablaze*” [Shevchenko 1979: 207]), що містить колір імпліковано; К.Меннінг вводить умотивоване кольоропозначення “*bloodred*” з конотаціями жорстокості та кровопролиття (It ‘gan to bake, it *turned bloodred*, // And heaven it burned up” [Shevchenko 1945: 185]). Отже, перекладачі намагаються за допомогою окремих лексичних елементів відтворити ті компоненти, що в оригіналі актуалізуються в семантиці кольороназв. Лексему “почорніло” зберігає в перекладі К.Меннінг (“The village *turned to black*” [Shevchenko 1945: 185]) і деякою мірою В.Річ, замінивши її неколірним світловим відповідником “*dark*” (“The village had *grown dark*” [Shevchenko 1961: 83]). К.Андрусин і В.Кіркконелл та Дж.Вір підсилюють негативні конотації, вербально експлікуючи смислові семи: “The village had *grown dark with woe*” [Shevchenko 1964: 320]; “The hamlet’s *drab and poor*” [Shevchenko 1979: 207]. При перекладі двох останніх рядків уривку до власне кольору також додано компоненти, що підкреслюють його

чистоту і красу: естетичну маркованість відтворено ще ніжнішим, ніж в оригіналі, відтінком у перекладі К. Андрусишина і В. Кіркконелла (“The *dove-blue* softness of the sky // Grew suddenly all *grey* and dry” [Shevchenko 1964: 320]), протиставленим ахроматичному сірому; В. Річ вводить лексему з поетичного лексикону (“Even God’s *azure* sky above – // That too was *cheerless, stark*” [Shevchenko 1961: 83]). У К. Меннінга спостерігаємо навіть зміну темного конкретизатора кольору: сполучення “golden sheen” протиставлено темному “dark blue” (“God’s heavens turned unto *dark blue* // And lost its *golden sheen*” [Shevchenko 1945: 185]). Таким чином, перекладачі уникають буквального відтворення і урізноманітнюють колористику за допомогою додаткових лексем, модифікаторів, що краще відтворюють семантичну структуру кольороназв оригіналу в експресивній функції.

Словесні образи з компонентом кольору – надзвичайно місткі утворення, що поєднують предметно-логічну зорову інформацію зі складним переплетенням асоціативних зв’язків, символічного навантаження та особливостей оригінального авторського світобачення. Подвійна роль образу в художньому тексті – когнітивна та естетична [Newmark 1988: 104] – відображається і на семантиці задіяної колірної лексики: навіть тоді, коли при семемному варіюванні ядрову позицію займають виключно конотації (як от при метафоричному, символічному вживанні), денотативні колірні семи не повністю погашаються, а лише переходять у периферію, створюючи таким чином емоційний та асоціативний потенціал для уяви читача. Для того, щоб зберегти експресивність у перекладі, бажано перенести в цільовий текст таке поєднання конотацій та колірних компонентів значення, що в деяких випадках зробити дуже складно з огляду на етномовну специфіку оригіналу, невідповідність символічного значення кольорів, дивергентність мовних картин світу.

Адекватність відтворення при покомпонентному перекладі колірних словесних образів зумовлено, насамперед, конвергентністю метафоричних значень та сполучуваності колірних лексем, близькістю колірних асоціацій у мовах оригіналу та перекладу, а також достатньою підтримкою синтагем у контексті. Прим.: “а що тебе жде серед цієї буденності, серед *плину сірих днів*” [Гончар 1987: 76] – “but what awaits you amidst this

drudgery, this *flow of gray days*” [Honchar 1989: 90] (актуалізовано подібні значення: “Сірий. – Позбавлений новизни; одноманітний; беззмістовний” [СУМ 9: 229] – “Gray. – Overcast or gloomy, a *gray day*. // Depressing, Cheerless” [Webster 1988: 417]), смисл також вербально експліковано у словах “буденність” – “drudgery”); “I will stir up in England some *black storm*, // Shall blow ten thousand souls to heaven or hell” [Shakespeare 1996: 47] – “А в Англії здійму я *чорну бурю*, // Що понесе десятки тисяч душ // У рай чи в пекло” [Шекспір 1: 175] (пор.: “Black. – Wicked; evil” [Webster 1988: 100] – “Чорний. – Який не викликає схвалення; поганий, негативний, ганебний” [СУМ 9: 355]).

Однак, в інших випадках словесні образи з колірним компонентом зазнають у перекладі певних змін у структурі та лексемному складі, покликаних адекватніше передати їхнє денотативне значення та емоційно-експресивний заряд. Такі модифікації неминуче призводять до зрушень у семантиці образу, адже, закріплюючи в семантичній структурі слів різні риси позначуваних предметів, кожна мова створює власну картину світу, тому в перекладі дуже важливо зберегти відповідність саме конотативних компонентів [Комиссаров 1990: 80]. Дуже цікаві зразки, де перекладач враховує особливості слів та використовує лексему, що позначає відмінний колірний відтінок: “She never told her love, // But let concealment, like a worm i’th’bud, // Feed on her *damask* cheek: she pined in thought; // And, with a *green and yellow melancholy*, // She sat like Patience on a monument, // Smiling at grief” [Shakespeare 1996: 625] – “Чуттів своїх вона не виявляла, // А таємниця, як гробак у квітці // В’ялила личенько її *рожеве* – // І, повна *туги чорної й тяжкої*, // Вона, немовби статуя терпіння, // До горя усміхалася” [Шекспір 4: 202]. В оригіналі епітети “green” та “yellow” до абстрактного поняття “меланхолія” протиставлено вжитому в попередньому рядку пояснювальному епітету “damask” з позитивними оцінними конотаціями. Крім того, вони несуть важливі символічні конотації ревнощів, властиві англійській ренесансній літературі (пор.: “How all the other passions fleet to air, – // As doubtful thoughts, and rash-embraced despair, // And shuddering fear, and *green-eyed jealousy*!” [Shakespeare 1996: 402]; “I will incense Page to deal with poison; I will possess him with *yellowness*” [Shakespeare 1996: 555]). Невипадково й те, що Шекспір

використовує дві кольороназви, котрі стають контекстуальними синонімами: автори того періоду інколи показували тонкі відчуття в зміні емоцій персонажів за допомогою комбінацій символічних кольорів; це своєрідний метонімічний перенос мінливих кольорів обличчя героїні на те почуття, що було для неї головним у певний момент [Allen 1936: 89]. Таким чином, ці кольороназви у складі словесного образу оригіналу мають дуже складну семантичну структуру і становлять певну проблему при перекладі українською мовою. Колірні відповідники “зелений” та “жовтий” не мають еквівалентних символічних конотацій, а також не характеризуються подібними особливостями сполучуваності. Тому М.Рильський долає цей бар’єр неперекладності за допомогою відмінного кольоропозначення “чорний”. З одного боку, він адекватно відтворює експресивний ефект та зберігає компонент зорових колірних асоціацій. Як і в оригіналі, контраст між почуттями героїні передано, зокрема, і протиставленням кольорів “рожевий” і “чорний” (сталих епітетів в українській літературі, для яких характерні відповідно позитивні та негативні емоційно-оцінні конотації, пор.: “Доню моя, доню моя, // Цвіте мій *рожевий*” [Шевченко 1989: 33]; “*Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом*” [Коцюбинський 3: 39]). Збережено контекстуальну синонімію означень “чорний” і “тяжкий” до лексеми “туга”. З іншого боку, втрачено символічне значення “ревнощів”; метафоричний епітет “чорний” містить набагато інтенсивнішу, ніж в оригіналі, емоційну експресивність (актуалізовані семи “похмурий”, “сумний”, “безрадісний” [СУМ 11: 354]).

Таким чином, кольороназви виконують важливі стилістичні функції у художній тканині твору. Вони можуть бути описовою деталлю, що є результатом емпіричних спостережень письменника, символом, або складовою комплексного словесного образу. Переклад цих мовних одиниць вимагає глибокого проникнення в картину світу народу-носія мови-джерела і особливого творчого підходу в кожному конкретному випадку.

БІБЛІОГРАФІЯ

Гончар 1987 – Гончар О. Твори: В 7 т. – К.: Дніпро, 1987-1988. – Т. 7.

- Комиссаров 1990 – Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высш. шк., 1990. – 253 с.
- Коцюбинський 3 – Коцюбинський М.М. Твори: В 7 т. / Редкол.: О.Засенко (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1973-1975. – Т. 3.
- Кронін 1960 – Кронін А. Могила хрестоносця / Пер. з англ. В. Іонкін та В.Бакулін. –К.: Рад. Письменник, 1960. – 379 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11 т. / Редкол.: І.К.Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970-1980. Т.1-11.
- Швейцер 1988 – Швейцер А.Д. Теория перевода : Статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
- Шевченко 1989; 1991 – Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, Т.1: 1989; Т.2: 1991.
- Шекспір 1984 – Шекспір В. Твори: В 6 т. / Редкол.: Д.В.Затонський (голова) та ін. – К.: Дніпро, 1984-1986. – Т.1-6.
- Allen 1936 – Allen D.C. Symbolic color in the literature of the English Renaissance // *Philological Quarterly*. –1936. – № 4. – P. 81-92.
- Cronin 1968 – Cronin A.J. Crusader's tomb. – London: Victor Gollancz Ltd, 1968 (1956). – 351p.
- Honchar 1989 – Honchar O. The Cathedral. / Transl. by Yu. Tkach and I.Rudnytzky. Washington; Philadelphia; Toronto: St.Sophia Religious Association of Ukrainian Catholics, 1989. – 308p.
- Newmark 1988 – Newmark P. A Textbook of Translation. – New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore: Prentice Hall, 1988. – 292 p.
- Shakespeare 1996 – Shakespeare W. The Complete Works. – Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions, 1996. –1263 p.
- Shevchenko 1964 – Shevchenko T. The Kobzar / Transl. by C.H. Andrusyshen a. W. Kirkconnell. – Toronto: Univ. of Toronto press, 1964. – LI, 564 p.
- Shevchenko 1945 – Shevchenko T. Selected poems / Transl. by C.A. Manning. – Jersey City, New Jersey: Ukrainian National Association, 1945. –217 p.
- Shevchenko 1979 – Shevchenko T. Selected works: Poetry and prose / Ed. by J.Weir. – Moskow: Progress publ., 1979. – 533 p.
- Shevchenko 1961 – Shevchenko T. Poems Poysies Gedichte. – Мьнч: Molode Zyttia, 1961. –116 p.
- Webster 1988 – The New Lexicon Webster's Encyclopedic Dictionary of the English Language. – Canadian Edition. – New York: Lexicon Publications, inc., 1988. – 1149 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Ковальська – асистент кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси: перекладознавство (художній переклад) і контрастивна лінгвістика.

ФОРМИ ЗВЕРТАННЯ ЯК ЗАСІБ УПРАВЛІННЯ КОМУНІКАТИВНИМ ПРОЦЕСОМ

Ірина Корнійко (Київ)

Предметом даної статті є номінальні форми звертання сучасної німецької мови як засоби управління комунікативним процесом. При цьому роль звертання розглядається в двох аспектах: 1) з точки зору лінійної будови комунікативного акту як засобу встановлення комунікативного контакту, продовження комунікації і розмикання комунікативного контакту; 2) з точки зору роботи комунікантів над іміджем один одного як засобу корекції іміджа або маркера зміни іміджа внаслідок зміни інтерперсональних стосунків комунікантів.

The article deals with the phenomenon of the direct address in contemporary German language as means of control over the process of communication. The role of direct address is studied according to: 1) the lineal structure of the communicative act as means of establishing the contact, duration of communication and bleaking the communicative contact; 2) the work of communicants at the image as means of image-correction or a marker of changes in communicants interpersonal relations.

У процесі мовленнєвої комунікації форми звертання виконують різні функції. Відповідь на запитання про функції форм звертання в більшій або меншій мірі дає кожне дослідження, яке розглядає широке коло питань, що пов'язані з процесом інтеракції людей. При цьому визначення функцій форм звертання залежить від завдань і категоріального апарату науки, яка досліджує дану проблематику, теоретичних засад, на яких стоїть дослідник. Нами виділяються такі функції форм звертання: номінативна, управління комунікативним процесом, емотивна. Предметом розгляду в даній статті є роль звертання як одного із засобів управління комунікативним процесом.

Дана функція форм звертання може бути розглянута в двох аспектах:

- 1) з точки зору лінійності комунікативного акту;
- 2) з точки зору встановлення рамкових умов комунікації через роботу над іміджем, яка здійснюється комунікантами в процесі мовленнєвого спілкування.

1. **Форми звертання як засіб управління комунікативним процесом з огляду на лінійну будову комунікативного акту.**

Для розгляду ролі форм звертання в даному аспекті видається доцільним виділення трьох часткових функцій: фатичної, продовження комунікації, розмикання комунікативного контакту.

Фатична функція розуміється нами в традиційному значенні (як вона трактується в лінгвістичній літературі, наприклад, Р.Якобсоном) [Якобсон 1975: 201]. Встановлення комунікативного контакту – перший крок у спілкуванні, поштовхом до якого є інтенція мовця. Проте комунікативний зміст даного етапу інтеракції значно ширше, ніж просто встановлення контакту, і може вмещувати значно більше засобів його встановлення, ніж лише ритуальні [Почепцов 1981:52]. Усю сукупність різноманітних комунікативних кроків, які слугують встановленню контакту між мовцем і адресатом, об'єднують загальним поняттям адверсія [Kohz 1982: 116; Schubert 1985: 770]. Мовець, який ініціює спілкування, вибирає спочатку серед вербальних і невербальних засобів.

До вербальних засобів встановлення комунікативного контакту належать мовні засоби, які можна розділити на кілька груп: привітальні формули, форми звертання, слова/вирази-контактори [Schubert 1985:771-777].

Вживання звертання як засобу адверсії детермінується такими чинниками комунікативної ситуації, як рівень знайомства комунікантів, симетричність/ асиметричність стосунків між мовцем і адресатом, характер і форма інтеракції. Парадигма форм звертання з точки зору встановлення комунікативного контакту виявляється комплементарною, оскільки реєстр номінальних форм звертання сучасної німецької мови не налічує форм, що адекватні усім можливим комунікативним ситуаціям, в основі яких лежать різні констеляції інтерперсональних стосунків між комунікантами. Розглянемо екземплярно використання деяких форм звертання як засобів адверсії.

Узуальні форми звертання утворені за допомогою апелятива Frau/ Herr + прізвище, посада, звання виявляються практично непридатними для початку спілкування в комунікативних ситуаціях, учасники яких незнайомі один з одним. Адже зазначені апелятиви не можуть бути використані самостійно на зразок

російських – Женщина, ..., або Мужчина, ... Інші номінальні форми звертання, наприклад на адресу жінок – Gnädige Frau, Dame, також не можуть вживатися в такому комунікативному контексті з метою встановлення комунікативного контакту. Перша з них застаріла і використовується в сучасній німецькій мові як маркер ввічливої поведінки мовця в певних комунікативних ситуаціях (сфера обслуговування) або може набувати іронічного забарвлення. Іменник Dame обмежений у своєму використанні узуальними формами звертання Meine Damen und Herren! Sehr geehrte Damen und Herren!. Ізольоване вживання даної форми звертання можливе, як правило, лише в сфері обслуговування [Agricola 1992:159]. Особливе положення з точки зору вираження адверсії займає апелятив Fgdulcin. Результатом змін, яких зазнала дана форма звертання впродовж кількох десятиріч, стало звуження її функціонального спектра. За даними лексикографічних джерел, Fgdulcin вживається в сфері обслуговування, а саме в кафе, ресторанах [Agricola 1992: 239; Wahrig 1997: 501]. Як засіб адверсії розглядувана форма виступає часто в поєднанні з невербальними засобами: піднятою рукою, коли клієнт бажає щось замовити або розрахуватися.

Серед можливих мовних засобів реалізації адверсії в комунікативних ситуаціях, які не знаходять адекватної форми звертання, слід назвати слова/ вирази-контактори типу Entschuldigen Sie ..., Entschuldige ... . Такі вирази є поряд з формами звертання виразниками зверненості висловлювання. Як засоби вираження адверсії вони займають, на нашу думку, проміжне положення між власне формами звертання і словами контакторами типу hallo (в ситуації, коли мовець намагається з'ясувати, чи є ще хтось, на його думку, в пустому приміщенні), he. Певна двозначність позиції виразів Entschuldigen Sie, Entschuldige пояснюється їх морфологічною формою і частковою десемантизацією у функції контакторів. За морфологічною формою такі вирази є імперативами, а значить, передбачають експліцитне вживання займенника Sie до адресата, так звана ввічлива форма імператива, або імпліцитного du для вираження довірчої форми імператива.

Звертання як засіб адверсії виявляє певні особливості в комунікативних ситуаціях, які базуються на письмовій формі

спілкування. Контактвстановлююча функція форм звертання в таких комунікативних ситуаціях послаблюється [Kohz 1984:33; Weinrich 1993: 825]. Сигналом до початку комунікації виступає невербальний засіб – отримання листа адресатом. Центр ваги у функціональному навантаженні форм звертання переноситься в такому випадку з власне встановлення комунікативного контакту на виконання правил мовленнєвого етикету. Найбільш наочно формальний характер звертання проявляється в офіційних листах, коли використання форм звертання підлягає суворим обмеженням. Перелік уживаних у таких ситуаціях форм звертання досить обмежений: Sehr geehrte(r)/verehrte(r) Frau/ Herr + прізвище/ посада/ ..., Sehr geehrte Damen und Herren, ... Кількість і різноманітність форм звертання як засобів адверсії в письмовому мовленні прямопропорційні характеру спілкування: офіційний/ приватний, характеру інтерперсональних стосунків між мовцем і адресатом: чим більш довірливими й інтимними є стосунки між мовцем і адресатом, тим різноманітніший реєстр уживаних в листі форм звертання [Weinrich 1993: 825].

Інша часткова функція, яку виконує звертання в процесі мовленнєвого спілкування з огляду на лінійну будову комунікативного акту, є функція **продовження комунікації**. Вона пов'язана з центральним етапом інтеракції. Він, в порівнянні з двома іншими етапами: початковим і кінцевим – є більш складним з огляду на його структуру і архітекtonіку, а тому менш дослідженим. Функціональне навантаження звертання на даному етапі комунікації не обмежується лише завданням активізації уваги адресата або періодичною перевіркою самого факту участі адресата в процесі комунікації.

Оскільки продовження комунікації здійснюється на двох рівнях: тематичному і діяльнісному [Brinker, Sager 1989: 103], то відповідно і звертання виступає метакомунікативним засобом тематичного членування мовленнєвого спілкування, а також засобом реалізації комунікативних тактик.

Прикладом вживання форм звертання як засобів тематичного членування тексту і забезпечення його когерентності є публічні промови. Причому, якщо на початку промови вживаються, окрім формального звертання до колективного адресата Meine/ sehr geehrte Damen und Herren!, форми звертання до окремих адресатів,

то протягом промови вживається, як правило, наведена форма звертання до колективного адресата. Її вживання на протязі промови – не лише засіб активізації уваги адресата, а й засіб актуалізації нової мікротеми промови.

Lieber Herr Hoffmann,

Lieber Bernhard Vogel,

Meine Herren Minister, [...]

Meine sehr verehrten Damen und Herren,

auf dem Weg hierher habe ich über meinen ersten Besuch in Weimer nachgedacht. [...]

Meine Damen und Herren, Weimer wird 1999 Kulturstadt Europas sein. [...]

Meine Damen und Herren, ich will nicht einem leblosen Historismus das Wort reden, [...].

[Kohl 1996:121-126]

З точки зору діяльнісного рівня, центральна фаза комунікації являє собою послідовність часткових цілей і спрямовану на їх реалізацію послідовність інтенцій, які забезпечують досягнення поставленої мети. Вживання форм звертання на даному етапі детермінується специфічним для кожної комунікативної ситуації планом дій, комунікативними тактиками. Проте через різноманітність і нескінченну кількість комунікативних ситуацій, комунікативних стратегій і тактик, якими послуговується мовець, однозначне визначення функціонального навантаження форм звертання на центральному етапі виявляється проблематичним. Узагальнено їх можливі функції можуть бути визначені таким чином: 1) підтримання комунікативного контакту в темпорально симультанних, але просторово рознесених комунікативних ситуаціях; 2) інтенсифікація і акцентуація уваги адресата; 3) маркування зміни емоційного стану мовця в процесі реалізації ним інтенції на центральному етапі комунікації.

Класичним прикладом підтримання комунікативного контакту в темпорально симультанній, просторово рознесеній комунікативній ситуації є телефонна розмова. Форми звертання в такому комунікативному контексті – засіб, за допомогою якого мовець упевнюється в тому, що адресат бере участь у комунікації.

Отже, на центральному етапі форми звертання є поліфункціональними мовними засобами, які організують спілкування на тематичному і діяльнісному рівнях.

Кінцевий етап комунікації – діалектично обумовлений і логічний відрізок у розвитку комунікативної ситуації. Його метою є соціальна деінтеграція комунікантів. Вживання форм звертання як засобу **розмикання комунікативного контакту** залежить від характеру комунікативної ситуації. В даному випадку справедливим виявляється твердження про те, що чим більш офіційною є комунікативна ситуація, тим більш рутинними виявляються і вживані в ній з метою розмикання комунікативного контакту форми звертання. Окрім характеру комунікативної ситуації, на вживання/ невживання форм звертання на даному етапі спілкування впливають інтерперсональні стосунки між мовцем і адресатом, просторово-часові характеристики інтеракції, її емоційна навантаженість.

Форми звертання як засіб розмикання комунікативного контакту факультативні. Вживання форм звертання на даному етапі мотивується швидше прагненням не порушити принцип кооперації спілкування. У порівнянні із звертанням – виразником адверсії – його поява на кінцевому етапі комунікації менш вірогідна. Причини факультативності звертання як засобу розмикання комунікативного контакту полягає, певне, в тому, що на даному етапі у мовця відсутня потреба у соціальній інформації, яку несе форма звертання. Актуальною така інформація є на початковому етапі, оскільки вона є однією з умов успішності спілкування. Деінтеграція, яка лежить в основі кінцевого етапу комунікації, робить таку інформацію надлишковою.

2. Форми звертання як засіб роботи комунікантів над іміджем в процесі мовленнєвої комунікації.

Даний аспект має на увазі визначення ролі форм звертання як одного із засобів встановлення рамкових умов комунікації через роботу комунікантів над іміджем один одного. При цьому під встановленням рамкових умов комунікації розуміємо створення такого комунікативного клімату в межах даної комунікативної ситуації, який би дозволив обом комунікантам виконати поставлені перед ними комунікативні завдання.

Створення комфортних умов спілкування можливе лише за умови визнання обома комунікантами актуалізованих соціально-рольових характеристик, як власних, так і свого візаві. Іншими словами, однією із метакомунікативних умов здійснення мовленнєвого спілкування є збереження “обличчя” адресата, його іміджу. Під іміджем розуміємо, слідом за К.Брінкером та С.Загером, уявлення комуніканта про самого себе, що визначається соціально акцептованими характеристиками [Brinker, Sager 1989: 83]. Імідж мовної особистості, який являє собою соціальну величину, не є константним і не співпадає з такими поняттями і характеристиками мовця або адресата, як авторитет, добре ім'я. Він створюється в даній комунікативній ситуації, існує і підтримується обома учасниками в її межах.

Зміна іміджу комунікантів, одним із вербальних маркерів якої є звертання, розглядається нами в двох аспектах:

- корекція порушеного іміджу;
- зміна іміджу як сигнал встановлення/ переходу до іншої моделі інтерперсональних стосунків.

Такі зміни можуть ініціюватися як мовцем, так і адресатом. Різниця між двома аспектами полягає в тому, що зміна іміджу, яка ґрунтується на зміні моделі інтерперсональних стосунків, можлива, якщо вона пропонується комунікантом, що має “вищий” соціальний статус або соціальну роль.

Розглянемо спочатку вживання форм звертання з метою **корекції іміджу**. Якщо збереження іміджу як мовця, так і адресата полягає у взаємному визнанні обома комунікантами статусно-рольових характеристик, то його ушкодження виражається у порушенні балансу іміджів, їх певної гармонії.

При порушенні балансу іміджів мовець або адресат вдаються до корективних комунікативних кроків. Їх мета – поновлення порушеної рівноваги.

“Bitte, Herr Hadebrecht.”

“Onkel Philipp, wenn ich bitten darf.”

“Aber ich kann doch nicht einen Menschen, den ich zum erstenmal sehe, gleich duzen!” beehrte sie auf, doch er winkte gemächlich ab.

[Behrendt 1996: 5]

Учасники комунікативної ситуації – родичі: дядько та племінниця. Адекватним, з точки зору збереження іміджу

комунікантів, було б вживання у ролі звертання релевантних для сім'ї родинних термінів та власних імен. Відхилення від встановленої моделі розглядається як порушення/ загроза іміджу адресата і спонукає його до корективних дій. Перлокутивний ефект ігнорування адекватної форми звертання – відмова у визнанні прав і обов'язків референта даної форми звертання. Причина конфлікту – різниця в оцінці іміджу адресата ним самим і мовцем.

Зміна форм звертання з метою корекції іміджу не обов'язково пов'язана з конфліктною ситуацією. Вона може відбуватися за ініціативою адресата. Її підґрунтям є ігнорування самим адресатом свого соціального статусу і, таким чином, вирівнювання соціального положення мовця і адресата шляхом створення фіктивної симетричності інтерперсональних стосунків. У таких випадках форми звертання маркують **встановлення нової моделі стосунків** між комунікантами.

Констеляція нової моделі стосунків відбувається експліцитно шляхом пропозиції про іншу форму звертання з боку “вищого” за статусом комуніканта. У випадку рівності соціального статусу – визначальною є соціальна роль. Зміна моделі стосунків у неофіційній комунікативній ситуації регулюється правилами етикету і соціальними конвенціями. Пропозиція про це надходить, як правило, від жінки або старшого за віком комуніканта.

Зміна форм звертання є необхідною метакомунікативною дією, мета якої – вербальне підтвердження акцептації мовцем нових соціальних характеристик адресата, тобто зміни його іміджу.

*“Das isr er, **Paps**” sagte Irmgard glöcklich.*

*“Guten Tag, **Herr Wegener**”, sagte Lohmann unsicher. Er kam ndher, die Hönde in den Kitteltaschen.*

*“Er heiЯt **Hellmuth, Paps.**”*

*“Natrlich **Hellmuth.** Ich muЯ mich erst daran gewönnen, einen Sohn im Hause zu haben.”*

[Konsalik 1991: 91]

Таким чином, форми звертання виступають одним із вербальних засобів управління комунікативним процесом. При цьому вони можуть розглядатися як маркери етапів комунікативного акту, які впливають з його лінійної будови. Форми звертання використовуються як засоби встановлення

комунікативного контакту, продовження комунікації, розмикання комунікативного контакту.

Управління комунікативним процесом передбачає також створення комфортних умов спілкування. В даному аспекті форми звертання виступають одним із засобів роботи комунікантів над збереженням іміджу або його корекції, а також маркером зміни рамкових умов комунікації, що базується на встановленні інших інтерперсональних стосунків між мовцем і адресатом.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Почепцов 1981 – Почепцов Г.Г. Фатическая метакоммуникация // Межв. темат. сб., Калининск. гос. ун-т. – Калинин. – 1981. – С. 52-60.
- Якобсон 1975 – Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: за и против. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193-231.
- Agricola 1992 – Agricola E. Wörter und Wendungen. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1992. – 818 S.
- Behrendt 1995 – Behrendt L. Wo du nicht bist, kann ich nicht sein // Winterromanze. – 1995. – №7. – S. 1-126.
- Brinker, Sager 1989 – Brinker K., Sager S.F. Linguistische Gesprächsanalyse. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1989. – 206 S.
- Kohl 1996 – Kohl H. Reden zu Kunst und Kultur. – Bonn: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 1996. – 176 S.
- Kohz 1982 – Kohz A. Linguistische Aspekte des Anredeverhaltens. Untersuchungen am Deutschen und Schwedischen mit einer selektiven Bibliographie zur Linguistik der Anrede und des Grußes. – Tübingen: Narr, 1982. – 144 S.
- Kohz 1984 – Kohz A. Markiertheit, Normalität und Natürlichkeit der Anredeformen / Anredeverhalten / Winter W. (Hrsg.). – Tübingen: Narr, 1984. – S. 25-37.
- Konsalik 1991 – Konsalik H.G. Eine glückliche Ehe. – München: Bertelsmann Verlag, 1991. – 381 S.
- Schubert 1985 – Schubert K. Wie fängt man ein Gespräch an? // Studia Linguistica diachronica et synchronica: Werner Winter sexagenario anno MCMXXXIII gratis animis eius collegis amicis discipulisque oblata / Pieper U. (Hrsg.). – Berlin, New York: Gryeter, 1985. – S. 769-779.
- Wahrig 1997 – Wahrig G. Deutsches Wörterbuch. – Göttersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag, 1997. – 1420 S.
- Weinrich 1993 – Weinrich H. Textgrammatik der deutschen Sprache. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1993. – 1090 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Корнійко – викладач кафедри німецької філології Київського державного Лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми прагмалінгвістики, конверсаційного аналізу, теорії мовленнєвої комунікації.

ЗМІСТ

<i>Світлана Авдєєва.</i> Основні критерії визначення морфологічних парадигм сучасної української літературної мови.....	3
<i>Антоніна Артеменко.</i> Питання-перепити в прагмалінгвістичному аспекті.....	15
<i>Larissa Belekhnova.</i> CONCEPTUAL INTEGRATION IN POETIC TEXT INTERPRETATION.....	23
<i>Світлана Бєлова.</i> Частота як основа визначення лінгвостатистичних закономірностей антонімів.....	31
<i>Олександр Білих.</i> З історії складних іменників в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX століття.....	40
<i>Ольга Білоус.</i> ZUR STILISTISCHEN FUNKTION VON REDEWENDUNGEN IM ROMAN “OLE BIENKOPF” VON ERWIN STRITTMATTER.....	45
<i>Віктор Бондаренко.</i> Лінгвістичний статус складних слів сучасної англійської мови.....	54
<i>Олег Бричка.</i> Результати експериментального навчання англійського писемного мовлення молодших школярів.....	61
<i>Роман Бубняк.</i> Рецепція роману “Жерміналь” як глобальна подія в творчості Е. Золя.....	69
<i>Ізабелла Буніятова.</i> Розвинута синтаксична система як результат розвинутого мислення.....	77
<i>Вікторія Буран.</i> Деякі питання конотації в лексичній семантиці німецької та української мов (на матеріалі назв тварин).....	95
<i>Костянтин Буркут.</i> Семантико-стилістичний аналіз вірша О. Олеся “З журбою радість обнялась...”.....	100
<i>Ніна Воронкова.</i> Використання дидактичної спадщини Й.В.Гете у викладанні мовознавчих дисциплін.....	105
<i>Володимир Васильчук.</i> Німецькі поселенці в Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.	106
<i>Микола Гамзюк.</i> Семантичні аспекти субституції компонентів фразеологічних одиниць.....	124
<i>Kristina Gray.</i> LEARNING ABOUT UKRAINIAN TEACHERS AND STUDENTS BASED ON LEARNING AND TEACHING STYLE INVENTORIES.....	134
<i>Валентина Гребньова.</i> Робота над словом-образом в системі підготовки вчителя-філолога.....	141
<i>Людмила Гаркуша.</i> Формування громадянської свідомості в університетському курсі з англійської мови.....	152
<i>Тетяна Громко.</i> Народні географічні терміни, похідні від мок-//мокр- (на матеріалі говірок Кіровоградщини).....	168
<i>Tetiana Datska.</i> AMERICAN ENGLISH PRONUNCIATION: ITS DICTIONARY PRESENTATION.....	172

<i>Margarita Dvorzhetska.</i> CONTEMPORARY ENGLISH STUDIES: THEORY AND PRACTICE OF RHETORIC IN SPEECH COMMUNICATION	185
<i>Віра Дегтяренко.</i> Особливості функціонування синтаксису в прозі Гюнтера Грасса	189
<i>Ірина Дубровська.</i> Культурні та історичні чинники формування біблійно-християнських фразеологізмів як об'єктів вторинної номінації (на прикладі німецької мови)	198
<i>Наталія Єфремова.</i> Функціональні особливості синонімічних опозицій англійських дієслів	205
<i>Ніна Задорожна.</i> Формування орфоепічних навичок у мовленні учнів під час вивчення фонетики	214
<i>Олександр Іліаді.</i> Динаміка етимологічного гнізда праслов'янського кореня *VERP-/*VĚRP- як генетичної мікросистеми	225
<i>Ніна Іщенко.</i> Семантична характеристика словотвірних синонімів	232
<i>Douglas Carman.</i> THE QUESTION OF ENGLISH AS THE OFFICIAL LANGUAGE OF THE UNITED STATES	237
<i>Олена Казановська.</i> Когнітивний підхід до проблеми текстових концептів	249
<i>Алла Калита.</i> Проблеми формування та функціонування інтонаційних універсалій	264
<i>Алла Капуш.</i> Евфемізми як детермінант динаміки німецької лексики суспільно-політичного змісту	272
<i>Ірина Ковальська.</i> Кольоропозначення як проблема перекладу (на матеріалі української та англійської мов)	284
<i>Ірина Корнійко.</i> Форми звертання як засіб управління комунікативним процесом	291

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 22

Частина I

серія: Філологічні науки

Підп. до друку 23.03.2000. Формат 60×84^{1/16}. Папір офсет.
Друк різнограф. Ум. др. арк. 15,85. Тираж 300. Зам. № 1340_1.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР
*Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.*